

DAVID KUSHNER

SAIR

M. Bekir Balaban'ın

Kitaplığına Aittir

Ev : Esenli Kasabası Balabanlar

Cad. No. 17 Sorgun / YOZGAT

TÜRK
MİLLİYETÇİLİĞİNİN
DOĞUŞU
(1876 - 1908)

Çevirenler:

ŞEVKET SERDAR TÜRET — REKİN ERTEM

FAHRİ ERDEM

YAYINLARI

SAIR

M. Bekir Balaban'ın
KİTABLIĞINA AİTTİR

Sıra Nu.

Tarih

353

25.9.1983

KERVAN YAYINLARI

KERVAN YAYINLARI
Tarih Araştırmaları
dizisi

* Birinci Basım, İstanbul 1979

DİLEK MATBAASI'nda dizilmiş ve basılmış; Karacan Kırma ve
Cilt Tesisleri'nde ciltlenmiştir.

(Ağustos 1979)

İ Ç İ N D E K İ L E R

ÖNSÖZ	V-VII
I. BÖLÜM: GİRİŞ	1-27
Siyasî ve Sosyal Mazi	1
Türkçülüğün Kaynakları	9
Sultan II. Abdülhamid Devrinde	
Basın ve Türk Millî Duygusu	20
II. BÖLÜM: TERMİNOLOJİ (Terim Bilgisi)	29-39
III. BÖLÜM: TARİHTE TÜRKLER	41-61
Tarihî Araştırmalarda Türklerin Yeri	41
İslâmiyetten Önce Türkler	47
Müslüman Türkler	51
Osmanlı Türkleri	56
IV. BÖLÜM: OSMANLI İMPARATORLUĞU DIŞINDAKİ TÜRKLER	63-75
Millî ve ırkî Görünüşler	63
Pan-Türkizm (Türk Birliği)	71
V. BÖLÜM: ANADOLU	77-85

VI. BÖLÜM: TÜRK DİLİ VE REFORMU	87-125
XIX. Yüzyılda Dil Meseleleri	87
Sultan II. Abdülhamid Devrinde	
Sözlük ve Gramerler	90
Dil Tartışmaları - Osmanlıcaya Karşı	
Türkçe	95
Dil Reformu	108
VII. BÖLÜM: TÜRK KÜLTÜRÜ	127-130
VIII. BÖLÜM: TÜRKÇENİN İMPARATORLUK	
 İÇİNDEKİ DURUMU	141-149
IX. BÖLÜM: SONUÇ	151-159
NOTLAR	163-235
BİBLİYOGRAFYA	239-245
İNDEKS	249-262

Ö N S Ö Z

Bu kitap, modern Türk milliyetçiliğinin ilk dönemini inceleyen bir eserdir. İslâm dinine, Osmanlılığa, devlet ve ülkesine yürekten bağlı güçlü Türklerin ateşli milliyetçiler olarak oldukça hızlı bir şekilde değişimleri bu milletin kendisini bile düşündürmüştür.* Bu, Türk milliyetçiliğinin temelini daha önceki devirlerde atıldığı fikrini vermektedir. Elinizdeki eser de işte bu değişimin fikri kaynaklarını araştırmaktır.

* "Bir aralık Abdülhamid idaresinin bile-kim bilir nasılsa- resmen benimsenmesine çalıştığı "lisanı sadeleştirme" meselesinde Namık Kemâl-Hamid-Ekrem ve takipçileri, sonra Nâci ve arkadaşları daha sonra Edebiyat-ı Cedide mensupları acaba nasıl bir rol oynadılar? Ahmed Midhat'ın Şemseddin Sâmî'nin daha sonra İzmir'de Selâhaddin ve Neoib beyler gibi bir takım Türkçecilerin bakış tarzları neydi? Meşrutiyetten evvel ve sonra bu hususta siyasî âmillerin ne gibi tesiri oldu? Türkiye hudutları dışında Türk milliyetperverliğinin gelişmesine hizmet eden şahsiyetlerin ve âmillerin mahiyeti nedir? Mehmed Emin Bey'in, Ziya Gökalp ve arkadaşlarının başlangıçta uğradıkları büyük hücumların sebebi neydi? Son senelerde bu fikirlerin o kadar çabuk yayılması ve herkes tarafından kabul edilmesi ne gibi tarihî sebeplerden ileri geldi?" Mehmed Fuad Köprülü, *Millî Edebiyat Ceryanının İlk Mübeşşirleri*, İstanbul 1928, s. 46-47

Bu incelemenin ana konusu, Sultan II. Abdülhamid devridir. Jön Türkler devrinde oldukça faaliyet gösteren ve Türk milliyetçiliğinin başlıca teorisyeni olan Ziya Gökalp'in hayatı ve düşünceleri hakkında geniş araştırmalar mevcutken nedense Z. Gökalp'ten 20-30 yıl önceki milliyetçiliğe çok az yer verilmiştir. Halbuki bu dönemde Türk milliyetçiliğinin ortaya çıkması için çeşitli siyasî, sosyal ve dış tesirlerle gerekli ortam hazırlanmıştı. Bu, bir çok Türk aydınının yazılarında da belirtilmiştir. Modern Türkiye'nin gelecekteki liderleri hattâ Ziya Gökalp bile bu dönemde öğrenim görmüş ve yetişmiştir.

Milliyetçiliğin bu ilk devrinin tarihini yayınlarıyla birlikte arayıp bulmak maksadıyla Türk basınında araştırma yapmak benim için önemli bir konu olmuştur. Sultan II. Abdülhamid devrinde gazete ve dergiler, sansüre rağmen Türk okuyucuları arasında eşî görülmemiş bir sayıya ulaşmış, şekil ve muhteva yönünden de bir hayli düzelmişlerdir. Siyasî fikirleri tartışmanın yasaklanmasına rağmen gazetelerde çoğu zaman kültürel niteliği haiz bir çok konuda yazılar yazılabilmektedir. Bu yazıların Türklerle Batılaşma yolunu açmadaki eğitici rolü küçümsenmemelidir.

Bu dönemin bütün dergilerini ve yayınlarını, bu yayınlarda ifade edilen ideolojik temaları incelemek fırsatını bulamadım. Bununla birlikte en önemlilerini tetkik ettim ve yayınlarda belirtilen belli başlı milliyetçilik fikirlerinin hiç olmazsa bir özetini vermeyi istedim. Böylece Türk cemiyetinde görülen bu değişimin

gözetici durumuna az da olsa ışık tutacağımı ümit ediyorum.

İlgimi Türk tarihi sahasına çeken ve bu araştırmayı almamı sağlayan müteveffa hocam Prof. Uriel Heyd'e şükran borçluyum.

Eserin genişletilmesinde değerli fikirleriyle yol gösteren Prof. Andreas Tietze'ye derin şükranlarımı ifade etmek isterim.

Eserimin hazırlanmasında ihtiyaç duyduğum kaynak kitaplar için yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Enver Ziya Karal'a, bazı tavsiyelerde bulunan ve kitabı gözden geçirerek gerekli düzeltmeleri yapan Prof. Dr. Şerif Mar-din'e, araştırmalarımı yürütme ve imkân sağlamada büyük yardımlarını gördüğüm Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitim Bakanlığı, Dış Münasebetler Genel Müdürlüğü'ne, sağladığı imkân ve yardımlar için U.C.L.A. Yakın Doğu Merkezi'ne ve dekanı müteveffa Prof. Gustav E. von Grunebbaum'a teşekkürü bir borç bilirim.

Kitabın yayımlanması için de Hayfa Üniversitesi'ne özel şükranlarımı belirtmek isterim.

Londra 1976

DAVID KUSHNER

Hain Micahid ve Mefkûre
arkadaşım, Aziz ve Muhte-
rem dostum Sayın
Bekir Balaban Beğ-eşen-
diye gönülden selgilerimle
ve Kurban Bayramı mü-
nasebetiyle. 25-9-1983-Kayseri
Hacı Ömer

I. BÖLÜM

GİRİŞ

Siyasî ve sosyal mazi

Geçmişte şahsiyetlerini siyasî veya buna benzer başka hiç bir engel tanımadan -insanların kardeş kabul edildiği- ümmet prensibi içinde bütünleştiren daha geniş bir İslâmî kişilikte eritecek kadar ileri götüren Müslüman Türklerin çağımızda layık, millî bir devlet fikrini ilk defa ortaya atmaları Türk tarihinin özelliklerinden biridir. Türkerin İslâmiyet'i kabul etmeden önce de büyük bir tarihleri olduğu ve,imparatorluk dışında gerek dil ve gerekse ırk yönünden kendilerine benzeyen bir Türk dünyasının bulunduğu gerçeği hemen hemen unutulmuş, yerini Hz. Muhammed ile başlayan İslâm dünyası almıştı. Türkler hiç şüphesiz İslâm tarihindeki rollerini bilen ve bununla gurur duyan insanlardı. Yalnız bu gurur, Türk kavmi yahut ırkı olarak değil Osmanlı olarak hissedilmişti. Osmanlı Devleti'nin var oluş sebebi, dinin emirlerini yerine getirmektir. Bu yüzden savaşlarda kazanılan zaferler de İslâmiyet'in zaferi idi. Osmanlılar **Dârü'l-İslâm** (İslâm ülkesi)'in sınırlarını genişletmek yolunda kendilerinden önceki Müslüman hânedanları nasıl geride bırakmışlarsa, şeriatı kabul ettikten sonra dinî müesseselere verdikleri önemde de öncekilerden kat kat ileri gitmişlerdi.

Osmanlı İmparatorluğu'nda, iman edenlerle etmeyenler arasında ayırım yapılmıştı. Türkler, Arap veya diğer Müslüman vatandaşlardan daha fazla haklara sahip olmaktan hoşlanmamışlardı. Gerçekten de hükûmet, hiyerarşisi Türk olmayanları daha fazla kayırmıştı. Meselâ devlet hizmetinde çalışanlardan Türk olmayanların sayısı bir hayli çoktu¹.

Osmanlı bürokrasisine girmek için gerekli olan şey Türkçe bilmek ve İslâmiyet'i kabul etmektir. Osmanlıların devletin Türk özelliğini korumak yolundaki en büyük hizmetleri imparatorluğun resmî dilini Türkçe yapmaları olmuştur. Bu, kendilerinden önce devlet işlerinde Farsça kullanan Selçuklular ve Arapça kullanan Memlûklar gibi Türk hânedanlarının tam tersi bir davranıştı. Osmanlı devrinin edebî ürünleri de genellikle Türkçe yazılmıştı. Bu derece kıymet verilen ve yüceltilen Türkçe, Türklerin İslâmiyet'i kabul etmeleriyle bu sahaya hizmet eder duruma gelmişti. Türklerin İslâmiyet'i kabul etmeden önce kullandıkları Göktürk (Rûnik) ve Uygur alfabelerinin yerine Arap alfabesini kabul etmeleri Osmanlı devrinden çok önceleriydi². İslâmiyet'i kabul eden diğer milletlerde de buna benzer davranışlar görülmüştü. Ancak Türk ve bilhassa Osmanlılar sadece alfabeyi almakla kalmayıp Arapça ve Farsçadan bir çok kelimeyi ve bu dillerin imlâ özelliklerini de dillerine aktarmışlardı. Bu durum devlet bürokrasisinin ve edebiyatçıların özelliği olacak kadar karışık bir dil ve üslûba yol açmıştı. Dil, basit, sade bir kavim dilinden her amaca uygun, gelişmiş bir dil haline gelmesine rağmen orijinalitesinin çoğunu ve halk tarafından kolayca anlaşılabilme özelliğini kaybetmişti.

Türk millî şuurunun varlığına ait bazı işaretler, ilk Osmanlı döneminde ve bilhassa Sultan II. Murad (1421-1451) zamanında görülmektedir³. İlk Türk tarihine ait

hikâyeler, resmî Osmanlı tarihlerine girmiş, efsanevî Oğuz Han Destanı'nda belirtilen hânedan halkası onun bir parçası olmuştur. Daha önceleri bile XIV. yüzyılda Anadolu şairleri arasında Arapça ve Farsça terimleri kullanmayıp Türkçeye dönme eğilimi olmuştur. Türkiye'deki Halk edebiyatı, bu eğilimi çoğunlukla Bektaşî gibi sûfî-mistik tarikatlarla bağılı olarak çağımıza kadar getirmiştir. Bu eğilimler, Orta Asya'daki Doğu Türkleri arasında oluşan kültür hareketi devrine bağlanabilir. Ne olursa olsun bu eğilimler, tek tük olup Osmanlı edebiyat ve tarihçiliğinin akışını etkilememişlerdi. Yukarıda değindiğimiz Oğuz Han destanı bir kenara bırakılacak olursa bütün Osmanlı tarih ve edebiyatı, hânedanla ilgili ve İslâmî temaları işlemiş ve bunlar edebî Osmanlıcanın o karışık üslûbuyla yazılmıştı.

Avrupalıların Osmanlılar ve eyaletleri için yaygın olarak kullandıkları **Türk** ve **Türkiye** kelimeleri bile XIX. yüzyıla kadar Osmanlı metinlerinde bu anlamda görülmemişti. **Türk** terimi arada sırada «cahil Anadolu köylüsü» anlamıyla küçük düşürme yahut «**Türkçe konuşan Osmanlı**» ile «**diğer dilleri konuşan Osmanlı**» yı ayırdetmek için kullanılmıştı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun XVIII. yüzyılın ikinci yarısında ve daha göze çarpıcı bir biçimde de XIX. yüzyılın ilk yarısında içine girdiği **Batılılaşma** dönemi, Osmanlı Devleti'nin temeli sayılan kurumları sarsacak değişik kavram ve fikirleri de beraberinde getirmişti. **Vatan, millet, hürriyet, eşitlik** gibi yeni Avrupa kaynaklı kavramlar, yabancı ülkelerde kurulan Osmanlı elçilikleri, Avrupa'ya gönderilen öğrenciler, Türkiye'de yeni açılan okullar ve davet edilen yabancı öğretim üyeleri ile kurulan ilişkiler vasıtasıyla bazı Osmanlı aydını arasında kıymet kazanmaya başlamıştı. Gerçekten de Osmanlı İmparator-

luğ'unun menfaati, bu kavramların benimsenmesini gerektiriyor gibiydi. 1820'lerde Yunan ayaklanması ile başlayan olaylar, Osmanlı İmparatorluğu'nu sadece dıştan gelen saldırılarla değil aynı zamanda içten bölünme tehlikesiyle de karşı karşıya getirmişti. Batı fikirlerinden etkilenmiş olan imparatorluktaki Hristiyanlar, gittikçe huzursuz oluyor, şimdiye kadar kendilerinden esirgenen hürriyet ve eşitlik haklarını istiyorlardı. Ayaklanmaların askerî kuvvetlerce bastırılması imkânsız hale gelmişti. Zira İmparatorluk hem zayıflamış hem de Hristiyan topluluklar lehine araya giren dış mihraklar türemişti. Bu yüzden 1839'da **Gülhâne Hatt-ı Hümayunu** ile başlayan Tanzimat hareketinin liderleri Osmanlı halkına eski, dar çerçeveli bağlılığın yerini alacak yeni bir **Osmanlı milleti** fikrini benimsetmeye çalıştılar. Böylece muhtemel hoşnutsuzluklar ve ayaklanmalar önlenecekti. Yeni siyaset **Osmanlılık** diye tanındı. Osmanlılık, İmparatorluktaki gayrimüslim ahaliye diğer Osmanlı vatandaşları gibi bütün haklarını tam kullanma yetkisini veriyor ve bu hak, Tanzimat döneminin bütün idarî ve hukukî reformlarının altında gizlice yatıyordu.

İmparatorluğun çeşitli dinî ve millî grupları bünyesinde toplayarak dağılmasını önleyebilmesi için Osmanlılık bir fırsattı, zaruretti ve korunması gereken bir fi-kirdi. Bununla birlikte Osmanlılığın temsil ettiği fikirlerin ifadesindeki çelişkiler ve uygulamadaki zorluklar kaçınılmazdı⁴. Bir çok devlet adamı Osmanlılığı uygulamakta samimî davranmış olsalar bile aralarında layık bir takım görüşler de ortaya çıkmıştı. Eski dinî bağlılıklar bir gecede koparılıp atılacak kadar zayıf değildi. Bazılarının, yeni doktrini devletin iç güvenliğini sağlamak yahut yabancı güçleri memnun etmek için iyi bir vasıta olarak görürken, İslâmiyet'in ve çok dinli, çok milletli imparatorlukta Müslüman olarak kendi üstün durumlarını mu-

hafaza etmek için bir hayli gayret gösterdikleri de dikkatten kaçmamıştı. Gerçekten de gayrimüslimler reformlardan olduğu kadar imparatorluğun içine nüfuz eden Avrupa siyaset, ekonomi ve kültüründen de büyük ölçüde faydalanmışlardı. Maddî bakımdan itibar ve tesirlerini güçlendirerek her tabakadan Müslümanların kıskançlıklarını üzerlerine çektiler. Üstelik Osmanlıcılık siyasetinden kendilerine bir zarar gelmeyeceğine inanan Hristiyanlar, imparatorluğa olan bağlılıklarını göstermeleri gerekirken kendilerine daha fazla haklar verilmesini talep etmişlerdi. Bu talep, bağımsızlık isteğine doğru uzanıyordu.

Bu tablo bize Sultan II. Abdülhamid devrinin (1876-1908) ortamını hazırlamıştı. II. Abdülhamid'in tahta geçişinden önce bile 1870'lerde Türkiye'de Batı aleyhtarlığı ve yabancı düşmanlığı hüküm sürmekteydi. Bunun sebepleri arasında sadece imparatorluk üzerindeki saldırgan Hristiyan istekleri ve Tanzimat'ın layik düşüncesi değil, Orta Asya ve Kafkasya'da Rus işgalleri, Hindistan'da Moğol İmparatorluğu'nun son mirasının İngilizler tarafından ortadan kaldırılması gayreti de vardı⁵. Bu olaylar, **Dârü'l-İslâm**'a karşı gizli Avrupa tehlikesini açıkça ortaya koymuştu. Bu gelişmelere karşı kayıtsız kalmak imkânsızdı. Zira imparatorluk dışında yaşayan Müslüman milletlerden bir çok sürgün ve memur akın akın Türkiye'ye gelmiş ve yardım isteğinde bulunmuşlardı. Bir müddet sonra görünüşte Osmanlı ve liberal görünen Sultan II. Abdülhamid güçlenerek bu dinî duyguyu kolayca işlemişti. Sultan II. Abdülhamid'in siyaseti İslâmcılık olarak bilinir. Hiç şüphe yok ki Osmanlıcılık devam etmiş ve gayrimüslim teba da kanun önündeki eşitlikten paylarını almıştı. Bununla birlikte padişah, devletin İslâmî karakteri üzerinde önemle durmuş, halifelik müessesesini güçlendirmeye çalışmıştı. II. Abdülhamid, imparatorluk içinde ol-

duğu kadar dünyanın diğer yerlerindeki Müslümanlara özel bir ilgi göstermekle hem Avrupa devletleriyle olan ilişkilerinde siyasî bir üstünlük sağlamayı hem de ülkesindeki rejime destek elde etmeyi ummuştur. Milliyetçilik olarak gittikçe gelişen ve önem kazanan bu son gaye, imparatorluk içinde yalnız gayrimüslimleri değil Müslüman milletleri de etkilemeye başlamıştır.

Bununla beraber II. Abdülhamid'in siyaseti Türk millî şuurunun ortaya çıkışını hem yıpratmış hem de bir yerde hızlandırmış sayılır. Sultan II. Abdülhamid, imparatorluğun en kritik bir döneminde tahta çıkmıştı. Bulgarlar, Sırlar ve diğer Balkan milletleri ayaklanmış, Rusya ile yapılan yeni ve feci bir savaş sonunda 1878'de imzalanan **Berlin Antlaşması**⁶ ile imparatorluk, Avrupa'daki topraklarının hemen hemen tamamını kaybetmişti. Bütün bunlar olurken Kıbrıs İngiliz idaresine bırakılmış, kısa bir müddet sonra 1881 ve 1882'de imparatorluk Tunus'ta Fransa'nın himayesini, Mısır'da İngiliz işgalini kabullenmek zorunda kalmıştı⁷. Sultan II. Abdülhamid döneminin geri kalan kısmında 1897'de Yunanistan'la olan anlaşmazlık dışında herhangi bir savaş olmamasına rağmen bağımsızlık ve milliyetçilik, Türk olmayan halk arasında da gelişmeye başlamıştı. Milliyetçilik şimdi yalnızca başkentten oldukça uzak eyaletlerde değil imparatorluğun göbeğindeki illerde de tesirini gösteriyordu. Yunanlılar, Ermeniler, Makedonyalılar hatta Arnavutlar, Kürtler ve Araplar gibi Müslüman toplumlar bile huzursuzluk çıkarıyor, imparatorluğu bir kerede ve tamamen parçalamak tehdidinde bulunuyorlardı.

Bu gelişmeler, sadece imparatorlukta Türk halkının durumunu göstermeye yardım etmişti. Gerçekten de 1862 yılında Hariciye Nazırı Âli Paşa⁸, imparatorlukta çeşitli milletlerin emellerini ve birbirine ters düşen menfaatle-

rini gördükten sonra imparatorlukta birleştiricilik görevi yapacak olan unsurun bilhassa Türkler olduğuna işaret etmişti⁹. Ancak şimdi devletin temel koruyuculuğunu yapan yegane unsurun yalnız Türkler olduğu ortaya apaçık çıkmıştı. Rusya'dan Türkiye'ye iltica eden Yusuf Akçura¹⁰'nm ortaya koyduğu tez, işte bu gözleme dayanmıştı. Yusuf Akçura, 1904 yılında *Jön Türkler*'in çıkardığı dergilerin birinde **Osmanlıcılık ve İslâmcılık** siyasetlerine karşı üçüncü bir alternatif olarak **Türkçülük** (Pan-Türkizm) ü esas alan bir tez ileri sürmüştü¹¹. Y. Akçura, devleti samimiyetinden şüphe edilebilecek unsurlardan ziyade Türklerle idare etmenin Osmanlı İmparatorluğu'nu ve bütün müesseselerini birbirine sıkıca bağlı bir millet haline getireceği ümidinde olduğunu bildiriyordu. Bu çeşit bir çözümün uygulamadaki siyasî zorluklarını anlayan Yusuf Akçura, bunu Osmanlı toplumunun dertlerine kesin bir çözüm getirecek formül olarak düşünmemişti. Bununla beraber Y. Akçura'nın üç alternatiften Osmanlıcılık, İslâmcılık ve Türkçülüğün hatalı ve faydalı taraflarına işaret etmesi, Türk aydınlarında önceki siyasetlere karşı artan şüphelerin açık ifadesi olmuştu. Bütün bunlarla birlikte denilebilir ki Türk millî benliğinin gelişmesi için en kuvvetli faktör, hiç şüphe yok ki, Türklerin imparatorluklarını ayakta tutmak için gösterdikleri dayanışma ve eşsiz millî duyguları olmuştu.

Sultan II. Abdülhamid devrinde eski yöneticilere karşı mücadele eskisi gibi devam etti. Tanzimat devrinde gayrimüslim tebaaya ve merkezî idaredeki liderlere az da olsa siyasete iştirak hakkı tanınmıştı. Ancak devlet işlerinin hakikî kontrolü memur ve aydınlardan kurulu seçkinlerin (âyan) elinde kalmıştı. Ulema denilen dinî sınıftakilerin çoğu, güçsüz bırakılmış olmalarına rağmen devletin layikleşme yolundaki hızını yavaşlatabilmişler fakat durduramamışlardı. 1860'ta ortaya çıkan ve **Genç Osman**

lılar (Jön Türkler)¹² diye tanınan karşı grup, Tanzimat liderlerinin beceriksizliğine karşı çıkmış ve onların siyasetlerinin bir kısmına itiraz etmişlerdi. Aslında bu, Osmanlı sülâlesi ile bir çekişme ve iddialaşma idi. Bu durumda bulunanların çoğu sonunda padişahla barışma yolunu seçmişlerdi. Sultan II. Abdülhamid devrinde ise otorite, yavaş yavaş padişahın ve onun sarayındaki maiyetin eline geçmişti. II. Abdülhamid, sadece sert bir merkezî siyaset tatbik etmekle kalmamış, devletin ve kendisinin korunması için bir çeşit gözetim (hafiye) teşkilâtı da kurmuştu. Sonuç olarak da devlete sadık olmadıkları için ihanet etmelerinden şüphe edilen hükümet üyelerinden bir çoğu görevlerinden uzaklaştırılmış ve çoğunlukla da cezalandırılmışlardı¹³. Padişahın İslâmî politikası sonucu olarak dinî teşkilâtların ileri gelen liderlerinden bir kısmı - ki bunların çoğu Türk değildi - padişahı etkilemişlerdi. Bu da uzun sürecek uygulamaların bir başlangıcı olmuş ve reformların gelişmesine yalnız bir engel olmakla kalmamış aynı zamanda bunların arkasındaki itici güç olan grupların sesi de duyulmağa başlamıştı. İktisadî zenginlik hızlı bir şekilde Avrupalılar ve gayrimüslimlerin eline geçerken, hükmet idaresinin de aydın grubun elinden çıktığı görülmüştü. Bu aydın grubunun çoğalması, askerler, hukukçular ve gazetecilerle ilişkiler kurması şikâyetleri daha da arttırmış, yeni ideolojik ve siyasî çözümler arama yolunu açmıştı¹⁴.

Önce İstanbul'da yüksek öğrenim kurumlarındaki öğrenciler arasında çıkan, sonra da imparatorluk içinde gizlice veya sürgünlerde devam ettirilen **Jön Türkler** hareketi, Sultan II. Abdülhamid'in idaresine karşı bütün grupların şikâyetini ifade eden bir tutum olmuştu. **Jön Türk** hareketi başlangıçta padişahın şahsî yönetimine karşı olan müslim ve gayrimüslim, Türk ve gayritürk grupları içine alıyordu. Ancak takip edilmesi gereken hattı ha-

rekette bir birlik yoktu. Fikir ve hareketlerde görülen bölünmeler de daha çok Jön Türkler'in yapısındaki çeşitlilikle ilgiliydi. Hareketin Türk olmayan grubu, liberalleşme ve adem-i merkeziyet eğiliminde iken, Türkler, çoğu zaman muhalif oldukları padişah ile güçlü ve çeşitli unsurların birleşmesiyle meydana gelmiş bir imparatorluğun kurulması ve korunması hususunda hemfikirdiler. Bu, değişik unsurların amaçta değil, metotta ayrıldıklarını gösteriyordu. 1908 inkılâbından sonra Osmanlı siyasetini eline geçiren **İttihad ve Terakki Cemiyeti**¹⁵ etrafında toplanan ve çoğunlukla Türk subay ve memurlarından oluşan grup, işte bu ikinci gruptu. Kendilerinden öncekilerin **Osmanlıcılık** ve **İslâmcılık** fikirlerini söz ve hareketleriyle desteklemekle, bağlı bulundukları Türkçü fikirlerin gücünü zayıflatmışlardı. I. Dünya Savaşı'ndan sonra imparatorluğun dağılmasıyla birlikte modern Türkiye'nin liderlerini oluşturan da yine bu grup olmuştur.

Türkçülüğün Kaynakları¹⁶

Türkçülüğün mahiyetini ve gelişmesini daha iyi açıklayabilmek için dikkatimizi önce XIX. yüzyılın son çeyreğinde Türkiye'de hüküm süren çeşitli fikir kaynaklarına ve bu kaynakların Türklerin zengin siyasî ve sosyal tarihlerine saçıkları tohumlara çevirmemiz gerekir.

Avrupa'da gelişen ve XIX. yüzyılda milliyetçi hareketlerin doğuşuna yol açan millet fikri, Avrupalılarla - ki bunların bazıları milliyetçi ayaklanmaya katıldıkları için sürgünde bulunuyorlardı-ve Avrupaî fikirlerle temas kuran Türk aydın ve devlet adamları tarafından görmezlikten gelinemezdi. Bu fikir daha önce gördüğümüz gibi devlete, ananevî İslâmî yapısından öte yeni bir biçim vermeğe çalışan, böylelikle imparatorluk sınırları içindeki bütün etnik ve dinî gruplar arasındaki bağları sağlamlaştırmak isteyen bazı Osmanlı aydınlarının dikkatini çekmişti.

Tabîî ki burada milliyetçiliğin esası, belli bir bölgede kurulu bir millet kavramına dayanıyordu. Zira, millet diye adlandırılan Osmanlı milletinin böyle bir arazide ve tek bir devlet halinde yüzyıllar boyu yaşadığını ispat etmek pek de zor bir iş değildi. Tanzimat liderleri de Osmanlıcılık doktrinlerini Osmanlı ülkesi ve Osmanlı hânedanına bağlılık temeli üzerinde kurmayı ümit etmişlerdi.

Bununla beraber Avrupa milliyetçiliğinin diğer yönleri, Türkleri değişik yollara çekmişti. Özellikle çok uluslu imparatorluklarda, birleşmiş yahut Almanlar veya İtalyanlar gibi siyasî yönden ayrılmış ülkelerde milliyetçilik, milliyet kavramının temeli olarak kabul edilen belli sınırlar içindeki devletten çok insanlara önem vermişti. Milliyetçiliğin bir çok türleri olmakla birlikte belli ortak hususiyetlerle tanımlanabilirdi. Meselâ romantizmin tesirinde kalan milliyetçilik, bir milletin varlığını devam ettirebilmesinde önemli bir yeri olan geçmiş zaferlerin hâtıralarına dönmek istiyordu. Ayrıca milletle sıkı münasebeti olan dil ve kültürü, önemli bir ölçü olarak görüyor ve bunlara değer veriyordu. Bir milletin belli sınırlar içinde aynı dili konuşan ve aynı kültürü paylaşan insanlardan meydana geldiğini kabul ediyordu. Ferdietçiliğin üzerinde hassasiyetle duruyor, insanların kültür yönünden yaratıcı olabilmeleri için önce kendi millî varlıkları içinde yerlerini almalarını ve ancak böyle bir milletin büyük olabileceğini belirtiyordu. Gerek Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gayrimüslimler ve gerekse Osmanlı başkentinde himaye altında bulunan Avrupalılar aracılığıyla Türklerin yüz yüze geldiği milliyetçilik, işte bu çeşit milliyetçiliktir. Bu anlayış ve görüş, Batıda hüküm süren benzer fikirlerle daha da kuvvetlendi. Joseph Arthur de Gobineau¹⁷ yazdığı **Essai Sur l'Inégalité des Races Humanines** adlı kitapta insan karakterinin temeli olarak ırk yahut kan fikrini ileri sürmüştü. Yazar, atalar nasıl bir ırktan diğer birine göre

değişirse, kültür seviyelerinin de değiştiğini, Almanların dünyanın en üstün ırkı olduğunu iddia etmişti. Bu fikre karşı çıkanlar içinde en önemli simalardan biri olan Ernest Renan¹⁸ ırk veya dil kavramlarına önem vermekle birlikte o, milletleri siyasî sınırlar ile tanımlamıyordu. Ona göre **millet**, geçmişin zengin hâtıralarını paylaşan, mirasına değer veren, hayatını devam ettirmeyi isteyen bir ruh ve manevî cevherler bütünü idi¹⁹.

Milliyetçilik yahut ırkçılık ister kan, isterse dile dayalı olsun Avrupa'da XIX. yüzyılın ikinci yarısında çeşitli **Pan** hareketlerinin doğuşuna yol açtı. İlk Alman milliyetçilerinden esinlenen ve bütün Almanları, **Büyük Almanya** adı altında birleştirme amacını taşıyan bir **Pan-Germанизm** akımı ortaya çıktı. Buna benzer bir akım da özellikle Ruslar tarafından başlatılan **Pan-İslavizm** hareketidir. Bu hareket Rus hâkimiyeti altında bir İslav devleti yaratmağa çalışıyordu. Gerçi Almanlarınkı gibi genişleme rüyası gütmüyordu. Ama dünya barışı ve adaleti için Rusya'yı lider olarak kabul ediyordu. Türklerin en çok karşı karşıya geldikleri hareket **Pan-İslavizm**'dir. Çünkü bu akım, hem imparatorluk içinde ayaklanan İslav toplulukların arkasındaki itici güçlerden biri oluyor, hem de Rusların bu bölgelere müdahalesi için bir zemin hazırlıyordu. Türklerin imparatorluk dışındaki dindaşlarına karşı git-tikçe artan ilgileri ve bu ilginin gitgide bir **Pan-İslâmizm**'e doğru gelişmesi, biraz da yukarıda belirttiğimiz **Pan** hareketlerinin etkilerine bağlanabilir. Ancak Türklerin bu hareketlerin temelindeki dil ve ırk birliğinin şuuruna varmaları ve böylelikle kendileri açısından tam bir karşılaştırma yapmış olmaları da mümkündür.

Yeni milliyetçi yahut ırkçı teorileri uygulamak için Türk millî benliğinin yeniden canlandırılması ve Türk kelimesine itibar kazandırılması gerekiyordu. Avrupalılar

Türklerle bu noktada da temel ilham kaynağı olmuşlardır. Türkler, **Türk** ve **Türkiye** terimlerini kullanmazlarken Avrupalılar, Osmanlılardan ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan bahsederlerken uzun süredir **Türkler** ve **Türkiye** kelimelerini kullanıyorlardı. Aslında bu terimler sadece Türkçe konuşanları değil, imparatorluk sınırları içinde yaşayan diğer Müslümanları da içine alıyordu. Dış dünya ile gelişen ilişkiler sonucu Türk devlet adamları ve aydınları bu terimlere alıştılar. Türk milliyetçiliğine etki eden bir başka nokta da Avrupalıların Türkler hakkındaki yazıları olmuştur. Bu yazılarda Türkler hakkında belli başlı iki ayrı görüş yansıtılıyordu: Bunlardan birincisi, daha önceki yüzyıllarda, Türklerin Avrupa'daki fetihleri devam ettiği sıralarda Avrupalılardan bazılarının uydurduğu **Barbarlar** kelimesinin ardındaki nefret idi. Bu durum, bir nefsi müdafaaya yol açmış ve Türkleri Osmanlı tarihinin müdafaasına yönelik derin araştırmalara sevketmiştir. Diğer taraftan bazı Avrupalılar ise değişik bir görüş yansıtıyorlar, Türklerin faziletlerini, kültürlerinin yüceliğini övüyorlar, Türklerle karşı yöneltilen suçlamalara karşı koyuyorlardı. Bu çeşit gözlemler ve Türkiye'yi ziyaret eden Avrupalıların yazdıkları bir çok olumlu seyahatnameler ve hâtıralar Türk okuyucularının millî gururunu okşuyordu. Buna benzer başka bir ilham kaynağı da - ki bu kaynak bazan ilmi olarak da nitelendirilir²⁰ - XIX. yüzyılda Avrupa'da Asyalılara ve Asya kültürlerine karşı artan ilgi sonucu ortaya çıkan buluşlar olmuştur. Daha önceleri XVIII. yüzyılın ortalarında Fransız Joseph de Guignes²¹ 'in *Histoire Générale des Huns, des Turcs, des Mongoles, et Autres Tartares Occidentaux* (Hunlar, Türkler, Moğollar ve Diğer Batı Tatarlarının Umumî Tarihi) adlı kitabının yayımlanmasından sonra Türkler ve Türklerin İslâmiyet'i kabul etmelerinden önce Asya tarihinde oynadıkları rol, gün ışığına çıkarılmıştı. 1832 yılında Londra'da

Arthur Lumley Davids'in yazdığı **A Grammer of the Turkish Language** (Türk Dili Grameri), sadece Türkçenin yayımlanan ilk sistematik grameri olması açısından değil aynı zamanda tarihi bir eser olması bakımından da önem taşır²². Kitabın giriş bölümünde Türk tarihi, bugün de kullanılan Türk lehçeleri ve dilleri hakkında bir araştırma, Osmanlı kültür ve edebiyatına ait bir derleme mevcut olup Türklerin medeniyetteki rolleri saygıyla anılmıştır. Önemli tesirlerde bulunan bir başka eser de Polonyalı mühtedi Mustafa Celâleddin Paşa²³ tarafından yazılıp 1869 yılında İstanbul'da yayımlanan **Les Turcs Anciens et Modernes** (Eski ve Modern Türkler)'dir. M. Celâleddin Paşa, kendisinden önce Davids'in de yaptığı gibi Türklerin medeniyete olan hizmetlerinden bahsetmiş ayrıca ırk bakımından asılları üzerinde de bir hayli durmuştur. Türklerin ve Hunların veya Moğolların ırk olarak akraba oldukları fikrinin yanlış olduğunu ispata çalışan M. Celâleddin Paşa, Türkleri ve Avrupalıları büyük **Touro-Aryan** ırkının üyeleri olarak görmüştür²⁴. Kitabın büyük bir bölümü modern Türklere yani Osmanlı İmparatorluğu'na ayrılmıştır. Paşa, Türkler ve Avrupalılar arasında ırkî bir bağ olduğunu ispat suretiyle Balkanlardaki isyanları bertaraf etmek, Türkleri Batı kültürüne karşı daha uyanık tutmak ve Avrupa'nın Türklere karşı duyduğu ananevî düşmanlığı azaltmak istiyordu. Bu fikirler Paşa'nın şahsî temaslarıyla Osmanlı başkentindeki dostları arasında da yayılmıştı. Buna benzer daha kuvvetli bir tesir, Türkiye ve Orta Asya'da uzun bir süre kalan, bir çok Türk aydını ile temaslarda bulunan, Sultan II. Abdülhamid'in dostu, Macar âlimi Arminius Vambéry²⁵ vasıtasıyla olmuştu²⁶. Vambéry, M. Celâleddin Paşa'nın aksine Türkler ve Moğollar arasındaki ırk ve dil bağlarına işaret etmiş, Macar âlimleri tarafından geliştirilen teorilere dayanarak Türkler, Çinliler, Macarlar, Estonyahlar ve diğer toplu-

lukları **Turan** grubu altında toplamıştır. Vambéry, İngilizlerin hararetli bir taraftarı olarak Orta Asya'da İngiltere ve Rusya arasındaki politik gelişmeleri konu alan siyasî yazılar ve Türk dilleri ile kültürleri hakkında pek çok makaleler yazmıştır.²⁷ Orta Asya'da yaptığı seyahatleri Türkçe olarak 1879 yılında **Bir Sahte Dervişin Asya-yı Vusta'da Seyahati** adı altında yayımlamıştı. Bütün bunlarla birlikte Sultan II. Abdülhamid devrinin son yıllarındaki genç nesil üzerinde en büyük etki denilebilir ki Léon Cahun²⁸ tarafından olmuştur. Fransız şarkiyatçısı Cahun'un sürgünde bulunan Jön Türkler'le yakın ilişkisi 1860'lara kadar uzanır. Cahun'un 1896 yılında Paris'te yayımladığı *Introduction a l'Histoire de l'Asie* (Asya Tarihine Giriş) adlı kitabında, Avrupa'ya medeniyeti getiren ırkın **Turan** (yahut Finno-Japon) ırkı olduğu teorisini tekrar ele alır. Cahun'a göre Türkler ve Moğollar, Çin ve İran medeniyetleri arasında bir bağ olmuşlardır. Türk okuyucularını etkilemek için romantik bir üslûpla yazılan eserde Cahun, ilk Türklerin olumlu yönlerinde ve kültürel çalışmalarına yer vermiştir. Fransız A.I. de Sacy²⁹, Alman W. Radloff³⁰, İngiliz E.J.W. Gibb³¹ gibi XIX. yüzyılın diğer şarkiyatçıları da Türk aydınları üzerinde önemli tesirlerde bulunmuşlardı. 1893'te Orhun nehri yakınlarındaki eski Türk yazılarını çözen Danimarkalı V. Thomsen³² de bu şarkiyatçılardan birisiydi.

Şarkiyatçıların bu ilmi çalışmaları Osmanlı Türklerini, dillerini, tarihlerini, imparatorluk dışında Orta Asya'da, Volga'da, Kafkasya'da ve İran'da yaşayan Türkleri tanımaya yöneltmişti. Türklerin dışarda kardeşlerinin bulunduğunu farketmeleri, Türk asıllı kişilerin Türkiye'ye göçleriyle daha da hızlanmıştı. Türk bölgelerinden seyyahlar, dervişler, tüccarlar o devire kadar Osmanlı İmparatorluğu'na hep dinî veya ticarî maksatlarla gelmişlerdi. Ancak XVIII. yüzyılın sonuna doğru Rusya'nın

güneye ve doğuya doğru açılma hareketi hissedilmeye başlandıktan sonra bu bölgelerde yaşayan halk, Anadolu ve Balkanlara doğru göç etmeye başladı. Büyük göç dalgaları yeni yerlerin nüfus yapısını bir hayli değiştirdi. İlk dalga, önce Tatarların yaşadığı, sonra uzun süre Osmanlı hâkimiyetinde kalıp sonunda Rusların istilâ ettiği ve 1783 yılında resmen topraklarına kattıkları Kırım'dan geldi. Osmanlı İmparatorluğu'na büyük küteller halinde yapılan, günümüzde de devam eden göçlerin sebebi, Rus baskısıdır³³. XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Rusların Volga-Ural bölgesindeki Türk boylarına yaptıkları baskılar, bazı Tatar ve Çuvaş boylarının da göç etmelerine sebep olmuştu³⁴. İkinci göç dalgası, XIX. yüzyılın başlarında idaresini Azerbaycan'ın kuzeyine kadar genişletmiş bulunan Rus hâkimiyetindeki Kafkasya'dan geldi. Kırım ve Volga bölgesindeki göçlere şimdi, aralarında kuzey Kafkasya'da oturan ve Türkçe konuşan Nogaylar ve çoğu Çerkez olan binlerce Müslüman Kafkasyalı da katılıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'na yapılan bu göçler, ciddi bir yerleşme problemi yarattı. Göçmenler, imparatorluk içinde devlete bağli unsur olarak kabul edildiklerinden hükümet onları sâkin ve seyrek nüfuslu illere yerleştirmeye başladı³⁵.

Bütün bunlardan daha önemli olan bir mesele de Osmanlıların Orta Asya Türkleri ile olan siyasî ilişkileridir. Bunu Türkistan'daki Türk hanlıklarının yabancı (Çin ve Rus) baskılardan kurtulup bağımsızlıklarını istemeleri hazırlamıştır. Rusya'nın güney ve doğuya yayılması ve İngiltere'nin bu hareketin Hindistan'a kaymasını önleme çabaları ile 1860 ve 1870'lerde patlama noktasına varan uluslararası bir ihtilâf özelliğini gösterdi. İslâm birliği adı altında yapılan yardım talepleri, birbiri ardından ve ısrarlı bir şekilde İstanbul'a gelmeye başladı. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıf bir durumda bulunması ve o sı-

rada Avrupa ile olan münasebetleri sebebiyle bu yardım taleplerine pek fazla ilgi gösterilemedi. 1864 yılında Çin'in batı illerinde başarılı bir Müslüman isyanını yönetmiş ve bağımsız bir devlet kurmuş olan Yakup Beg³⁶ de ihtiyaç sahiplerinden biriydi. Talep üzerine 1875 yılında Kâşgar'a askerî uzmanlar ve silâhlardan müteşekkil bir yardım gönderildi. Yakup Beg, hutbelerde hükümdarın adından bahsetmek gibi ananevî bir İslâmî prensibine uyararak Sultan Abdülaziz'in manevî hükümdarlığını tanımış ve onun adına para bastırmıştı. 1875'te Kâşgar'dan gelenlere daha fazla silâh verildi. Ancak padişah 1870'lerde Hive ve Hokand hanlıklarından gelen isteklere, elçileri kabul edip gereken ilgiyi göstermek ve manevî yardım vadetmekten başka bir şey yapamadı³⁷. Bununla birlikte Orta Asya'daki olaylar, zamanın basınıyla özellikle tirajı yüksek olan Basiret gazetesindeki yayınlarla kamu oyu oluşturdu. İstanbul'da bu olaylara karşı artan kamu oyu tansiyonu Sultan II. Abdülhamid devrinde yavaş yavaş düşmüşse de İslâm dünyasına karşı duyulan genel ilgi, Türkleri imparatorluk dışındaki ırkdaş ve dindaşlarını tanıma fırsatını vermişti.

Osmanlıların imparatorluk dışında yaşayan Türklerle olan dostluklarını arttıran nokta, Rusya'daki Türk illerinde yaşayan edip ve aydınların Osmanlı İmparatorluğu'na özellikle XIX. yüzyılın sonlarına doğru artan göçleri oldu. Bu kişiler, Rusya'daki Müslümanlar arasında uzun yıllar devam eden fikrî uyanışın meyvelerini beraberlerinde getirdiler, Osmanlı kültür ve siyasî hayatında aktif rol oynadılar. Rusya'daki Türklerin bu uyanışı, modernleşme hareketlerinin başlamasına sebep oldu. Değişik Türk boylarının kullandıkları konuşma dilini kültürel ve modern bir edebî dil haline getirme çabaları yanında ananevî İslâmî okullarda (medreselerde) da reformlar yapıldı³⁸. Bu atılımın merkezi, çok sayıda Tatar Türkü-

nün yaşadığı Kazan şehriydi. Hareket, hem Rus ve Batı liberalizminden hem de Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Tanzimatçı fikirlerden etkilenmişti. Bu hareketin en göze çarpan lideri, Kırım'lı bir Türk olan İsmail Bey (Gaspıralı)'dır³⁹. İsmail Bey, belki Orta Asya Türklerinin kaderinin Rusya'ya bağlı olduğu kanaati ve belki de Rusya'da milliyetçi fikirlerin yasak olması sebebiyle oradaki Türklerin dil ve manevî yönden birleşmelerinden söz etmiştir. Ayrıca medreselerin modernize edilmesinin ve eğitimin geliştirilmesinin önemini belirtmiştir. Bu faaliyetlerini sürdürürken İsmail Bey'in en büyük dayanağı, Bahçesaray şehrinde 1873 yılında kurduğu **Tercüman** gazetesi olmuştu. **Tercüman** gazetesi daha sonraki yıllarda «**Dilde, fikirde, işte birlik**» parolasının doğmasına yol açtı. Gazete, İ. Gaspıralı'nın fikirlerini yayımlamasının yanında İsmail Bey'in kendi şivesi olan Kırım Türkçesi ile çıkan bir gazete olması sebebiyle de Rusya'daki bütün Türkleri birleştirme amacını gütmüştü. Osmanlı İmparatorluğu'nda da okunan gazetenin bir çok yazısı Türk basınında yer alıyordu. İ. Gaspıralı da 1874-1875 yıllarında İstanbul'a gelmiş ve bir müddet kalmıştı.

Kırım'ın Türkiye'ye yakın oluşu, **Tercüman** gazetesinin kullandığı Osmanlıcanının tesirinde kalışı ve ona yakınlığı, şüphesiz ilişkileri daha da kolaylaştırmıştı. XIX. yüzyılın ortalarında bir kültür hareketi başlatan Azerbaycanlıların Osmanlılardan etkilenişi de aynı sebeplere dayanmaktaydı. Azerbaycan'da ilk Türkçe piyesler Mirza Fethali Ahundov (Ahundzâde)⁴⁰ tarafından yazılmıştı. Rusya'da ilk Türk gazetesi olan **Ekinci**, 1875 yılında Bakü'de yayımlanmıştır. F. Ahundzâde, bundan başka Osmanlı hükûmetine Türk alfabesinin ıslahı hakkında bir tasarı sunmuş ve bu tasarı **Encümen-i Fen-i Osmani** tarafından incelenmişti⁴¹. Türk aydınları üzerinde daha etkili olan bir başka kişi de Ahundzâde'nin arkadaşların-

dan olan Hüseynzâde Ali Bey (Turan)'dır⁴². St. Petersburg'da öğrenim gördükten sonra 1889'da İstanbul'a gelmiş ve **Mekteb-i Tıbbiye**'de öğretmenliğe başlamıştı. Bu arada öğrencilere Türkçü fikirleri yaymış ve **Jön Türkler** hareketinin çekirdeği olan **İttihad ve Terakki Cemiyeti**'nin kuruluşunda rol oynamıştı. Hüseynzâde Ali Bey, birinin adı **Turan** olan bir çok şiirin de sahibiydi. Yüzyıl başlarında Azerbaycan'a döndüğü zaman yeni gazetelerde çok sayıda yazılar yazmış, bu yazılarında Azerbaycan kültürünün İran ve Rus tesirinden temizlenmesi, Osmanlı İmparatorluğu ve Osmanlıcanın önderliğinde bütün Türklerin manevî bir birlik kurmaları konularını işlemişti.

Türkiye'de Pan - Türkçü hareket ile ilgili diğer bir Azerbaycanlı Ağaoğlu Ahmed'dir ⁴³. Ağaoğlu Ahmed, Batı Avrupa'da öğrenim görmüş ilk Azerbaycanlılardan olup, Paris'te Ahmed Rıza⁴⁴ ve **Jön Türkler**'in diğer liderleriyle temas kurmuştu. 1894 yılında Kafkasya'ya dönmüş, çeşitli gazeteleri yönetmiş, bir çok makaleler yazmıştı. 1906'da yayımladığı günlük **İrşâd** gazetesinde sürgünde olan **Jön Türkler**'in yazılarını da basmıştı. Türkiye'deki 1908 inkılâbından sonra İstanbul'a gelmiş, Hüseynzâde Ali Bey ve diğer arkadaşlarıyla Türkçü aydınların organı olan **Türk Yurdu**'nu yayımlamıştı⁴⁵.

Osmanlılar, Orta Asya ve Volga bölgesinde yaşayan Türk topluluklarındaki Türk edipleri ile de temas kurmuşlardı. Orta Asya'dan gelen dervişler, İstanbul'da tekelerini devam ettirebilmişlerdi. Bunların en önemlisi de **Özbek Tekkesi** idi. 1860 ve 1870'lerde bu tekkenin şeyhliğini de Buhârâlı Süleyman Efendi⁴⁶ yapmıştı. Süleyman Efendi, 1882'de **Lügat-i Çağatay Ve Türki-yi Osmanî** adlı bir kitap yayımlamıştı. Kitapta Osmanlı okuyucularına Çağataycayı ve Doğu Türklerini tanıtmış, Osmanlı dili ve edebiyatının Çağataycadan türediğini iddia etmişti. Kitap,

bir sözlükten başka Çağatay atasözleri ve deyimlerini ihtiva ediyordu⁴⁷. **Özbek Tekkesi**'nin bir başka müridi olan Mehmed Sâdık⁸⁴ da 15 yıl sonra Çağatayca bir sözlük yayımlamıştı. Kitap **Üss-i Lisân-ı Türki** adını taşıyordu.

Rusya'daki Volga bölgesinde yaşayan Türk Tatarlar dinî ve millî uyanış gayretlerinde kendilerine yardımcı ve manevî destek olması için Osmanlı İmparatorluğu'na yönelmişlerdi. Osmanlı Türkçesi XIX. yüzyılın ikinci yarısında Kazan Tatarları arasında epeyce önem kazanmıştı⁴⁹. Kazan yakınlarında dünyaya gelen Rusya'daki Müslümanların en büyük reformcusu Şihâbeddin Mercanî⁵⁰, 1881 yılında İstanbul'u ziyaret etmiş ve A. Cevdet Paşa⁵¹, Münif Paşa⁵² gibi Türk âlimleriyle temaslarda bulunmuştu. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'na gelen Rusya doğumlu göçmen ve ziyaretçiler arasında en tesirli olan sima, Akçura Simbirsk (Volga üzerinde Ulyanovsk)'te doğan Yusuf Akçura'dır. Y. Akçura'nın bu büyük tesiri hem Türkiye'de uzun müddet kalışından hem de Türk aydınları ile yakın temaslardan ileri gelmekteydi. Hüseyinzâde Ali Bey ve İsmail Gaspıralı gibi Türkçülük fikirlerine sahip olan Y. Akçura, küçük bir çocukken İstanbul'a gelmiş, burada askerî bir eğitim görmüş, bu arada Rusya'daki Tatar liderleriyle olan temasını sürdürmüştü. Y. Akçura'nın ilk eseri, Şihâbeddin Mercanî'nin biyografisidir. Y. Akçura'nın bu kitaptan amacı, Osmanlılara kuzeyde kardeşleri olduğunu bildirmek idi⁵³. Sultan II. Abdülhamid tarafından Trablusgarb'a sürülen Yusuf Akçura, Paris'e kaçarak oradaki Siyasî İlimler Akademisi'ne kaydolmuştu. Paris'te sürgünde bulunan **Jön Türkler**'le temas kurmuş, fakat çok geçmeden **Jön Türkler**'in Osmanlılığa bağlı olduğunu görünce onlardan ayrılmıştı. Rusya'ya döndükten sonra daha önce bahsettiğimiz **Üç Tarz-ı Siyaset** adlı kitabını Kahire'de çıkan bir Jön Türk gazetesine gönderdi⁵⁴. Yusuf Akçura Rusya'da yaşayan Müslüman-

lar arasında dil ve din birliğini sağlayacak çalışmalar yapıldı. 1908'de tekrar İstanbul'a geldi. Türkçü hareketin ocaklığını yapacak dernek ve dergiler kurmak için arkadaşlarıyla çalıştı⁵⁵.

Sultan II. Abdülhamid Devrinde Basın Ve Türk Millî Duygusu

Sultan II. Abdülhamid devrinin basını,⁵⁶ 1860 ve 1870 lerin yaygaracı yayınlarıyla ve sürgündeki Jön Türkler'in çıkardığı gazetelerle karşılaştırılırsa genellikle kaba, sansürle kuvvetini kaybetmiş, imparatorluğun karşı karşıya bulunduğu temel problem ve yenileşme hareketleri hakkında hiç bir fikir ve görüşe yer vermeyen, yalnız mevcut rejime itaat eden bir basın hüviyetinde olduğu görülür⁵⁷.

Sultan Abdülaziz devrinde hissedilmeye başlanan sansür, Sultan II. Abdülhamid devrinde devletin kabul ettiği siyasete ters düşen fikirlerin ve hassas siyasî mevzulara zarar verebileceği düşünülen tartışmaların yasaklanmasıyla sürdürülmüştü. Padişahın basın üzerindeki kontrolü ve baskısı, pul vergisi, rüşvet, gazete kapama, sahip ve yazarlarını hapsedme gibi çeşitli metotlarla gösterilmek istenmişti. Bu tutum, gazeteleri resmî veya zararsız uluslararası haberleri, dünya tarihini, yeni icatları yayımlayan ilim ve fen dergileri şekline sokarak sadece haber ve bilgi bülteni durumuna getirmişti.

Sultan II. Abdülhamid devrinde yayımlanan gazete ve dergiler, güçsüzlüklerine ve azalan sayılarına rağmen bir çok önemli noktada ileri gitmişlerdi. Önce, gerek şekil gerekse teknik yönden belirli bir düzelme gösteren gazete ve mecmualarda yayımlanan çekici haberler ve hikâyeler tirajı arttırmıştı. II. Abdülhamid devrinin ikinci yarısındaki üç büyük günlük gazetenin tirajı toplam olarak 30.000'e ulaşmıştı. Her gazetenin birden fazla kişi ta-

rafından okunduğu gözönüne alınırsa düzenli gazete okuma alışkanlığının da bu devirde kazanıldığı düşünülebilir. Gazeteler eğitim görmüş aydınlar sınıfının hemen her üyesine ulaşıyor ve onu etkiliyordu.

İkinci olarak ister dış dünyanın öğrenilmesi ihtiyacından, isterse iç siyasi durum hakkında tartışmaların yasaklanmış olmasından dolayı olsun gazeteler, milletlerarası olaylara hayli önem vermişler, bir çok tercümeler yapmışlar, bir hayli yabancı yayını Türkçeye adapte etmişlerdi. Basın, Osmanlılarla dış dünya arasında uzun süreden beri devam eden engelleri kaldırmada oldukça büyük hizmetlerde bulunmuştu. Eğitim ve öğretim görmüş okuyucu, Batı kültürü, âdet ve zevklerinin bir kısmını tanımış ve gazete satırlarını okurken Avrupa'daki siyasi hareketlerden bazı sonuçlar çıkarır duruma gelmişti. Hiç şüphe yok ki bu da halkın Batıyı takip etme ve kendi ülkelerini Batılılaştırma isteğini kamçılıyordu.

Son olarak da yine diğer tür tartışmalar yasak olduğu için gazete ve mecmualarda tarihî ve kültürel konular büyük önem kazanmıştı. Bunlardan bilhassa dil ve edebiyat, görünüşte siyasi olmayan fakat yine de gizlice siyasi münakaşalara sebebiyet veren ağız kavgalarına yol açmıştı. Meselâ, Arap edebiyatının Osmanlı edebiyatına tesirleri tartışmalarında layiklik, Batılılaşma, milliyetçilik ve İslâmcılık gibi doktrinler telkin ediliyordu. Bu tartışmaların siyasi konulara yakın olması sebebiyle böyle edebiyat ve dil tartışmaları Sultan II. Abdülhamid devrinin son yıllarda yasaklanmış ve basında ender olarak görülmüşü⁵⁸. Diğer taraftan 1897 Türk-Yunan Savaşı sırasında olduğu gibi sansürün gevşediği kısa dönemlerde⁵⁹ bu konular ,yazar ve gazetecileri diğer konulardan çok daha fazla meşgul eden konular olmuştu.

Böyle tarihî ve kültürel tartışmaların ardında Türk millî duygusu ifadesini bulmuş, daha sonraki yılların

Türkçü hareketine kaynaklık etmişti. Bu ifadeler aşağı yukarı bütün Türk yayınlarında bulunabilir. Bu yayınlar arasında en önemlileri bütün gazeteler arasında tiraj ve denge bakımından en yüksek olan üç günlük gazete **Sabah**, **Tercüman-ı Hakikat** ve **İkdam** idi. Bu üç gazete zamanın önde gelen Türkçülerinden dilci Şemseddin Sami, romancı ve tarihçi Ahmed Midhat Efendi ve şarkiyatçı Necib Âsım ile yakından ilgiliydi.

Sabah gazetesi 1875 yılında bir Rum yayımcısı olan Papadopoulos tarafından kurulmuş, 1922 yılına kadar aralıksız devam etmişti. Gazete, Sultan II. Abdülhamid devrinin ikinci yarısında 12.000 tiraja ulaşmıştı⁶⁰. Gazetenin yayın müdürlüğü önce Şemseddin Sami'ye verilmiş, Şemseddin Sami ayrıldıktan sonra da gazete ile yakından meşgul olmuştu.

Şemseddin Sami, Yanya vilâyetinin (Bugün Arnavutluk'ta) idare merkezlerinden biri olan Fraşer'de 1850 Haziranında dünyaya geldi. Ondört yaşma kadar kendi kendini yetiştirdi, 1864 yılında ailesi Yanya'ya yerleştiği zaman bir Rum lisesine kaydoldu. Diğer dersleri ile birlikte eski ve yeni Yunanca, Fransızca ve İtalyanca öğrenerek 1868'de bu okuldan mezun oldu. Bu arada Yanya medreselerinde iki meşhur hocadan Arapça ve Farsça öğrendi. **Yanya Mektubî Kalemî**'nde kısa bir müddet çalıştıktan sonra 1871'de İstanbul'a giderek **Dahiliye Kalemî**'ne girdi ve sonra da kendi eserlerini yayımlamağa başladı. İlk kitabı olan **Fransa Tarihi**'ni çevirdi; bir roman ve bir kaç piyes de yazdı. Ayrıca makaleler kaleme aldı; roman, hikâye ve tiyatroya karşı başlayan ilgisi sebebiyle gitgide dil araştırmalarına, dil ve edebiyat meseleleri hakkında yazı yazmağa yöneldi. Yazdığı piyesler ve makaleler ilgililerin şüphelerini üzerine çekti ve 1871 yılında Trablusgarb'a sürülmesine sebep oldu⁶¹. Orada

Trablusgarb adlı bir gazeteyi yönetmek için görevlendirildi. Bir yıl sonra İstanbul'a dönünce **Sabah** gazetesinin yayın işlerini idare etmeye başladı. 1877 yılında **Cezayir-i Bahr-i Sefid Valiliği'**ne tayin edilen Sava Paşa⁶²'nm mühürdarı olarak Rodos'a gitti. Kısa bir müddet sonra bu görevden ayrılarak Yanya'ya döndü ve bir kaç ay orada kaldı. Şemseddin Sami, İstanbul'a döndükten sonra **Tercüman-ı Şark** adlı bir başka gazetenin yayın müdürü oldu. Kısa ömürlü olan bu gazetenin kapanışından sonra **Cep Kütüphanesi** ismi altında kısa monografiler yayımladı. Şemseddin Sami bu dönemde Arnavutluk'taki ayaklanmayla ilgilendi ve imparatorluk'taki Arnavutların istiklâl istediklerine dair çıkarılan dedikodular hakkında yazılar yazdı. Daha sonra Türk dilinde reform konusuna eğildi. 1880'de «**Edebiyat, fen ve sanayi mecmuası**» olan **Hafta'**nın yayın işlerini yönetti. Bu dergi sadece yirmi sayı yayımlanabildi. Ş. Sami'nin Osmanlı Türkçesi hakkındaki en meşhur makaleleri buradadır⁶³. Ertesi yıl 1881'de Mâbeyn'de kurulan **Teftiş-i Askerî Komisyonu'**na kâtip oldu ve hayatının sonuna kadar da bu görevde kaldı. Bununla birlikte gazeteciliği ve ilmi çalışmaları bu devirde de devam etmiştir. Ş. Sami'nin belli başlı eserleri arasında okullar için hazırlanmış Türkçe ve Arapça dilbilgisi kitaplarının ayrı bir önemi vardır. Bunlar içinde **Kâmus-ı Arabî** (Arapça lügat, 6 cilt, İstanbul, 1306, 1316 [1880-1908]), **Kâmus-ı Türkî** (Türkçe lügat, 2 cilt, İstanbul, 1317 [1901]) ilk akla gelenlerdir. Dil meseleleri hakkında yazdığı bir çok yazılar gazetelerde, bilhassa **Sabah'ta** yayımlanmıştı. Ş. Sami'nin bir çok eseri de yayımlanmamıştır. Bunlar arasında **Orhun Âbideleri**, XI. asırdaki Türk siyasi görüşünün ifadesi olan **Kutadgu Bilig** ve Mısır Kıpçakçası hakkında çalışmaları vardır⁶⁴. Ş. Sami'nin derin bilgisi ve edebî eserleri ona zamanın Türk ve yabancı âlimlerinin saygı ve dostluğunu kazandırdı. İstanbul Erenköy'deki

köşkü devrin aydınları tarafından sık sık ziyaret edilen bir yer haline geldi. Zamanla ziyaretçileri azaldı ve son yıllarında tam bir inziva hayatı yaşadı. Ş. Sami 1904 yılında 54 yaşında iken vefat etti⁶⁵.

Tercüman-ı Hakikat gazetesi, otuz yıl bu gazetenin yazı işlerini yürütecek olan Ahmed Midhat Efendi tarafından 1878 yılında kuruldu. Bu gazete, inkılâptan sonra bir kaç yıl Ağaoğlu Ahmed tarafından yönetildi ve 1922 yılına kadar yayın hayatını sürdürdü. **Tercüman-ı Hakikat**'ın 2000 tirajı ile diğer iki büyük gazeteden daha küçük olmasına rağmen⁶⁶ çok yönlü oluşu, aydınlar arasında hatırı sayılır bir tesir meydana getirdi. Bir çok ilmi eseri ve romanı tefrika eden, çok değişik konularda yazılar yayımlayan gazete, bilhassa 1882-1884 yılları arasında edebî tartışmalara büyük yer verdi. Yazılardan bir çoğu Ahmed Midhat Efendi tarafından yazıldı. Gerçektén de gazete, yayın müdürünün çeşitli cephelerini yansıtıyordu.

Ahmed Midhat Efendi, İstanbul'da 1855 yılında dünyaya gelmiştir. Babası manifaturacı, annesi ise Çerkez'di⁶⁷. İlk öğrenimine üvey ağabeyinin Kırım Savaşı sırasında aileyi götürdüğü Vidin'de başladı. 1858'de ailesi İstanbul'a geldi, iki yıl sonra da Niş'e göçetti. Ahmed Midhat Efendi, 1863 yılında Niş Rüşdiyesi'ni bitirince ilk görev olarak **Rusçuk Mektubî Kalemî**'ne girdi. Özel çalışmalarıyla genel konularda olduğu gibi dinî konulardaki bilgisini de kuvvetlendirdi. Vali Midhat Paşa'nın sevgi ve güvenini kazanan Ahmed Midhat, 1868 yılında **Tuna** adlı bir mahallî gazetenin yayın müdürlüğüne getirildi. Bu arada hâmisinin adı Midhat'ı ikinci isim olarak aldı. Sekiz ay kadar bu görevde kaldıktan sonra Midhat Paşa'yla birlikte Bağdat'a gitti. Yayımcılık yaparken ilk hikâye kitaplarıyla iki ders kitabını yazdı. Üvey kardeşinin ölümü üzerine bu görevden ayrılarak ailesiyle birlikte İstan-

bul'a geldi ve kendisini büsbütün yayın hayatına verdi. Bir buçuk yıl **Ceride-i Askeriye**'yi yönetti; aynı zamanda kendi adına bir basımevi kurarak burada kitaplarını basmaya başladı. **Basiret** gibi bazı gazetelere yazılar yazdı, bir dergi çıkardı. 1872 yılında gazete çıkarmak için iki kere teşebbüste bulunduysa da başaramadı. **Genç Osmanlılar**'la (Jön Türkler) ilgisi olduğu zannıyla 1873'te Rodos'a sürüldü. Sultan Abdülaziz'in ölümünden sonra 1876'da tekrar İstanbul'a döndü. İstanbul'da en önemli kitaplarından biri olan **Üss-i İnkılâb** (2 cilt, İstanbul, 1294-1295[1878-1879])'ı yayımladı. Bu kitap Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkışına yol açan olayları anlatıyordu. Daha sonra yeni padişah Sultan V. Murad'ın takdirini kazanan A. Midhat Efendi, resmî gazete olan **Takvîm-i Vekâ-yî'nin** yayın müdürlüğüne getirildi. Ayrıca diğer resmî görevleri yanında 1888'de Stockholm'da yapılan **Milletlerarası Şarkiyatçılar Kongresi**'ne Osmanlı temsilcisi sıfatıyla katıldı ve Avrupa'da bir kaç ay kaldı. A. Midhat Efendi, bu resmî görevlerine rağmen yazma için zaman ayırmayı başarabilmiştir. Yazdığı kitapların sayısı 150 civarındadır. Eserleri arasında romanlar, hikâyeler, tiyatrolar, kültürün halka yayılmasını amaçlayan eserler vardır. Tarihî eserlerinin arasında **Üss-i İnkılâb**'dan ayrı olarak en önemlileri **Tarih-i Umûmî** (İstanbul, 1295[1879]), **Kâinat** (İstanbul, 1288-1298[1872-1882]) ve **Mufasssal Tarih-i Kurûn-ı Cedide** (2 cilt, İstanbul, 1303[1887]) sayılabilir. Ülkesindeki etkisi ve prestijine rağmen padişahın hizmetinde bulunduğundan Türk ihtilâlcileri ile arası açıldı. 1908 inkılâbından sonra emekliye ayrıldı ve şiddetli hücumlara maruz kaldı. Bununla birlikte bazı okullarda öğretmenlik görevine devam etmesine izin verildi. Öğretmenlik yaptığı okullar arasında **Dârülfünûn** da bulunmaktadır. Ölümüne kadar bu görevi sürdürmüştür. (1912).

İkdam gazetesi 1894 yılında bir tütün tüccarının oğ-

lu olan Ahmed Cevdet⁶⁸ tarafından kuruldu. Genç yaşta **Tercüman-ı Hakikat**'te yazı yazmağa başlayan Ahmed Cevdet, daha sonra **Sabah** ve diğer gazetelerin başyazarlığını yaptı. **İkdam**, bir müddet sonra 15.000 tirajı ile İstanbul'da en çok aranan gazete oldu⁶⁹. İnkılâptan sonra Avrupa'ya kaçmasına rağmen gazete 1928 yılına kadar çıkmaya devam etti. Ahmed Cevdet, **İkdam** gazetesi çevresinde, gazeteye kuvvetli bir millî ruh verecek bir çok genç yazarı topladı. Bu grup arasında Mevlânâ Celâled-din-i Rûmî'nin soyundan gelen, dil ve edebiyat konularında yazan Veled Çelebi (İzbudak)⁷⁰; **Türklerin Ulûm Ve Fünûna Hizmetleri** (İstanbul, 1341 [1898]) adlı kitabıyla olduğu kadar biyografik ve bibliyografik eserleriyle tanınan asker öğretmen Bursalı M. Tahir⁷¹; şarkiyat ve Türk müziği konularında yazılar yazan Rauf Yekta⁷² vardı. **İkdam** gazetesine hizmeti geçenler arasında belki de en tanınmış Necib Âsım (Yazıksız)'dır.

Necib Âsım, Gaziantep'in Kilis ilçesinde 1861 yılında doğdu. Eski bir aile olan Balhasanoğulları'ndandı. İstanbul'da askerî öğrenim gördü ve 1880 yılında teğmen olarak mezun oldu. Askerî okullarda Türkçe, Fransızca ve tarih okuttu, albay rütbesine kadar yükseldi. Öğretmenliğe devam ederken bir yandan da dilbilgisi, tarih ve coğrafya kitapları yazdı, çeşitli konularda küçük eserler yayımladı. En büyük merakı Türkçe ve Türk tarihi olan Necib Âsım, bu konularda bir çoğu **İkdam**'da yayımlanan pek çok makale yazmıştır. Geniş planlı bir Türk tarihi hazırlama projesine girişti, fakat Osmanlılardan önceki Türklerin tarihine ayrılan kısmın 1. cildi yayımlanabildi (**Türk Tarihi**, C.I, İstanbul, 1316 [1900]). Ayrıca Türk dilbilgisi hakkında **Ural Ve Altay Lisanları** (İstanbul, 1311 [1895]) ve **En Eski Türk Yazısı** (İstanbul, 1315 [1899]) gibi risaleleri de vardır. Necib Âsım, araştırmaları sayesinde dış dünyada da tanındı ve 1895 yılında Paris'teki

Société Asiatique'e üye seçildi. 1908 inkılâbından sonra ordudan emekli oldu. Yeni kurulan Dârülfünûn'da Türk tarihi ve Türk dili tarihi okuttu. Dergilerde yazı yazmağa devam etti, Tarih-i Osmanî Encümeni ve Âsâr-ı İslâmiye Ve Milliye Tedkik Encümeni'nde azalık yaptı. 1927'de milletvekili oldu ve ölümüne kadar bu görevde kaldı (1935)⁷³.

(Boş Sayfa)

II. BÖLÜM

TERMINOLOJİ

(Terim Bilgisi)

Sultan II. Abdülhamid devrinde ve hatta daha sonraki devirlerde Türkiye hakkında yazı yazan Avrupalılar, imparatorluk içinde Türk kelimesinin kullanılışı ile ima edilmek istenen küçültücü mânaya da eserlerinde işaret etmekten geri durmamışlardı. 1897 yılında bir İngiliz seyyah şöyle yazıyordu:

«Günümüzde Türk ismi çok nadir olarak kullanılmaktadır. Bu ismi yalnız iki şekilde kullanılırken duydum: Ya bir ırkı ayırdedebilmek için (Meselâ bir köyün Türk köyü olup olmadığını soruyorsunuz) ya da hor görme için (Meselâ İngilizcede birisine nasıl blockhead «beyinsiz» diye bağırılsa Türkler de «Türkkafalı» tabirini kullanıyorlar).¹»

1908 yılında bir başka İngiliz, Osmanlı İmparatorluğu'nda Türk'ün «Türkçe konuşan Müslüman» anlamına geldiğini belirtmektedir:

«Türkiye'de bir Müslümana «Türk müsün?» diye sorduğunuz zaman size muhtemelen «Ben Os-

manlıyım» yahut da buna benzer bir cevap verecektir. Bir Osmanlı, eğer bir adam için «Türktür» derse bu, o adamın köylü yahut kaba saba birisi olduğu anlamına gelir².»

Aynı durum bir yıl sonra bir İngiliz kadın yazar tarafından da şöyle ifade edilmekteydi:

«Türk kelimesinin kullanılışı Avrupalılar tarafından hiç bir zaman açık ve kesin bir şekilde belirlilmemiştir... Günümüzde Avrupalılar bu kelimeyi Osmanlılara hasrederken, Osmanlıların kendileri alay ederek bu kelimeyi kabul etmiyor, bağlı bulundukları milletin kan ve kültür yönünden Türklükten uzaklaşmış olduğunu söylüyorlardı³.»

Türk kelimesiyle ilgili olarak bir çok kişinin karşı karşıya geldiği tatsız durumlara Osmanlı basınında da rastlamak mümkündür. Basiret gazetesi «Türk olmaktan utanan gençlerden» bahsetmiş⁴, bir başka sayısında da; «....kahraman ecdadımız Türk oldukları halde biz Türk ismini kabul etmez olduk; hatta birimize «Sen Türksün» deseler darılıyoruz⁵» diyerek bu durumu üzüntüyle tenkit etmişti. Şemseddin Sami de aynı şekilde Hafta mecmuasında Türk diliyle ilgili yazdığı makalesinde Türk adının «cahil halk tarafından kötülendiği»ni belirterek bu adm «yalnız Anadolu köylülerine verilmek istenilen bir isim olduğu»nu söylemektedir⁶. Ansiklopedik sözlüğünde Türk soyundan olan bazı kişilerin bu ismi kabul etmediklerini ve hakaret saydıklarını da belirtir⁷.

Halbuki Türk kelimesi ve bu kelimeden türemiş diğer kelimeler Osmanlı basınında daha önce ortaya çıkmış ve Sultan II. Abdülhamid devrinde yaygın olarak kullanılmıştı. 1868'de çıkmaya başlayan Terakki gazetesinin başlığının altına «Menâfi-i şarkıyye ve umûr-ı düveliyyeye dâir

Türk gazetesi» yazılmıştı. Sultan II. Abdülhamid devrinin en önde gelen gazetelerinden olan **Mizan** ve **İkdam** da **Türk gazetesi** diye lejand atmışlardı. **Türk** kelimesi aynı şekilde bazı yazarlar tarafından bir kalem ismi (imza) veya başlık olarak da kullanılmıştı⁸. **Türk** kelimesinin yayınlarda ve makalelerde kullanılışı asla bir küçültücü mahiyet taşıyor, saygı ve gurura delâlet ediyordu. Hatta Sultan II. Abdülhamid çeşitli vesilelerle kendisinin **Türk** olduğunu belirtmiştir⁹. Bu yüzden yukarıdaki tespitleri, mutlaka ya Şemseddin Sami'nin **cahil kimselerine** veya siyasî sebeplerle millî bir kelimeyi kullanmaktan kaçman halka isnat etmek gerekir.

Türk kelimesinin **Türk** yazarları tarafından benimsenmesinde iki kaynak ve kullanılış görülmektedir. Bunlardan birincisi, Avrupalıların **Osmanlı Türk'ü** anlamına gelmek üzere **Türk** kelimesini kullanmalarıdır. İkincisi ise, imparatorluk içinde ve dışında yaşayan ve yeni bir kavram olarak yayılmaya başlayan **Türk** kavimlerinin veya ırkının daha iyi tanınmasına hizmet için kullanmalarıdır. Hiç şüphesiz ikisi arasında pek bir fark yoktur. Zira bunlar temelde aynı insanlara işaret ediyordu. Ancak birincisi siyasî anlamda kullanılırken -**Türklerin** **Osmanlı İmparatorluğu'nun** yöneticileri olarak- ikincisi tarihî, ırkî ve lisanî mânada düşünülmüştü. **Türk** kelimesinin birinci mânada kullanılması Sultan II. Abdülhamid döneminden önce bir hayli revaçta idi. Bu mânâ, çoğunlukla Avrupa basınından yapılan tercümelerde veya buna benzer diğer yazılarda göze çarpıyordu.

En göze çarpıcı bir örnek de **Türkistan** kelimesinin kullanılışı idi. Bu kelime yalnız Rus İmparatorluğu'nun Orta Asya'daki eyaleti anlamında değil, daha az kullanılmasına rağmen **Osmanlı İmparatorluğu** mânasında **Türkiye** kelimesinin tam karşılığı olarak kullanılıyordu¹⁰. Mo-

dern **Türkiye** kelimesi bile bazan bu anlamda akla gelmektedir¹¹. İlk bir kaç yılı istisna edilirse Sultan II. Abdülhamid devrinde Osmanlı Türklerinden bahsedilirken **Türk** kelimesinin yerine **Osmanlı** kelimesini kullanma eğilimi görülür. Bu, **Osmanlı** kavramını yüceltmek ve bu kelimenin etnik mânada Türk olanları belirten **Türk** kelimesi ile karıştırılmasını istemeyen ilgililerin arzularını iyi bir şekilde yansıtabilir. Bu devrin büyük bir kısmında Osmanlı İmparatorluğu'ndan bahsederken **Türkiye** veya **Türkistan** kelimelerinin çok az görülmesi de yine bu düşünceye bağlanabilir.

Sultan II. Abdülhamid devrinin başlarında **Türkçülük** başlığını taşıyan bir makale, imparatorluğun menfaatlerini bir bütün olarak ele alırken yirmi yıl sonra aynı başlığı taşıyan bir başka makale, Türk dili ve edebiyatının ıslahı konusunu işliyordu¹².

Osmanlı ve **Osmanî** kelimeleri de önemli değişikliklere uğramıştır. Bunlara **Türk** kelimesi gibi yeni değer kazandırmak gerekmiyordu. Çünkü bu kelimeler daima hânedanın ve devletin gurur duyulan ismi olarak kullanılmışlardı. Ancak **Osmanlı** ve **Osmanî** kelimeleri Tanzimat'ın ilânıyla birlikte ve çeşitli toplumlar arasındaki engelleri kaldırmak gayretinde olan **Osmanlıcılık** doktrinine bağlı olarak imparatorluk içinde yaşayan bütün insanlar için kullanılmaya başlanmıştı. Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler eşit haklara sahip Osmanlı vatandaşı olarak kabul edilmiş ve imparatorluğa sadakatin esas alındığı yeni bir **Osmanlı** milleti oluşturulmaya çalışılmıştı. Bununla birlikte Avrupalılar **Osmanlı** kelimesini uzun bir süredir **Türk** kelimesiyle eşanlamlı saymakta, bütün imparatorlukta yaşayanlar için değil, yalnız mütehakkim Müslümanlar ve özellikle Osmanlı Türkleri için kullanmaktaydılar. Şimdi ise aynı kelime, **Türk** ırkı ve **Türk** dili hakkın-

da edinilen yeni bilgilerin ışıǰı altında Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Türkleri ve Türkçe konuşanları diğerlerinden ayırdetmek için kullanılıyordu.

Artık Türkler, dil, edebiyat ve kültürlerinin hem Osmanlı, hem de daha geniş bir Türk mirası olduğunu açıkça görüyorlardı. Meselâ Şemseddin Sami, ansiklopedik sözlüğünde Osmanlı kelimesini tarif ederken iki mânayı açıkça ortaya koymaktadır:

«Büyük Türk kavminin kollarından biri olup Anadolu ve Rumeli'nde oturanlara..... Osmanlı milleti arasında eşitlik ve hukuk prensibinin yaygınlaşmasından sonra Osmanlı kelimesinin ifade ettiğİ mânâ umumileşerek diğer kavimlere mensup olan Osmanlı tebaasına da Osmanlı denilmiştir¹³.»

Bu yüzden metinlerdeki Osmanlı kelimesinin tam mânası, ancak durum ve şartlar çerçevesinde belirtilebilir. Meselâ Osmanlılık ile ilgili meseleler tartışıldığİ zaman Osmanlı, tabii ki bütün Osmanlı vatandaşlarını kastediyordu. Konu, Osmanlı tarihi veya kültürünün değışik yönleri ise Osmanlı'dan kastedilen Osmanlı Türkü idi.

Türk kelimesi ırk mânasında anlaşıldığİ zaman bunu ifade edecek en yaygın terim Arapça kavm (halk) dan türemiş olan kavim kelimesi idi. Bu kelime, imparatorluk içinde yaşayan diğer gruplar için de aynı şekilde kullanılmıştı. Bir kavime ait olan veya onunla sıkı münasebet kuran şuur, Arapça kavmiyet kelimesiyle ifade ediliyordu. Türklerin durumuyla ilgili olarak kullanılan diğer bir kelime de Türkiyat veya Türklük idi. Bu terimlerin seçilmesi mânalıdır. Zira kavim, daima siyasî cemiyetlerden mahrumdu, bu yüzden de Osmanlılık siyasetine uygun düşüyordu. Kelime ailevî, kabilevî veya millî bir grubu muğlak

olarak ifade ediyordu¹⁴. Türkler, kavimle birlikte yaygın olarak **cins** kelimesiyle de belirtilmiş; **kavmiyet** kelimesine paralel olarak kullanılan **cinsiyet** kelimesi de Arapça **cins** kelimesinden gelmişti. Esas anlamı çeşit yahut sınıf olan bu kelime, şimdi ırkı belirtecek yeni bir mânaya sokulmuştu. Bu kelimenin çok sık kullanılması da Türkleri bir ırk yahut bir millettten ziyade bir ırkın önemli bir parçası olarak gören teorilerin tesirlerinden ileri geliyordu. Arapça **ümme** kelimesinden türemiş olan **ümme** kelimesi de **kavim** veya **cins** kelimelerinden daha az kullanılmıştı¹⁵. Müslüman cemaatini belirttiği için dinî bir kavram olarak kullanılan **ümme**, **ümme**yle arasında var olan yakın ilgiyi iyi bir şekilde ifade etmektedir¹⁶.

Çok karışık bir durum da, bugün **nation** anlamındaki **ulus** kelimesiyle birlikte kullanılan ve Arapça **milla**'dan türeyen **millet** kelimesinin kullanılmasında ortaya çıkmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda **millet**, özellikle dinî bir cemaata ve daha çok gayrimüslimlere verilen bir addı. İslâmiyet'in ilk yıllarında ortaya çıkan ve sonra çeşitli toplumlara hukuk, ibadet ve eğitim gibi konularda geniş bir serbestlik tanıyan **millet** sistemi, verilen bir takım haklarla da Osmanlılar tarafından mükemmel hale getirilmişti. Bir **millet**, sadece diyanet ve mezhep temeli üzerine kurulu olup, imparatorlukta birbirinden ayrı geniş bölgelerde yaşayanları ve değişik etnik grupları da içine alıyordu. Bunun amacı, Yunanlıları, Bulgarları, Sırpı ve dinlerine bağlı Arapları bir milletin üyesi haline getirmektir. Bununla birlikte Tanzimat reformları ve layık fikirlerin girmesi ile bu terim modern anlamdaki **millet** veya **halk** anlamında kullanılmaya başlanmıştır. Osmanlı milletinden bahsederken kullanılan en yaygın terim, reformcuların da yaratmaya çalıştıkları bu terim idi. Bu kelime yabancı milletleri belirtmek için de aynı mânada kullanılıyordu¹⁷. Bundan başka bu kelime **kavim** kelimesinden çok daha az

kullanılmakla birlikte Türk milletine atfedilmeye başlanmıştı. Genç Osmanlılar (Jön Türkler)'ın manevî lideri Namık Kemal¹⁸, Türklerin ortaçağ İslâm ilmine yaptıkları hizmetlerden bahsederken bu terimi kullanmıştı¹⁹. Aynı şekilde Basîret'te yayımlanan bir makalede Türk milliyetinin bazılarının sandığı gibi gerçekten utamlacak bir şey mi olduğu sorusu soruluyordu²⁰. İkdâm'daki bir makalede ise «İslâmların ve bilhassa Türk millet-i necibesinin tababete ettikleri hizmetler» başlığını taşıyordu²¹. Yine de bu kelime eski anlamıyla kullanılmıştır. Kelimenin dinle olan münasebetinin İslâmiyet'in ilk yıllarına kadar uzandığı ve bir hayli köklü olduğu görülmekte ve hâlâ millet kelimesi aynı inancı paylaşan ve birbirine kardeşçe bağlanan insanların meydana getirdiği birlik olarak düşünülmekteydi. Bu anlayış içinde Müslümanlar da millet olarak biliniyordu. Sonuç olarak bu kelimenin zaman ve mekâna bağlı olarak değişik mânalara geldiğini söyleyebiliriz. Osmanlı milletinden veya yabancı milletlerden bahsederken siyasî bir terim olabiliyor, Türkler veya diğer kavimler gibi etnik gruplar anlamına gelebiliyor ve tam mânasıyla dinî bir topluluğa işaret edebiliyordu. Her üç anlam Ahmed Midhat Efendi'nin Üss-i İnkılâb adlı eserinde görülmektedir. Yazar burada Osmanlı milletinin saadet ve refahından bahsediyor²², bunun yanında parlamenterlerden hiç birinin diyanet ve mezhepleri, milliyet ve kavmiyetleri sebebiyle taraflı konuşmadıklarını ve hareket etmediklerini belirterek bu durumu methediyor²³ ve en son olarak da millet kelimesini müslim ve gayrimüslimler için kullanmaya devam ediyordu²⁴. Kullanışta bu çeşitlilik sık sık muğlaklığa ve vuzuhsuzluğa yol açmıştı. Sultan II. Abdülhamid devri yazarları bu kelimenin gerçek mânası üzerinde bir çok kereler münakaşa yapmışlardı. Bazıları millet kelimesini dinî birliğe zarar verebileceği düşüncesiyle istemiyor ve kelimenin ananevî mânasından başka bir mâ-

nada kullanılmasına itiraz ediyorlardı. Bu itiraz **Vakit**'teki bir makalede şöyle açık bir şekilde dile getirilmişti:

«Fransızcanın «nation» kelimesi kavim ve «nationalite» kavmiyet demek olduğu halde bazıları bunu millet ve milliyet ile tercüme etmişlerse de bu tercüme henüz bütün dilciler tarafından kabul edilmemiştir. Hatta bazıları milletler hukuku tabirini yanlış bir şekilde devletler hukuku diye çevirmiştir. Ama kabileler yerine milletler denilse maksada uygun düşmezdi²⁵.»

Bu konu aynı şekilde Şemseddin Sami ile yeni edebiyat ekolu mensuplarından İbni Rifat Sâmih²⁶ arasında ateşli bir münakaşada görülür. İbni Rifat Sâmih, «**muhafaza-ı milliyet**»i savunan genç yazarlara hücum ettiği için Şemseddin Sami'yi suçluyordu²⁷. Bu iddiayı delillerle çürüten Şemseddin Sami «**böyle muğlak terimleri kullanmak yerine**» amacın açık olarak belirtilmesinin daha iyi olup olmayacağını sormuş ve «**millet, dinî bir kavramdır**» diyerek görüşünü şöyle belirtmişti:

«**Kavmiyet ve cinsiyet farklı şeylerdir ve milliyet de farklıdır. Milliyet, bizlerden bahsedildiği zaman kullanılırsa kastolunan şey, kesinlikle İslâmiyettir**²⁸.»

Bununla ikna olmayan İbni Rifat Sâmih, bu terimin Arapçasını ve bir Kırım Türk'ü tarafından yazılan bir eseri ile ri sürmüş, millet kelimesinin layık ve sosyo-politik anlamına tekrar işaret etmişti²⁹. Ancak Şemseddin Sami, rakibinin Arapça bilgisini denemiş ve bir kere daha avam tarafından kullanılan bu kelimenin **millef** anlamında kullanılmasının galat-ı meşhurdan başka bir şey olmadığını belirtmişti³⁰.

Hangi kelime kullanılırsa kullanılsın, Osmanlı döneminin bu son yıllarında Türk aydınları arasında kendilerinin ve millî varlıklarının üç mihraka sahip olduğu görüşü kuvvet kazanıyordu. İkdâm'daki bir yazarın sözleri ile «**Din cihetiyle İslâm, heyet-i ictimâiyemiz cihetiyle Osmanlı, kavmiyet cihetiyle Türküz**» deniliyordu³¹. Bu görüş tabîî Türklerin, çok dinli ve çok kavimli imparatorluğu oluşturan bir çok unsurlardan ancak biri olduğunu ifade ediyordu. Lâkin bu kelimeler ve bunlar arasındaki münasebetler için kesin sınırlar çizmek bir başka mesele olmuştu. Daha açık bir şekilde millî hüviyeti belirleme ihtiyacının doğuşuyla bunlardan birinin tercihi meselesi sonraları bir çok defalar gerilim ve karışıklıklara meydan vermişti. İslâmî ümmet veya daha yeni olan bir **Osmanlı milleti** fikrinin, bağımsız millî devlet prensibi içindeki yerinin kesin olarak ne olacağı sorusunu da beraber getiriyordu. Bu soru, belki de diğer yerlerden çok daha fazla olarak basında Osmanlı dili ve dilin ıslaha olan ihtiyacı ile ilgili yapılan münakaşalarda görülmektedir. Bu dil, gerçekte devletin resmî dili anlamında **Osmanlıca** mıydı, yoksa Türklerin millî dili olan **Türkçe** miydi? Bu dil, faydalandığı Arapça ve Farsça gibi iki kaynağa mı bağlıydı, yoksa Orta Asya'daki Türk ağızlarına mı daha çok yakındı? Görünüş itibarıyla akademik olan bu soruların altında çok daha önemli olan millî hüviyet ve millî görünüş soruları yatıyordu. Verilen cevaplar büyük ölçüde kişinin bunlara verdiği önem ve ilgiye göre değişiyordu. Bununla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun hayatî menfaatları için ele alman konular sadece bu üstünlükler meselesi değildi. Belirli bir milletin varoluşu, siyasî niteliği olmasa bile devletin bütünlüğü için bir tehlike teşkil edebilirdi. Bu sebepten ileri sürülen itirazlar zaman zaman milliyet ve mezhebe bağlanmıştı. Meselâ **Arnavut** kelimesi, Sultan II. Abdülhamid devrinin önde gelen gazetelerinden olan

Mizan ve **Sabah** arasında ateşli bir münakaşaya yol açmıştı. **Mizan** gazetesi, **Müslümanlar** yerine **Arnavut Müslümanlar** kullanılmasına itiraz ediyor³² ancak **Sabah** bu itirazı garip buluyordu:

«**Mizan'a** göre **Arnavut** kelimesi yerine **Müslüman** demeli imişiz. Fakat bu iki kelime eşanlamlı olmayıp aralarında bir ilgi vardır. Ne **Müslümanların** hepsi **Arnavut'tur**, ne de **Arnavutların** hepsi **Müslüman'dır**..... **Arnavutluk** ismi ise sırf yeni coğrafya terimlerinden ve herkesin bildiği ve kullandığı bir isim olmaktan başka bu ismin **Osmanlı menfaati** açısından dahi büyük önemi vardır.³³»

Hatta **Türk** kelimesi bile tenkitlere hedef olmaktan kurtulamamıştı. Çünkü bu terimin kullanılışı birlik prensiplerine karşı görülüyordu. **Arnavutlar** konusundaki tutumuna ters düşmesine rağmen **Mizan**, sadece **Saadet** gazetesinin itirazına karşı koyabilmek için kendisini «**Türk gazetesi**» olarak etiketliyordu:

«18 numaralı nüshanızda gazetemiz «**Müslüman**» ve «**Osmanlı**» gazetesidir dediniz. Halbuki o ibare yine baş tarafta duruyordu. **Türk** ne demektir, **Müslüman** nedir, **Osmanlı** neye derler. Bir kere düşününüz. Tarih öğretmeni, hususiyle diplomat da olacaksınız! Bir gazete «**Türk gazetesi**yim» derse ne demiş olur? Bilhassa **Türk** kavminin fikirlerine hizmet edeceğini iddia etmiş olmaz mı? Bundan da «**Müslüman**» ismi altında toplanan kavimlerden **Türkten** başkasına ilgisiz kalacağı görüşü çıkarılamaz mı? Sonra dönüp «**Müslüman gazetesi**yim» derse -tenakuz etmiş

olmakla birlikte - ne demiş olur? Bilhassa İslâm milletinin hizmetinde bulunacağım ilân etmiş olmaz mı? Bundan da «Osmanlı» ünvanı altında yaşamakta olan milletlerin İslâmdan başkasını tanımayacağı düşünülemez mi? Sonra yine dönüp «Osmanlı gazetesiyim» derse, tenakuz değil, delirmiş sayılmaz mı?³⁴ »

Ancak verdiği cevapla Mizan, her üç başlığa bağlılığını tekrar ifade ediyordu:

«.....iki tarafın da bize ve bütün vekar ve haysiyet sahiplerine muhatap olabilecek surette girmesi için -dostumuzun birbirinden başka zannetmek hatasında bulunduğu- Türklük, Osmanlılık ve Müslümanlık adına duada kusur etmeyiz³⁵.»

Türkçüler ve millî şahsiyetin şuuruna varan herkes görüşlerini gerçekçi bir temele dayandırırken, milliyetçilik nazariyesine yapılan itirazların çoğu da hiç şüphe yok ki Osmanlı menfaatını düşünenler tarafından yapılmıştı. Buna rağmen diğer kavimlerden ayrı olarak bir Türk kavmi veya bir Türk cinsinin mevcudiyeti pek çok yazarlar tarafından kabul edilmişti. Türklere siyasî bir nitelik verilmese bile Türk kavminin yüceltilmesi gerektiği ve yüceltilebileceği hissedilmişti. Bu sebepten bir çok Türk âlimi ve yazarı kendi tarihlerini okumayı, Osmanlı sınırları dışında yaşayan kardeşlerinin eserlerini araştırmayı ve böylece Türk dili ve kültürünü geliştirmeyi görevleri saymışlardı.

(Boş Sayfa)

III. BÖLÜM

TARİHTE TÜRKLER

Tarihî Araştırmalarda Türklerin Yeri¹

Ananevî Osmanlı tarihleri Anadolu'da ilk beyliklerin kuruluşundan önceki Türk tarihinden çok kısa olarak bahsetmiş ve genellikle Türklerin İslâmiyet'i kabul etmeden önceki tarihlerini ihmal etmişlerdir. Osmanlıların menşeleriyle ilgili muhtelif rivayetler mevcut olmakla beraber genellikle Türklerin soyu, Nuh'un oğlu Yafes'in torunlarından olan Oğuz Türklerinin bir kolu sayılan Kayı Han boyuna dayandırılmıştı. Yine umumî görüşe göre Türkler, Moğol baskısı sebebiyle anayurtları olan Orta Asya'dan Doğu Anadolu'ya göç etmek zorunda kalmışlar, göç ve akımlarla dolu çalkantılı yıllardan sonra Ertuğrul'un idaresinde Selçuklu hükümdarı Alâeddin'in topraklarına gelmişlerdi. Osmanlı İmparatorluğu'nun kurucusu Ertuğrul'un oğlu Osman'dı. Osmanlı tarihçileri XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar kendi tarihlerini yazarken bu ananevî tarihçilik metodunu değiştirmeye başlamışlarsa da yine uzun süre kabul edilen bu görüşten ayrılamamışlardı. Bu yüzden meselâ yüzyılın en büyük tarihçilerinden biri olan Hayrullah Efendi², Osmanlı soyu hakkında muhtelif rivayetleri tenkit ederken Osmanlıların Türk soyundan geldiğinden bile bahsetmemiş ve Türklerin tarihî ile ilgili yeni

buluşların hiç birini kitabına almamıştı³. Aynı şekilde Osmanlı tarihi yazan Namık Kemal, tarihin fert ve millet hayatı için öneminden ziyadesiyle bahsettiği halde, Türkler için düşüncelerini hiç bir yerde belirtmemiş ve Osmanlıların menşei, eski Türklerde değil, Oğuz Türkmen aşiretlerinde bulmuştu⁴. Modern Osmanlı edebiyatında Türkçülüğün ilk mümessili olarak görünen Ahmed Vefik Paşa⁵ bile yazdığı Osmanlı tarihine ait ders kitaplarında Osmanlı öncesi Türk tarihi hakkında kendisinden önce gelen tarihçilerin yazdıklarından başka bir şey vermemişti.⁶

Bütün bunlarla birlikte Osmanlı tarihinin Türk atmosferi içine yerleştirilmesinden tahminen Sultan II. Abdülhamid devrinden 20-30 yıl önce, tarihî olaylara bakış tarzında bir değişiklik ortaya çıkmıştı. Belki de bu değişikliği yapanların ilki 1774-1826 yıllarının olaylarını içine alan tarih kitabıyla Ahmed Cevdet Paşa idi. Ahmed Cevdet Paşa, kitabın giriş bölümünde ilk İslâm devletleriyle Osmanlı İmparatorluğu'nun doğuşuna temas etmiş, İslâm tarihine iki büyük millet olan Türk ve Arapların tarihi gözüyle bakmıştı. Paşa'ya göre Osmanlı İmparatorluğu, İslâmî birlik ve canlılığı kısmen **Türklüğünden** dolayı kurumuştu⁷. Türklerin ilk tarihleri hakkında hiç bir araştırma yapmayan Ahmed Cevdet Paşa'nın devletin **Türk** özelliği hakkında ileri sürdüğü bu görüşü yeniydi. Bu görüş, bir kaç yıl sonra **Basiret** gazetesinde İslâm dünyası hakkında yayımlanan seri makalelerde bir kere daha ifade edilmişti. Gazete, Araplara ve Türklere İslâm'm iki önemli ırkı gözüyle bakıyor ve Osmanlı öncesi Türk hânedanları ile Osmanlı İmparatorluğu'nun doğuşuna önem veriyordu⁸.

Eski Türk tarihi bu dönemde Osmanlı veya İslâmî çerçevede lâıykıyla değenlendirilememişse de bu konuda yazılan bazı değerli eserlerin ortaya çıktığı görülmüştür. Hive hükümdarı Ebûlgazi Bahadır Han⁹ tarafından Çağa-

tayca yazılmış olan bir eserin 1864 yılında Ahmed Vefik Paşa tarafından tercüme edilmesi ve yayımlanması önemli bir başlangıç oldu¹⁰. Bu kitap, bir Osmanlı tarihi değildi. Ancak Osmanlı Türklerine Türk tarihinin bir kısmını tanıtmaya bakımından faydalı oldu. Belki de bundan daha önemlisi o devirde yayımlanan umumî tarih kitaplarının bazılarındaki Türk tarihine ait bölümlerdi. 1864'te Ahmed Hilmi¹¹ **Chambers' Universal History**'nin bir tercümesini neşretti ve bu eser Türkçede görülen ilk umumî tarih kitabı oldu. Kitabın bir bölümü İskitlere ayrılmıştı (Tatarlarla İskitler bir tutuluyordu). Fakat yazar, bunlarla Osmanlılar arasında bir münasebet kurmaktan çok bunların bugünkü temsilcilerinin Bulgarlar ve Kırımlılar olduğunu söylüyordu¹². 1877 yılında Süleyman Paşa¹³ tarafından yazılan meşhur umumî tarih, Türklere geniş bir bölüm ayırıyor, Avrupalı şarkiyatçıları, bilhassa J. de Guignes'in **History of the Turks and Mongols** (Türklerin ve Moğolların Tarihi)'unu kaynak olarak kabul ediyordu. Süleyman Paşa Tatar, Moğol, Hun, Macar, Bulgar gibi değişik isimlerle söylenen fakat Türk kabul edilen kavimlerin hepsinin eski tarihinden etraflı bir şekilde bahsediyordu. Ancak Paşa, kitabını tamamlayamamış veya Osmanlı devrine kadar getirememişti¹⁴. Ali Suavi¹⁵, bu konu ile sürgünde iken ilgilenmeye başlamış ve bulduklarını - ki bunların çoğu Avrupalı şarkiyatçılardan alıntılar şeklindeydi - Paris'te çıkardığı **Ulûm** gazetesinde yayımlanmıştı¹⁶. Uzakta olması sebebiyle tesiri sınırlı olmasına, ismi bir çokları tarafından şüpheyle karşılanmasına rağmen, Ali Suavi'nin geleceğin Türkçülerine tesir ettiği görülmüştür. Türk tarihini ilk defa başlı başına bir konu olarak ele alan ve işleyen Ali Suavi olmuştur.

Sultan II. Abdülhamid zamanında Türk tarihine karşı artan ilgi, Türklere Türk tarihinin hakikatte Türk milletinin kendi tarihi olduğu şuuruna vardırmağa başlamış-

tı. Osmanlıların Türk soyundan geldiğini ilk defa açık ve kuvvetli bir şekilde ortaya koyan, belki de 1887 yılında yayımlanan **Mufassal Tarih-i Kurûn-ı Cedide** adlı kitabıyla Ahmed Midhat Efendi'dir. Ahmed Midhat Efendi, Osmanlılar hakkındaki derlemelerinde Türklere çok yer veriyordu. Zira kendisinin de yazdığı gibi Türkler, tarihte büyük öneme sahip millettir¹⁷. Ahmed Midhat Efendi, Osmanlıların geldiği boya, büyük ilgi duyuyor ve Osmanlılarla, daha önce Anadolu'ya yerleşmiş olan Rumlar, Selçuklular ve Moğollar arasında herhangi bir ilginin olmadığı kanaatini taşıyor ve Osmanlıların soyunun Kayı Han'dan geldiğini söylüyordu¹⁸. Sultan II. Abdülhamid devrinde hızlı bir şekilde gelişen eğitim sistemi için hazırlanan tarih ders kitaplarında da büyük bir artış görüldü. Bu kitapların bir çoğu İslâmiyet'in ilk yıllarıyla başlamasına rağmen Osmanlıların menşei hakkında hâlâ değişik görüşler yansıtıyorlardı. Meselâ 1877'de orta dereceli okullar için yayımlanan bir tarih kitabında Osmanlıların soyunun Türk olduğundan bahsedilmezken¹⁹ daha sonra çıkarılan kitapların hemen hepsi, Osmanlıların atalarının Orta Asya'daki **Türk boylarından** geldiği fikrine işaret ediyordu²⁰. Gerek Osmanlı tarihleri gerekse umumî tarihler olsun bazı kitaplar Türklerden daha da fazla bahsediyordu. Askerî okullar için yazılan bir Osmanlı tarihi, Türklerin kişiliğine, Osmanlıların ecdatlarına, Tatarlara, Moğollara temas ediyor ve Hunlar ile ilkçağlarda Avrupa'ya göç eden İskitlerin Türk olduklarını iddia ediyordu. Bu kitap, Türklerin şan ve şereflerinin Hz. İbrahim zamanında yaşamış ve Turan'da geniş topraklara yayılmış olan Oğuz Han²¹ ile başladığını, Osmanlıların da onların soyundan geldiğini söylüyordu²². Daha sonra **Jön Türkler**'in liderlerinden olan Mizancı Mehmed Murad²³ tarafından yazılan **Tarih-i Umûmî** adlı kitap, Asya'nın üç büyük milleti olan Türkler, Çinliler ve Hintliler hakkında bilgi ve

riyor ve Türklerin İslâmiyet'in doğuşundan çok önce kurdukları ve aralarında Oğuz Han devletinin de bulunduğu büyük devletlere işaret ediyordu²⁴. Hatta bu devirde yazılmış bir İslâm tarihi, Türklerin doğu ve batıya yayılmasından, eski Çin ve Roma imparatorlukları ile münasebetlerinden kısmen de olsa bahsediyordu²⁵.

1890 yılı ve özellikle XX. yüzyılın ilk başları Türk tarihine verilen önem bakımından en verimli devre olarak görülmektedir. Bu konuda, İstanbul gazeteleri arasında **Ulûm** gazetesinin açtığı çığır devam ettiren **İkdam** gazetesi göze çarpar. Bu gazete okuyucuların dikkatlerini Türk tarihi üzerinde toplamaya çalışıyor ve onlara çağdaş türkolojinin buluşlarını vermek için çaba harcıyordu. Yüzyılın sonlarında ilk umumî Türk tarihi olarak Necib Âsım'ın eseri ortaya çıkar²⁶. Necib Âsım, kaynak olarak esas aldığı Léon Cahun'un **Introduction à l'Histoire de l'Asie** adlı eserine İslâmî kaynakları da ilâve etmek suretiyle Osmanlı öncesi Türk-İslâm hânedanlarının hepsinin geniş bir derlemesini veriyor, Türk ve Moğolların ırk ve tarih yönünden birbirlerine benzediğinden bahsediyordu.

Tarihî mevzularla meşgul olan bütün tarihçilerin ortak özelliği, Türk tarihinin her safhasında gizli kalmış hatları ve bilinmeyen hususları temelden halledip ortaya çıkarmaktı. Pek çok Avrupalı ve gayrimüslim bilginde Türklerin aleyhinde olma eğilimi de görülmüştü. Arminius Vambéry ve Léon Cahun gibi Türk tarihi ile bizzat ilgilenenler, yaptıkları dikkatli araştırmalarda Türklere yeni ufuklar açıyorlardı. Bu çalışmalar Türk yazarları tarafından övgü ile karşılanmıştır²⁷. Fakat böyle şarkiyatçıların sayısı, Avrupa'nın Türkler hakkındaki yanlış görüşünü değiştirecek kadar çok değildi. Ahmed Midhat Efendi şöyle şikâyet ediyordu:

«Kütüphanemdeki Avrupa dillerinde yazılmış yirmiden fazla Osmanlı tarihinden ikisi hariç tamamı Türkler aleyhindedir. Hatta bunların arasında Hammer²⁸ ve Lamartine²⁹'in tarihleri bile hatadan uzak değildir.»

Ayrıca yabancı şarkiyatçılardan çok az bir kısmının Türk veya Osmanlı tarihi konusunda çalıştıklarını, hatta Osmanlı İmparatorluğu'na gelenlerin bile Türklerden çok Yunanlılarla ilgilendiklerini ve onların tarihlerini araştırdıklarını söylüyordu³⁰. Hakikaten de Yunanlıların Batı gözünde tarihî belgelere dayanmayıp sadece uydurmalar ve efsanelere dayalı olarak ilâhlaştırılmasına mukabil Türklerin yanlış anlaşılmasının sebebi bundan daha iyi bir şekilde açıklanamaz. Bu tarihî hata, ayrıca siyasî ve diplomatik hayata yön vermeye müsait olduğu için de her şeyden daha çok tehlike arz ediyordu. A. Midhat Efendi, 1897 Girit olayını³¹ kastederek son zamanlardaki çalkantıların kısmen bu tarihî hatalardan ileri geldiğini ilâve ediyordu³².

Türkçü yazarlara göre Türk tarihiyle ilgili olarak bu hatalar için yalnız Avrupalı tarihçileri suçlamamak lâzımdı. Türklerin bizzat kendileri de millî tarihlerine âşina olmadıkları, kendi milletini ilgilendiren gerçek tarihî belgeleri vatandaşlarına ve başkalarına tanıtmadıkları için suçluydular. Türkler kendi tarihlerini ihmal etmekle iki tehlike ile karşı karşıya gelmişlerdi. Birincisi, Ahmed Midhat Efendi'nin işaret ettiği gibi kendi tarihini yanlış anlaması, bilmesi, milleti kötü yola sürükleyebilir ve millet, yaptığı hataların farkında olmayabilirdi³³. İkincisi, belki de en önemlisi, bazı Türklerde görülen kendi milliyetinden nefret etme duygusu idi. Bu da millî şuurun doğmasına engel teşkil edecektir. Zira millî gurur, millî şuurun temel yapılarından biriydi. Dahası, eğer bir millet

kendisini yüksek bir aşkla sevmez ve saymazsa dünyada hiç bir şeyi başaramazdı³⁴. Türkçü yazarların üstlendikleri görev de işte bu idi, yani kendi milletin fertlerini eğitmek idi. Bu yüzden de onların Türklerin tarihteki olumlu sicillerini vurgulamaya ve Türklerin medeniyete olan hizmetlerini göstermeye çalışacakları tabii idi. Necib Âsım, **Türk Tarihi** adlı kitabının amacını belirtirken Türklerin zaferlerini nakledeceğini, böylece büyük ve şanlı bir milletle alay etmekten utanmayan adamların asılsız iddialarının yanlışlığını ispat edeceği ümidinde olduğunu ifade ediyordu³⁵.

İslâmiyet'ten önce Türkler

Tarihçilere göre Türkler, milletler ailesinin yeni bir üyesi değildi. Eski çağlardan beri değişik isimlerle yer-yüzüne yayılmış, oldukça eski bir ırktı. Eski İranlılarla sıkı münasebetleri olan bu ırk veya kavim, Yunanlılar ve İsrailoğullarını da biliyorlardı. İslâmiyet'ten binlerce yıl önce Hindistan, Turan, İran ve Bâbil bölgelerini ele geçirmişlerdi³⁶. Medeniyet merkezleriyle her zaman sıkı bir ilişki kurmuşlar, çeşitli milletlerin değişik kültürleri arasında bir köprü vazifesi görmüşlerdi. Türkistan'a yerleştikleri zaman Çin ve İran arasında bir ulaştırıcı rol oynamışlar ve her iki medeniyetin meyvelerinin birbirlerine taşınmasına hizmet etmişlerdi. Aynı hizmeti Batı Asya'da Mısır, Asur ve Bâbillileri birbirleriyle tanıştıran ve da yerine getirmişlerdi³⁷. Bundan da anlaşılıyor ki Türklerin medenîleşme ve başkalarını medenîleştirme kabiliyeti doğuştan mevcuttu. Başka medeniyetlerden gördükleri iyi şeyleri kendi millî geleneklerine ve âdetlerine uydurarak onları kendi malları gibi kabul etmekte tereddüt göstermemişlerdi. Necib Âsım şöyle demektedir:

«Türkler olmasaydı o koca Asya'da ne İran ne Çin ve ne de Arap fikirleri kendi siyasî hudutlarından öte geçemezlerdi³⁸.»

Fakat Türkler sadece başka milletlerin kültür taşıyıcıları olmakla kalmamışlardır. Onlar en eski medeniyetlerle çağdaş olan, kendilerine has bir medeniyetin de kurucularıydılar³⁹. Bu medeniyetin özelliklerini açıklamak gerekirse, her şeyden önce Türklerin ahlâkî dürüstlüklerine önemle temas etmek gerekir. İkdâm'daki bir makaleye göre, değişik milletleri birbirleriyle karşılaştırmak için ölçü olarak kabul edilebilecek bir çok noktalar vardır. Bunlar da sabır, cesaret ve medenîleşme kabiliyeti gibi insanî meziyetlerdir. Bütün dünya bu üç özelliğin asıl Türk milletinin özelliği olduğunu kabul etmektedir⁴⁰. Aynı ruh içinde Necib Âsım şunları yazmaktadır:

«Bugün medenî milletlerin o zamanki halleri Türk ve Moğollarınki ile mukayese edilirse Türklerin ahlâk ve diğer faziletler bakımından onlardan kat kat üstün oldukları görülür. Türk ve Moğollarda Romalılar, Yunanlılar ve Arapların cahiliye devrinde görülen kötülüklerin hiç birisi değilse de pek çoğu görülmez⁴¹.»

Diğer eski medeniyetlerle karşılaştırılırsa bu eski Türk medeniyetinden çok az şeyin kalmış olması bizi bir takım affedici açıklamalara zorlamaktadır. Türklerin medenî gelişmelerini gösterecek eserleri Yunan, Roma, İran ve Çinliler gibi koruyamamaları kendi suçları değildi. Bu onların coğrafî yerleşmelerine bağlıydı. Türkler bu bölgelerde mümkün olduğu kadar yerleşik bir medeniyet kurmalarına rağmen etraflarında çoğu zaman yapılan her şeyi yıkmaya çalışan kavimler mevcuttu⁴². Necib Âsım'ın

belirttiği gibi bir başka sebep de Türklerin devletlerini hangi hükümdar yönetirse yönetsin daima şan ve şeref kazanmaları ve bunun sonucu olarak da bu eski eserlerin bütünüyle Türklere ait olması gerekirken çeşitli hânedanlara maledilmiş bulunmasıydı. Buna örnek olarak Osmanlı ve Çağatay vesikaları gösterilebilir⁴³.

Bununla birlikte yeni keşifler Türklerin insanlık medeniyetine olan hizmetlerini daha iyi ispat etmektedir. Meselâ Türkler, yazılarını Asurlulara öğretmiş olabilirler⁴⁴. Ayrıca kendi kitabeleri⁴⁵ de Orta Asya'daki Orhun nehrinin kıyısında bulunmuştur⁴⁶. Bu da Necib Âsım'a göre Türk edebiyatının çok önce, peygamber zamanında «Avrupa'nın henüz cehaletin karanlığı içinde bulunduğu esnada» başlamasının bir ispatıydı⁴⁷. Bu kitabelerin tarihçesi hakkındaki tartışmalarda Necib Âsım bu yazıların Türk yaratıcılığından geldiğini, başka kitabelerle uzaktan yakından bir ilgisi olmadığını ve Türkler tarafından kullanılan daha sonraki yazılara da tesir ettiğini savunmaktadır⁴⁸.

Türklerin değer ve başarıları, tarihleri dışında savaşlarda da görülmektedir. Yazarlar Türklerin savaş sanatındaki ihtisasları ve başarılarından dolayı daima gurur duyuyorlardı. Aynı zamanda onlarda, bu savaşları medeniyet alış verişine sebep olan savaşlar - savaşlar olmasaydı kültür ve medeniyetler yayılmazdı - şeklinde görme eğilimi mevcuttu⁴⁹. Diğer taraftan savaşın Türk halkına yapılan baskılar sonucu çıktığı da belirtiliyordu. Necib Âsım'a göre Türkler yaşadıkları yerlerde daima komşularının sürekli hücumlarına maruz kalmışlardı. Bu yüzden savaşlarla yoğrulmuşlar ve daima da muzaffer olmuşlardı. Ancak barış zamanında atlarından indikten sonra hızlı bir şekilde yerleşik hayata geçmişlerdi. Türklerin «Kılıç adamı» diye adlandırılmalarının sebebi onların yalnız muzaffer olmalarında aranmamalıdır⁵⁰. Necib Âsım

ayrıca ortaçağda Türkler arasındaki barışın yaygın olduğu fikri üzerinde de duruyor ve bunun Avrupa'da sadece yakın zamanlarda görüldüğünden bahsediyordu. Ayrıca VI. yüzyılda Çin ve Bizans'a bir anlaşma teklif ederek iki imparatorluk arasındaki ticaret yollarını güvenlik altına almak isteyen bir Türk prensinin bulunduğunu da söylüyordu. Bir anlaşmazlık halinde kendisi bir hakem, vaziyeti kontrol eden bir polis olacaktı. Fakat bu teklif neden-se kabul edilmemişti⁵¹.

Ortaçağlarda Avrupa ve Batı Asya'ya yapılan çeşitli Moğol istilâlarıyla doğan menfi görüşün, Türklerin barışsever ve yapıcı olduğu fikriyle değiştirilmesi gerekiyordu. Bu, çok önemli bir noktaydı. Zira yeni modern ırk teorileri, Türk ve Moğollar arasında belli bir ilgi olduğunu ortaya koyuyordu. Müslüman ve Osmanlı tarihçileri, Avrupalıların bu görüşlerinin kaba, kanlı ve yıkıcı olduğu görüşünde birleşiyorlardı⁵². Müslüman olmayan Moğollar, Cengiz Han'ın torunu Hülâgu⁵³ başkanlığında 1258'de Abbasî halifeliğini yıkmışlar, daha sonra içlerinden bir kısmının Müslüman olmasına rağmen diğer Müslüman hânedanlıklar için bir tehlike olmaya devam etmişlerdi. Osmanlı İmparatorluğu bile XV. asrın başlarında bu saldırıdan kurtulamamıştı. Moğollar hakkındaki bu olumsuz görüş böylece yayılırken Avrupa'dan gelen fikirlerle daha da kuvvetlenmişti. Ancak özellikle Necib Âsım'm yazılarında görüldüğü gibi - L. Cahun'dan etkilenmişti - değişik bir görüş vardı. Necib Âsım Moğolları medeniyet yıkıcı olarak gören yaygın görüşe itiraz ediyor ve Moğol hânedanlarının hâkim oldukları topraklara kültür götürdüklerini ve oraları imar ettiklerini söylüyordu⁵⁴. Moğolların başarılarını kısmen İslâm medeniyetini kabul etmelerine ve bilhassa «Türk kültür ve itidaliyle karışmalarına» bağlıyor ve onları «Türk medeniyetinin kurucuları» olarak görüyordu⁵⁵. Şurası açıktır ki Necib Âsım, Türk medeni-

yetini açıklamak için ırkî özelliklere, İslâmî inanç kadar ve hatta ondan daha fazla önem veriyordu. **Türk Tarihi** adlı kitabının «Başlangıç» kısmında Moğol ve Türklerin başarılarından bahsettikten sonra H. VI. yüzyılda Budist Moğol ve Müslüman Batı Türklerinin ayrı sahalarda bulunmalarının birbirlerine yardım etmekten alıkoyduğunu, fakat «eski karakterlerini» devam ettirdiklerini söylüyordu⁵⁶.

Müslüman Türkler

Türkler nasıl eski medeniyete büyük hizmetler yapmışlarsa, İslâm dinine de büyük yardımda bulunmuşlardır. Türkler, İslâm dininin yayıcıları ve muhafızları idiler. Abbasîler devrinde imansızlık İslâm dünyasını tahdit ettiği zaman İslâm dininin Araplar tarafından korunduğu bir gerçektir. Araplar, İslâm imparatorluğunu meydana getirecek olan geniş toprakları fethetmişler ve İslâm medeniyetini yaymışlardır. Ancak Arap halifeliği zamanla kuvvetini kaybedip zayıflayınca araya Türkler girmiş ve bundan sonra da doğuda ve batıdaki bütün İslâm ülkelerini korumuşlardır⁵⁷. **Basîret** gazetesinde yayımlanan bir makaleye göre Araplar bütün faziletleri yanında çekişmelere mütemayil, kanun ve nizam tanımayan ve acele hareket eden insanlardı. Halbuki Türkler, teşkilât kabiliyetine sahip, kanunlara saygılı ve hareket etmeden önce iyice düşünüp karar veren insanlardı. İslâmiyet'in yayılması da bu özelliklerden ileri geliyordu⁵⁸. Yaradılıştan gelen bu özellikler hakkındaki tartışmalar Sultan II. Abdülhamid devrinde çokça rastlanan dil tartışmalarında da görülüyordu. Kendisini Arapçanın kudsiyetini kötüye kullanmakla suçlayan birisine verdiği cevapta Şemseddin Sami şöyle diyordu:

«Bilmelidir ki 7-8 yüz seneden beri İslâmı himaye ile Allah yolunda cihad edenler Araplar olmayıp o beğenmediği Türklerle onlara tâbi olan kavimlerdi⁵⁹.»

Dil ve dilin ıslahı hakkındaki görüşlerinden dolayı Arapçılığa darbe vurmakla suçlanan Ebüzzıya Tevfik⁶⁰, kendisinin gerçekten en az rakibi kadar Araplara bağlı olduğunu ancak gurur duyduğu milletin, doğuda ve batıda Osmanlı İmparatorluğu'nun büyümesine yol açan Türkler olduğunu yazıyordu:

«...milliyet duygularına bir çok sebeplerden dolayı zarar vermiş olan Arap kavmini bile şanlı bayraklarının altına alarak koruyanlar Türklerdi. O askerin savaşlarında «maval» veya «ercûze» okunmaz «deyiş» veya «türkü» çağrılırdı. Osmanlı bayrağını Hint denizlerinde dalgalandıranlar Araplar değil Türklerdi... Yüzlerce çeşitli milletleri Osmanlı saltanatına boyun eğdirenler Araplar değil yine Türklerdi. Emevî devletinin ortaya çıkışıyla zulüm ve düşmanlığa dönüşen adalet ve iyiliği yeniden tesis edenler Araplar değil Türklerdi⁶¹.»

Türkler ve Türklerin İslâm tarihindeki yerleri hakkında ileri sürülen iddialar Ahmed Midhat Efendi'ye göre hakikat dışı idi. A. Midhat Efendi, *Mufasssal Tarih-i Kurûn-ı Cedîde* adlı kitabında, Abbasîler devrinde Bağdat ahalisini sıkıntıya düşürenlerin Türk askerleri olmadığı gerçeğini ortaya koyuyordu. Arapların sorumlu bulundukları halkı, düzensizlikten ve başıbozukluktan asıl Türkler kurtarmışlardı⁶². A. Midhat Efendi, devlet idaresinin bozulmasına sebep olan Türk beylerine menfi bir tavır ta-

kınıyor ve onların halis Türk olmadıklarını ileri sürüyordu. Arap tarihçilerinin her ırka Türk, Moğol, Tatar adını vermeleri de bu konudaki tarihî gerçekleri gizliyordu⁶³.

Ahmed Midhat Efendi'ye göre İslâm tarihinde ilk saf Türkler, Selçuklulardı. Türk ırkının yayılmasıyla Selçuklular baştanbaşa İslâm dünyasının itimadını kazanmışlar, böylece İslâm dinine değeri ölçülemeyen hizmetler yapmışlardı. Onlar, parçalandıktan ve İslâm dinine hizmetleri azaldıktan sonra Abbâsî halifeliğini tekrar kuvvetlendirmişler, kendilerinden önce ortaya çıkan hükümdarların gasbedici kuvvetini kırmışlar ve gizli İsmailî tehdit teşkilâtına karşı⁶⁴ başarıyla mücadele etmişlerdi. Müslümanların zayıflığından faydalanan Bizanslıların büyümelerini durdurmuşlar ve haçlı askerlerinin meydan okumalarına engel olmuşlardı⁶⁵. Selçuklular, bundan başka vârisleri olacak Osmanlılara ortam da hazırlamışlardı:

«Selçukluların bu bölgelere getirdiği ve yerleştirdiği milyonlarca Türk, Osmanlılarla birleşmiş ve sayılarını arttırmışlardı. Eğer bunlar olmasaydı, Osmanlı Devleti Rumlar, Kürtler, Araplar ve Ermeniler arasında kurulmak zorunda kalır ve sayıları sadece 4.000 kadar olan bu göçebeler (Osmanlılar) kendilerini gösteremezlerdi⁶⁶.»

Türklerin İslâm tarihindeki rolleri sadece İslâmiyet'in siyâsî gücünü yeniden kurmakla kalmayıp, İslâm medeniyetine olan hizmetlerini de içine alıyordu. İslâm öncesi Türk tarihini yazanlar, Türklerin göçebe ve savaşçı oldukları fikrini bir yana atarak onların kültürel ve dinî başarıları üzerinde önemle durmuşlardı. Bu kültürel başarı, millî ırk prensibine dayanıyordu. Bir yazarın veya bir âlimin Türk milletinin bir ferdi olmasını tayin eden

şey, onun inancı, terbiyesi ve dili değil doğduğu yer veya milliyeti idi.

Sultan II. Abdülhamid devrinden önce İslâm medeniyetinde Türklerin yeri üzerinde duran bir çok makaleler yazılmıştı. (Meselâ Namık Kemal'in makaleleri gibi)⁶⁷. Ancak ilk önemli tanıtma, 1898'de yayımlanan Bursalı Mehmed Tahir'in **Türklerin Ulûm Ve Fünûna Hizmetleri** adlı kitabıdır. Kitap on bölüme ayrılmış ve her bir bölüm ayrı konularla uğraşan ilim adamlarına tahsis edilmişti. Kitapta Türk mutasavvıfları, müfessirleri, muhaddisleri, kelâmcıları, kadıları, edebiyatçıları, fizikçileri, astronomları, matematikçileri, tarih ve coğrafyacılara sayılmıştı. Bursalı Mehmed Tahir, kitabın başında Türklerin İslâm kültüründe oynadıkları rolün unutulmaya başlandığını ve bunun sebebinin de Arap alfabesi ve Arapçadan alınan kelimeler olduğunu belirterek şöyle diyordu:

«Şurası da dikkate değerdir ki, Türkler İslâmiyeti kabul ettikten sonra Arap alfabe ve kelimelerini de aldılar. İçlerinden hükümdar yetişmesine rağmen Gazneliler, Selçuklular, Osmanlılar ismiyle tanınan üç büyük devletten ve bilhassa Gazneli ve Selçuklulardan yetişen ilim adamları, dinî ve ilmi eserlerinin hemen hepsini Arapça ve edebî eserlerinin çoğunu Farsça yazmışlardı. İslâm medeniyeti tarihini yazan Avrupalılar bu noktaya pek dikkat etmediklerinden Türk âlimlerini Arap ve İran âlimleriyle karıştırmışlardır. Halbuki ilme ve İslâm medeniyetine hizmet eden ve yayılması için çalışan değerli insanların yarısının değilse bile üçte birinin mutlaka Türk oldukları soy ve menşeleriyle sabittir⁶⁸.»

Bursalı Mehmed Tahir, bahsedeceği isimlerden bazılarının Arap veya İranlı olabileceklerini, fakat bunların

da Türk hâkimiyeti altındaki bazı yazarlar gibi Türkleşmiş olduğunu yazıyordu⁶⁹. Bursalı M. Tahir'in itiraz ettiği İslâm medeniyeti terimi, çoğu zaman diğer yazarlar tarafından kabul edilmekte fakat bazı yazarlar bu kavramda milliliği ön plana almaktaydılar. Sabah'taki bir yazara göre eserler Arapçayla yazıldığı için bunu Arap medeniyeti saymak doğru olmazdı. Arap dili ile eser yazmış bir çok kimseler gerçekten İranlı, Türk vs. idi. Meşhur doktor ve filozof İbni Sina'nın⁷⁰ eserleri Arapça olduğu halde kendisi Türkoğlu Türktü. Milliyetleri ne olursa olsun bütün Müslüman bilginleri içine alan İslâm medeniyeti terimi bu bakımdan en uygunu idi⁷¹.

Türkçülere göre Türklerin İslâmiyet'i dünyaya yaymadaki ve İslâm medeniyetinin meydana gelmesindeki rolleri, Türklerin modern medeniyetin kurucularından olduklarını ispatlamıştı. Bir hastanenin baştabibi tarafından yazılan ve Türklerin tıbbi iştiraklerini konu alan makalede bu fikir, şöyle ortaya konuyordu:

«Bir zamanlar Hazar Denizi'nin ötesinde ve Mâverâünnehir'de asırlarca devlet idare eden Türkler, medeniyetin beşiği olan Asya kıtasından dünyanın dört bir yanına ilim ışıklarını da salmışlardı. İşte İbni Sinalar, Farabiler, Muhammed bin Ebu Bekr Râziler, Uluğ Beyler gibi ilmi kudretleri bütün dünyaca bilinen, İslâm medeniyetinin dâhi yazarlarını yetiştirenler ve yeni medeniyetin kurulmasına yardım edenler Türklerdi. Her ne kadar İbni Sinalar ve benzeri İslâm filozofları Arap medresesinin yetiştirdiği dehalar ise de aslen Türk oldukları için bu yüce nesilden doğup altı yüz seneden beri Osmanlıların devlet-i ebed-müddet'inin âdil idaresinde yaşayarak dünya medeniyetinde varlıklarını gösterenler, mede-

niyete ve tıbbın gelişmesine harikulâde hizmet edenler yine o faziletli Türklerin evlât ve torunlarıdır⁷².»

Fakat Türkler yalnız modern medeniyete katkıda bulunmakla kalmamışlardı. Arap ve İranlıların dil ve edebiyatlarını geliştirmekte de öncüydüler. Bu ya kendi çalışmalarıyla, ya da Türk hükümdarlarının Arap ve İranlı yazarları ve bilginleri korumaları ve onlara destek olmalarıyla gerçekleşmişti. Necib Âsım şöyle yazıyordu:

«Eski İran tarihinin, mit ve hurafalarının her beytini Firdevsî-i Tûsî'ye bir altına yazdıran Mahmud-ı Sebüktiğin olmasaydı Farsça belki bu kadar gelişemezdi. İran'ı elde eden Türk hânedanları Farsçayı korumasalardı belki Sâdiler, Câmîler yetişmezdi. Şâirlerin hayatını anlatan eserlerde, Ali Şîr'in Mecâlisünnefâis'inde yüzden fazla Türkoğlu İran şâiri vardır⁷³.»

Necib Âsım aynı görüşünü Araplar için de geçerli saymaktadır:

«Türkler yalnız İran dilini muhafaza, edebiyatını teşvik, maarifini yaymakla kalmamışlar, Araplara da tatbik etmişlerdir. İşte İslâmiyet'in şu andaki en büyük şairi olan Mütenebbî de Yemînüd-Devle'nin âtîfet ve himâyesine mazhar olmuştu. Bunu da hatırlatalım.⁷⁴»

Osmanlı Türkleri

Türklerin İslâmiyet'e hizmetleri en yüksek noktasına Osmanlılar devrinde ulaşmıştı. Osmanlılar İslâm düşüncesini yeni bölgelere yaymışlar ve dünyanın bildiği

en kuvvetli ve en sağlam İslâm devletini kurmuşlardı. Osmanlı Türkleri yüksek ahlâk ve faziletleri bakımından diğer milletlerden ayrılırlar ve Hayrullah Efendi'ye göre bu vasıflarla öbür İslâm hânedanlarından üstün sayılırlardı. Osmanlılar diğerlerinin aksine kendilerinden önce hâkimiyete sahip olanlara karşı ayaklanarak kuvvetlenmemişler ve hâkimiyetleri altına giren hânedanları da küçük düşürerek ortadan kaldırmamışlardı. Yine Hayrullah Efendi'ye göre Osmanlıların asıl başarıları, uzun zamandan beri ayrı müesseseler olarak yaşayan sultanlık-lâ halifelîği birleştirmeleriydi⁷⁵.

Türkler Osmanlı tarihini yazarlarken büyük bir titizlik göstermişlerdi. Türklerin İslâm'a ve İslâm medeniyetine yaptığı çeşitli hizmetlerin belirtilmesi, Osmanlı medeniyetinin büyük ölçüde Arap-İslâm karakteri taşıdığını söyleyen muhafazakârlara cevap olarak yönelirken bu arada Hristiyan Avrupa'dan gelen tenkitlere karşı Osmanlıların müdafaası da yapılmış oluyordu. Bu çeşit tenkit, tabiatıyla günün olayları ile yakından ilgiliydi. Çünkü Osmanlıların iç işlerine karışan veya imparatorluğun parçalanmasını isteyen dışgüçler, genellikle kendilerini haklı çıkarmak için Osmanlıların tarihleri boyunca medenîleşmemiş ve barbar olduklarından bahsediyorlardı. Bu yüzden Türkçü yazarlar için bu, sadece millî bir gurur veya millî şuurun tahriki meselesi olmakla kalmamış, ciddi bir siyasî mesele olarak da kabul edilmişti. Avrupalıların ve Hristiyanların yazdıklarını bir kenara bırakarak Osmanlı Devleti'nin yapıcı ve müsbet olduğunu gösteren belgelere başvurmak çok önemli bir konu haline gelmişti. Bu yüzden konuyla ilgili olarak Avrupa'da yayımlanan kitaplardan tercümeler ve alıntılar yapıldı, çok sayıda eser ve makale yazıldı. Avrupalıların Osmanlılar hakkında olumlu görüşleri bir çok defalar detaylarıyla yayımlandı⁷⁶.

Türkleri genel olarak değerlendiren yazarlar, Osman-

hıların, savaşçılığı ve başarıları karşısında daima gurur duyarlar. Osmanlılar, yönetimlerini geniş alanlara yaymayı, cesaretleri sayesinde başarabilmişlerdi⁷⁷. Bununla birlikte Osmanlıların muharip özellikleri ne yazık ki Avrupalıların gözünde tahrif edilmişti. Ahmed Midhat Efendi, «Avrupa, akıncıları ve akıncıların yaptıkları alışlagelmış akınları yanlışlıkla Cengiz Han'ın zamanındaki akıncılarla karıştırmıştır» der⁷⁸. Bununla birlikte bu akınlar o zaman ortaya çıkan askerî taktiklerdi. Modern Osmanlı askeri çoğu zaman belirtildiği gibi kana susamış bir yaratık değildi. Meselâ 1897 Türk-Yunan Savaşı'nda Türk askerleri zaptedilen yerlere düzenli ve dostane girişleriyle bırakılmışlardı⁷⁹. Bundan başka, Türk savaşlarının sonuçlarıyla birlikte incelenmesi gerekmektedir. Çünkü eski zamanlarda yapılan Türk fetihleri, kültür ve medeniyetin yayılmasına sebep olmuştu. Osmanlılar, Avrupa'ya bilgi ışığı ve medeniyet götürmüşler ve fethettikleri ülkelerin refaha kavuşmasını sağlamışlardı⁸⁰. Necib Âsım'a göre Osmanlıların maddî ve manevî başarılarının ispatı, bütün imparatorluk sınırları içerisine yayılmış olan medeniyetti. Sultanlar herkesin faydasına sayısız köprü, han, hamam, çeşme, medrese ve kütüphaneler yaptırmışlar ve buraları terk ederken de yaptıklarını olduğu gibi bırakmışlardı. Bu onların kültürel ve toplumsal ilerlemelerinin bir delili idi⁸¹.

Ahmed Midhat Efendi, «Osmanlılar dünyanın döndüğünü ispat etmemiş, barutu ve yeni kıtaları keşfetmemiş olabilirler» der. Bunların hazırlıkları uzun süreden beri yapılmış, fakat bu keşiflerin meyvesini toplamak da Avrupa'ya kalmıştı. Osmanlılar ise imparatorluklarına kanun fikrini, kardeşlik ve eşitlik kavramlarını tanıtmışlardı. Fransız ihtilâlinin hürriyet, eşitlik ve kardeşlik ilkelerini getirdiği doğrudur. Ancak Osmanlılar bu kavramları onlardan önce düşünmüşler ve Fransızların aksine reform-

larını kilise ve monarşiyi yıkmakla yürütmemişlerdi. Onlar aynı zamanda Osmanlıcılık fikrini yayanların da öncüleri olmuşlar, birbirine düşman kişiler arasına kardeşlik ve barış duygusunu getirmişlerdi⁸².

Ahmed Midhat Efendi, 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı sırasında yayımladığı bir dizi tarihî makalelerde, Osmanlı politikasının olumlu yönlerini dikkatli bir şekilde inceliyor, diğer imparatorlukların aksine Osmanlı İmparatorluğu'nun, yöneten ve yönetilenler arasında kurduğu yakın ilgi ile diğerlerinden ayrıldığını söylüyordu. Müslim ve gayrimüslimler arasında eşitlik temin edilmişti. Meselâ, ilk fetihlerde yer alan Gazi Evrenos Bey⁸³ gibi tarihî şahsiyetler, çoğu zaman Türk ve Müslüman olmamalarına rağmen bu, onların saf Osmanlı sayılmasını engellemişti. Gayrimüslimler eşit siyasî haklardan faydalanıyorlar ve önemli siyasî ve diplomatik mevkileri ellerinde tutuyorlardı. Askerî ve sivil hizmetler için Hristiyan gençlerden toplanarak meydana getirilen **Devşirme** müessesesi bile gerçekte Müslüman olmayanların imparatorluk içinde bütün imkânlardan faydalandırılması demekti. Bu da Osmanlıların eşitlik anlayışının bir diğer ispatı idi. Buna karşılık Osmanlıların gayrimüslimleri İslâmlaştırmak gibi bir düşünceleri de olmamıştı. Tam tersine gayrimüslimler dinlerini, dillerini, eğitimlerini, hatta kendi iç yönetimlerini bile devam ettirmekte serbest bırakılmışlardı⁸⁴. Ne zaman siyasî ve idarî bir çıkmaz başgösterse Osmanlılar bunu süratle düzeltmişlerdi. Bu, kendi devletlerinde başlattıkları seri reformlarda da açık bir şekilde görülmüyordu⁸⁵. Aynı dönemde Necib Âsım tarafından yazılan buna benzer bir seri makalede de Osmanlı sultanlarının tebaası ile olan münasebetlerinde hukuk ve kanunları nasıl tatbik ettikleri ortaya seriliyordu. Necib Âsım, Avrupalıların hatta bazı Osmanlıların **Osmanlı** teriminin bütün vatandaşlara verilmesinin **1839 Gülhâne Hatt-ı Hü-**

mâyunu ile başladığını iddia etmelerine rağmen gerçekte bu terimin çok eski zamanlardan beri ırk veya inanç farkı gözetilmeden bütün Osmanlılar için kullanıldığını belirtiyordu⁸⁶.

Bu devirde Türkçülerin gözünde Osmanlı tarihi, Türk tarihinin bir parçası durumuna gelmişti. Hatta daha önce de gördüğümüz gibi Osmanlıların Türk soyundan geldikleri fikri yerleşmiş ve bu devrin Osmanlı ve umumî tarihlerinin bir kısmında ifade olunmaya başlamıştı⁸⁷. Bununla birlikte şimdi **Osmanlı** ve **Türk** arasındaki kişilik, hânedana ait olmaktan öteye gitmiş, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir Türk devleti olduğu görüşü yerleşmişti. Şemseddin Sami, ansiklopedik eserinde **Türk**'ü tarif ederken, Türklerin geniş bir alana yayıldıklarını fakat yalnız Osmanlı İmparatorluğu'nun bir Türk devleti olduğunu iddia etmişti⁸⁸. Necib Âsım Türkleri, imparatorluğun «yönetici milleti» diye adlandırmıştı⁸⁹. Makalelerinde Osmanlıların eski devirlerdeki büyük Türk devletlerinin mirasçısı olarak önemlerine işaret etmiş ve Osmanlıların geçmişte olduğu gibi bugün de Türkçülüğe yaptıkları hizmetleri belirtmişti⁹⁰. Ona göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun temeli, bir yandan **İslâmcılık**, öte yandan **Türkçülük** esasları üzerine kurulmuştu⁹¹. Devletin **Osmanlı** adını alması, Türklerin eskiden beri devleti hânedan adıyla anmalarının bir sonucu idi⁹².

Osmanlı İmparatorluğu'nun **Osmanlılık**, **İslâmcılık** ve **Türkçülük** gibi çeşitli esaslar üzerine oturtulmuş olması Türkler ve Türk olmayanlar arasındaki eşitlik ve âhengi bozuyor muydu? Milliyetçi yazarların imparatorluğun çeşitli gruplarının bir arada yaşamaları imkânını ispatlamak için yaptıkları teşebbüsü göz önüne alırsak cevabın **Hayır!** olması gerekirdi. Ahmed Midhat Efendi'nin sözleriyle Osmanlı milliyetçiliği, İslâmiyet ve hilâfet dışında üç ayrı zincirden meydana geliyor ve diğer milliyetçilik çe-

şitlerine benzemiyordu. Bunların birincisi **Kayıhanlık** zinciriydi. Kayıhanlık, Selçuklu sultanlığından gelen ve daha sonra Osmanlı Devleti'nde görülen Kayı Han soyundan gelme büyük Türk boyuna mensup olmaktı. İkincisi, Osmanlılardan çok daha önce Anadolu'da bulunan Türkçülük esası üzerine dayalı **Türklük** zinciriydi. Bu imparatorluğu sağlamlaştırmada büyük rol oynamış ve bunun Osmanlı hükümdarları ile tebaası arasında yarattığı bağ, baba-oğul arasındaki bağa benzemişti. Üçüncüsü, bütün nüfusun fark gözetilmeden paylaştığı **Osmanlılık** zinciriydi. Diyanet ve kavmiyet, bir kişinin Osmanlı olmasına engel değildi. Türkler kendilerini bu üç zincirle tanıırken Türk olmayanları da dışarda bırakmıyorlardı. Çünkü Osmanlılık demek, eşitlik demektir⁹³.

(Boş Sayfa)

IV. BÖLÜM

OSMANLI İMPARATORLUĞU DIŞINDAKİ TÜRKLER

Millî ve ırkî görünüşler

Şemseddin Sami, **Hafta** mecmuasında yazdığı «**Lisân-ı Türki (Osmanî)**» adlı makalesinde **Türkistan** ve **Türkiye** kelimeleri arasındaki benzerliği açıklayarak bu iki ismin birbirleriyle olan ilgisi için şöyle diyordu:

«Osmanlı ülkesinin Avrupa milletleri yanında ismi Türkiye olup bu kelimenin sonundaki -iye edatı da bu tamamıyla -sitan edatının karşılığı olduğundan bu kelime Türkistan mânasına gelir. Halbuki biz haritada diğer bir Türkistan daha görüyoruz ki o da orta ve kuzey Asya'nın bir kısmı olup İran ve Afganistan'ın kuzeyinde, Rusya'nın doğusunda ve Çin'in kuzey-batısında bulunan geniş bir ülkedir. Bizden hayli uzak olan o Türkistan'la bizim Türkiye arasında ve oranın Türküyle bizim aramızda acaba bir münasebet ve yakınlık var mıdır? Bu isim ortaklığı nereden geliyor? Eğer oranın ahalisiyle olan münasebetimiz yalnız isim ortaklığından ibaret olsaydı belki bu ortaklık bizim zihnimizi yorabilirdi, fakat dilce olan ortaklık ve tarihin verdiği bilgiler bu konuda hiç bir şüphe ve tereddüte yer bırakmıyor.¹»

Türklerin kendi tarih ve dillerini tanımaları, diğer Türkçe konuşan kavimlerle olan münasebetlerinin artması, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerek içinde ve gerek dışında yaşayan Türkler arasında bir kardeşlik duygusu uyandırmıştı. Bu duygular çok önce başlamış ve ilk olarak 1860-1870 yıllarının sonlarında Orta Asya'daki Rus ve Çin işgalleri sırasında ifade edilmişti. Orta Asya'da yaşayanlara karşı duyulan bu yakınlık ve onları desteklemek için yapılan çağrılar öncelikle dinî açıdan olmuştü. Buna rağmen bu zamanda Asya'daki Müslümanlar ile Osmanlılar arasındaki millî ve ırkî bağlar pek dikkate alınmamıştı. Yardım için Sultan II. Abdülhamid'e yapılan başvurulardan en önemlisi, Ali Suavi'nin 1873 te Paris'te sürgündeyken hazırladığı **Hive** adlı kitabında mevcuttur. Kitapta Ali Suavi, hanlık hakkında tarihî bilgi veriyor ve hanlığın Osmanlı İmparatorluğu ile ilk ilişkileri üzerinde önemle duruyordu. Maksudı, İstanbul'un (hükümetin) şimdiki ve eski tavrı arasındaki farkı açıklamak ve Osmanlılara "bizim dinimizden, milletimizden ve ailemizden" olan **Hive** Türklerine karşı sorumluluklarını hatırlatmaktı². İmparatorlukta cihat, daha çok devrin nüfuzlu gazetesi **Basîret** tarafından ele alınmıştı. Bu gazete, Rusların davranışlarını teşhir etmek için Orta Asya ve Avrupa'ya yüksek rütbeli bir memurun tayin edilmesini tavsiye ederken bunu bölgedeki nüfusun genellikle «Sünnî ve Hanefî mezhebinden olduğu, Türk ve Osmanlı özelliği taşıdığı» temeline dayandırıyor³. **Basîret**, hedefi Orta Asya'ya bağımsızlık kazandıracak olan bir müessesenin kurulmasından bahsederken «din ve milliyet açısından bizimle bir olan» unsurların desteğini sağlayacağını ümit ediyordu⁴. Bu son iki esas, gazeteye göre Orta Asya birliğinin temelini atacaktı⁵.

Orta Asya'nın Ruslar ve Çinliler tarafından işgali, Sultan II. Abdülhamid'in güç kazandığı zamanda bitiril-

mişti. Bu, o devirde Türk kamu oyunda derin bir duygu birliği doğurdu⁶. İmparatorluğun dışındaki Türklere karşı duyulan ilgi, sultanın İslâmcılık politikasıyla çok daha gelişti. **Dış Türkler** hakkında bilgi veren kaynakların bir kısmı, sayılamayacak kadar çok sözlükler, gramerler ve dil konularında yazılan makalelerdi. Bu makaleler, Osmanlı İmparatorluğu dışında da Türk şivelerinin varlığına işaret ediyordu⁷. Ayrıca, amacının Osmanlılar arasında millî şuurun gelişmesine yardım etmek olduğunu açıkça belirten Mehmed Âtîf'in⁸ **Kâşgar Tarihi** (İstanbul, 1300 [1884]) gibi bir çok tarihî eserler de mevcuttu. Bütün bunların yanında bize bilgi veren diğer kaynaklar arasında bu devirde Orta Asya'ya yapılan seyahat ve yazılan seyahatnâmeler de önemli yer tutar. Bunların çoğu, basında seri halinde yayımlanmıştı. Bunların birine yazdığı bir giriş yazısında Ahmed Midhat Efendi, Osmanlıları eski yurtlarıyla tanıştırmakla kalmamış, İslâm birliğinin kurulmasında bu çeşit seyahatlerin önemini de belirtmişti. Osmanlılarla Orta Asya arasındaki ilişkiyi belirtmek için şöyle söylüyordu.

«Dünya biliyor ki Osmanlıların aslı Orta Asya'dır. Ancak Osmanlılar henüz Orta Asya'yı bilmezler. Fransızların "Mère patrie" yani anavatan dedikleri aslı vatan, bizim için Orta Asya olduğu halde şimdi elimizde bulunan Osmanlı ülkesi bir bakıma Orta Asya'nın mânevî sömürgesi ve müstemlekesi sayılması yerinde olur.

Ne fayda ki Orta Asya'nın medenî gelişmesi bu taraflarla olan ilgisini muhafazaya yetersiz bırakmış ve Osmanlıların diğer mesguliyetleri de aslı vatanla münasebetlerini muhafazaya önem verdirmemiştir⁹.»

Osmanlıların anayurtlarını tanıması ve hâlâ orada yaşayan Türklere karşı büyük ilgi duymaları, Sultan II.

Abdülhamid basınında da yer aldı. Gazete ve dergiler İslâm dünyasının durumuna geniş bir şekilde yer verdiler. Fakat Rus İmparatorluğu ve Çin'de yaşayan Müslümanlar meselesinde çoğu zaman bunların menşelerine işaret edip geçtiler. **İkdam** gazetesinde İslâm dünyası hakkında çıkan seri makaleler, Türkçe konuşan Tunguz ve **Pekin'deki Türkler**'le Başkırt ve Kırgızların özelliklerini ihtiva ediyordu¹⁰. Bir defasında Şah Muzafferüddin'in¹¹ 1900 yılında İstanbul'a yaptığı ziyaret esnasında **Sabah** gazetesi, Azerbaycan ve Taberistan (Mazenderan)'da yaşayan İran halkı arasında geniş bir Türk unsuru bulunduğunu ortaya koymuştu. Şu da vardı ki, İran hükümdarları, ortaçağdan beri daha çok Türk menşeli idiler. Hatta şah bile bir Türk kabilesi olan Kaçarlardandı¹². Türk kavimlerine karşı artan bu ilgi, ilmî araştırmaların da ötesine taşı. Bu, onların zenginliği ve bilhassa kültürel bağımsızlıklarına karşı duyulan güçlü bir ilgi şeklini aldı. Peki'deki Türklerle ilgili bir makale, dikkatleri Müslümanları eritme tehlikesine çekiyor ve onlara Türkçenin öğretilmesi için öğretmen gönderilmesini tavsiye ediyordu¹³. Orta Asya'daki Rus işgallerinden sonra görülen Ruslaştırma hareketi, ilgi gösterilmesi gereken bir başka konuydu. Gazeteler, Rus İmparatorluğu'ndaki Türkler arasında görülen kültür hareketinin belirtilerini de yazıyorlardı¹⁴. Bütün dikkatleri Kırım, Müslümanlar, Türkler ve bir zamanlar Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olan topraklar çekmekte ve Rusya'nın bu bölgelerdeki faaliyetleri yakından takip edilmekteydi¹⁵.

Bununla birlikte Türk asıllı kavimlerle olan akrabalık ve benzerlik, sadece Türkçe konuşan milletle sınırlanmamıştı. Türkler kendilerini, Asya ve Avrupalıları da içine alan, yaygın olarak **Turanlı** diye bilinen bir ırkın önemli bir parçası şeklinde gören dil, tarih ve ırk teorilerinden kaynaklanıyorlardı. Aslında Farsça bir terim olan ve muğ-

lak olarak kendi ülkelerinin doğu ve kuzey bölgelerini içine alan **Turan** terimi, şimdi bu **Turanlı** ırkın anayurdu anlamına geliyor, yani orta ve kuzey Asya'nın pek çok kısmını içine alıyordu. Hatta Sultan II. Abdülhamid döneminden önce bile **Turan** terimi Osmanlı basınında kullanılmaya başlanmıştı. **Basiret** gazetesinde yayımlanan Osmanlı İmparatorluğu'nun doğuşuna ait bir makalede Osmanlıların «eski devirlerden beri **Turan** bölgesinde bağımsız yaşadıkları» belirtilmişti¹⁶. Sultan II. Abdülhamid zamanında bu terime, Türkçenin **Turan** dillerinden biri olduğunun belirtilmesinde rastlanır¹⁷. Fakat bu dilleri konuşan insanlar arasındaki bağ, saf bir dil bağı olarak görülüyordu. Şemseddin Sami, ansiklopedik eserinde **Turan** kavmi ve dilini tanımlarken;

«Bugün **Turan** kavimlerinin konuştukları diller arasında o kadar benzerlik ve yakınlık vardır ki bu dilleri konuşan kavimler arasında derecesi farklı bir yakınlıkla akrabalık bulunduğu şüphe kalmıyor.¹⁸» diyordu. Necib Âsım, edebiyat dilindeki reformla ilgili olarak kendi tutumunu savunurken aynı şekilde **Turan** kavimleri arasında mevcut olan «aile bağları»ndan söz ediyordu:

«Malum ya! Biz **Turanlıyız**, lisânımız da **Turanlıdır**, Sâmi, Hint-Avrupaî değildir. İşte onun için bizim de **Araplar**, **Fransızlar** ve bütün **Avrupalılar** gibi evvelâ kendi anadilimize müracaat etmemiz lâzım.¹⁹»

Bu yeni **Turanlı** yahut **Touro-Aryan** teorilerinin sonucu olarak **Turan** ırkından sayılan kavimler arasında akrabalık duygusunun geliştiği görüldü. Bu, her şeyden daha çok önemliydi. Bunun yanında Osmanlı İmparatorluğu dışında yaşayan Türklerle olan rabıta, yalnız ırk bakımından değil, aynı zamanda dinî açıdan da ele alınıyordu. Fakat diğer **Turan** kavimlerinin çoğunun da ayrı inançtan

olduğuna nedense pek dikkat edilmiyordu. Dahası, bazı Turanlı kavimlerinin Osmanlı İmparatorluğu ile çekişmeli ve savaşlarla dolu bir tarihlerinin bulunduğu da unutuluyordu. Ancak Necib Âsım Moğollara bakış tarzını değiştirmeye başladığı zaman dinî ayrılıkların ve geçmişteki düşmanlıkların örtbas edilmesi ve ırk esasına dayalı yeni bir akrabalığın kurulması eğilimi ortaya çıkmıştı.

Macarlar bu konuda çok açık bir örnekti. XVI. yüzyılda Kanunî Sultan Süleyman zamanında Macaristan'ın büyük bir bölümü Osmanlı İmparatorluğu sınırlarına katılmıştı. 150 yıldan fazla Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliği altında kalan Macaristan'ı 1783'te Türklerin Viyana mağlûbiyetinden sonra Avusturyalılar ele geçirdi. XIX. yüzyılda Avusturya ve Rusya, Macarlara ve Osmanlılara ortak düşman olarak ortaya çıktılar. Osmanlılar 1848 isyanından sonra İstanbul'a sığınan Macar âsilerini iade etmeyi reddettiler²⁰. 1867'de Macaristan'ın kısmî bağımsızlık kazanmasından sonra Avusturya İmparatorluğu ile olan münasebetleri zayıflarken Budapeşte ile İstanbul arasındaki ilişkiler daha da kuvvetleniyordu. Rusya'nın Macaristan ve Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Slav azınlıklarla ilgili niyetlerinin vermiş olduğu tehlike, Macarlarla Osmanlıların yakınlaşmalarına sebep olmuştu. Aynı ırka mensup olmanın şuuru, o dönemde her iki milletin insanları arasında gelişmiş, onlara hissî özellikler kazandırmış ve siyasi ilişkileri kuvvetlendirmişti. 1870 Balkan buhranı sırasında ilişkiler en yüksek noktaya ulaşmış ve basın bunları halka geniş ölçüde duyurarak bunların Osmanlılar ve Macarlar için ne kadar önemli olduğunu ısrarla belirtmişti.

İrkî yakınlıktan haberdar olmanın derecesini 1876 yılında askerî ve tıbbiye öğrencilerinin Türkiye'yi ziyaret eden bir Macar genarale yazdıkları ve **Vakit** gazetesinde

yayımlanan bir mektup açıklamaktadır. Burada iki kavim arasındaki dinî ayrılıkların ve geçmişteki kavgaların bir kenara itilip ırkî birliğin ön planda tutulması dikkate değerdir:

«Macarlarla Osmanlılar Avrupa milletleri arasında en son katılmışlardı. Siz bin sene önce Karadeniz'in Kuzey tarafından Avrupa kıtasına girdiniz. Biz de aynı denizin güney tarafından ve Kafkasya yoluyla Anadolu'ya girdik ve İslâm halifelerinin merkezi olan Bağdat'a yakınlığımız sebebiyle de İslâm'ı kabul ettik. Bin sene önce Ural ve Altay dağlarında Osmanlılarla Macarlar aynı ırktandılar ve komşu idiler. Atılâ'nın bayrağı altında beraber bulundular. Her iki tarafın ahlâk, dil ve âdetlerinin bin türlü teferruatı, aynı ırktan geldiğimize delil teşkil eder. Bir kaç asır evvel, vahşi bir vakitte birbirimize karşı Tuna'nın elde edilmesi için iki tarafa olağanüstü başarılar ve mağlûbiyetler getiren savaşlarımız, karşılıklı birbirimize olan muhabbetimizi gönüllerden silemez. Bizim sizin memleketinize hücumumuzda bizden evvel gelen Moğollar gibi hareket etmemiş olduğumuzu tarih bile ilân eder. Biz sizin hürriyetinizi bir çok asırlar muhafaza da ettik.²¹»

Sultan II. Abdülhamid devri boyunca 1870'lere göre daha seyrek de olsa Macarlarla olan münasebetler devam etmişti. Türkiye'yi pek çok defa ziyaret eden Arminius Vambéry, Osmanlı-Macar ilişkilerinin geçmiş ve geleceği üzerinde basında yayımlanan yazılarıyla dikkati çekmişti. Eserlerinde Türk ve Macarların ortak yarattığı Asya medeniyetinin üstünlüğünü önemle belirtmesi, üstün Avrupa'ya (!) karşı kendi kültür ve tarihinden gurur duymak isteyen Osmanlıların çok hoşuna gidiyordu²² 1895'te Ma-

caristan'ın Budapeşte şehrinde açılan bir sergi hakkında bilgi veren Ahmed Midhat Efendi, Osmanlıların bu sergiye diğerlerine nispetle daha çok ilgi gösterdiğini belirtiyordu. Ahmed Midhat Efendi, Macarların Türklerle olan ırkî yakınlıklarına dikkati çekiyor ve onları kuvvetli karakter, cesaret ve diğer nitelikleriyle Türklere benzetiyordu²³. Böylece Macarlar, Osmanlılara siyasî, coğrafî ve ırkî temeller üzerine dayalı bir birliğin fertleri olarak görülme-ye başlanmıştı. Bu arada imparatorluğun Anadolu dışındaki diğer bölgelerinde yaşayan Türklere bakış tarzında ise çok az bir değişme olmuştu. Kıbrıs'ın (1878'de İngiliz idaresine devredilmişti) Türkçe konuşan halkı veya Bulgar Türkleri genellikle **dındaş** olarak kabul ediliyordu. Bunlara ara sıra **Türk** de deniliyordu²⁴. Bunun sebebi, alışkanlığın yanında her hangi bir ihtiyacın duyulmaması idi. Bununla birlikte dikkat çekici bir husus, kısmen Tatar menşeli olan Bulgarların özel bir ilgi görüşüydü. XIV. yüzyıl sonlarından beri Osmanlı idaresi altında bulunan Bulgarlar, uzun süreden beri imparatorluk içindeki diğer Türk asıllı olmayanlar gibi çeşitli tesirlerle birlikte **Pan-Islavizm** fikirleriyle beslenerek huzursuzluk içinde bırakılmış ve isyanlara itilmişlerdi. Tarih yönünden araştırmalar göstermiştir ki Bulgarlar aslında Türk'tür²⁵. Bu tarihi hakikati ortaya atarak Bulgarları **Pan-Islavizm**'e kapılmaktan kurtarmak isteyen **Basiret** gazetesi olmuştu. Bir makalesinde «**Bulgarlar hangi ırktandır?**» sorusunu cevaplandırırken, Bulgarların Aral bölgesinden gelme Türk olduklarını, batıya göçe zorlandıklarını, ortaçağlarda Rumeli'yi fethettiklerini, burada Hristiyanlığı kabul ettiklerini ve bu arada işgal ettikleri yerlerin dilini kabul ettiklerini bildiriyordu. Bunların Türk'e has karakterleri, hem dillerinde Türkçe kaynaklı kelimelerin bulunuşundan ²⁶ ve hem de diğer Türk asıllı milletler ve Osmanlı Türkleriyle iyi ilişkilerinden anlaşılıyordu. Makale, Bulgarların kendi ta-

rihleri hakkındaki bu cehaletini ortadan kaldırmakla onların Osmanlı İmparatorlu için önemli bir destek olabileceklerini ifade ediyordu²⁷. **Basiret** gazetesi, başka bir makalesinde Bulgarlara sesleniyor ve kendilerini **Pan-İslavist** fikirlerle kandırarak kendisine bağlamaya çalışan Rusların da aslında Asya'dan gelme Tatar olduklarını, sadece dillerinin İslavca olduğunu bildiriyordu²⁸. Bulgarları, Osmanlı İmparatorluğu tarafına kazanmağa çalışan bu teşebbüse bir daha rastlanamamıştır. Bununla birlikte bu ifadeler, ırk teorilerinin zamanın Türk yazarları üzerindeki tesirini açıklaması bakımından önemlidir.

Pan-Türkizm (Türk Birliği)

Osmanlı İmparatorluğu dışında yaşayan Türklerle birleşme istekleri açıkça ortaya konmasına rağmen bunların siyasi mânada bir **Pan-Türkizm**'e veya **Pan-Turanizm**'e dönüşmesi hiç olmazsa dış dünya bakımından imkânsız gibiydi. Zira bu teşebbüs, sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun resmî politikasına karşı olmakla kalmayıp aynı zamanda imparatorluğa daha fazla baskı yapılmasına da yol açabilecek nitelikteydi. Teorik olarak **Pan-İslâmizm** ve **Pan-Türkizm**, Orta Asya'daki Türkleri ayaklanmaya teşvik etmekle bu baskıyı hafifletmeye yarayacak tesirli vasıtalar olabilirlerdi. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu'nun nisbî zayıflığı, sultanın **Pan-İslâmist** siyasetini sınırlı tutmaya zorluyordu. Daha önce de gördüğümüz gibi Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkmadan hemen önceki yıllarda ve Türk-Rus savaşları sırasında basında Orta Asya Türklerine yardım ve hatta bir çeşit birleşme için bir kampanya açılmıştı. **Osmanlılık** görüşünün başarısızlığı da Türklerin birleşmesi fikrinin doğmasına yol açmıştı²⁹. Ancak bu, iç meseleler, Orta Asya'daki olaylar, Rusya ile olan sürtüşmeler ve anlaşmazlıklar gibi bir yığın meselelerin en yüksek seviyede bulunduğu, hatta sultanın bile impa-

ratorluğun içinden ve dışından gelen yardım isteklerini cevaplandıramadığı bir döneme rastlamaktaydı. Sultan II. Abdülhamid devrinin basımında **Pan-İslâmizm**'in aksiyona dönüştürülmesi isteklerine de pek az rastlanmaktaydı. Bunun sebebi, belki de Osmanlı İmparatorluğu'nun bu dönemde nisbî bir barış ve huzur içinde bulunması ve Sultanın bu durumu bozmak istemeyişi olabilir.

Bununla birlikte **Pan-Türkizm** duyguları tomurcuklarını vermeye başlamıştı. Gerek imparatorluk içindeki gizli teşkilâtlarda ve gerekse Avrupa'da sürgünde bulunan **Jön Türkler** arasında bu fikirler yayılıyordu³⁰. Sultan II. Abdülhamid devrinde İstanbul basımında **Pan-Türkist** eğilimler imparatorluk dışında yaşayan Türklerin Türkçeye ve bilhassa Osmanlı Türkçesine karşı gösterdikleri ilgi ve bunu yüceltmek için yaptıkları çabaların takdirinde görülmekteydi. Hive hükümdarının Hive'de akademiye öğretim dili olarak Farsça yerine Osmanlı Türkçesini seçmesi üzerine bir yorumda bulunan **İkdam** gazetesi, bu tercihi çok iyi karşılamış ve bu hususta pek çok gerekçe ileri sürmüştü. Gazete, Ali Şîr Nevâî'nin³¹ zaten Türkçenin Farsçadan üstün olduğunu ispatladığını; Hive halkının Türk olduğunu; bunun Türkçe eğitim ve öğretimin yaygınlaşmasına etken olabileceğini; Osmanlı Türkçesinde gerekli ilmî terminolojinin mevcut olduğunu; bu dilde yazılmış ilmî eserlerin var olduğunu ve en son olarak da akademide derslerin daha anlaşılır hale gelmesinin mümkün olduğunu söylüyordu. Buna ilâve olarak bir yerde yazılan Türkçe eserler, ırkı, dini ve milliyeti aynı olan diğer Türkler tarafından da okunacağı için Türk dünyasının ilmî ilerlemesi bütünü ile teminat altına alınacaktır deniliyordu. Türk dilinde bölgelere göre pek az ayrılıklar gösteren lehçeler, böylece tek bir dil halinde birleşmiş olacaktı³².

1900 yılında İran Azerbaycan'ında Türkçe öğretimi

üzerindeki yasağın kaldırılması - ki, şahın İstanbul'u ziyaretinden sonra Sultan II. Abdülhamid'in gayretiyle olmuştu - aynı şekilde sevinçle karşılanmıştı³³. **Sabah gazetes**i, bir kaç yıl içinde modern Osmanlı Türkçesi ile yetişmiş yepyeni bir neslin doğacağı ümidini belirtmiş ve bu teşebbüsün Kırım, Kafkasya, Hive, Buhara ve Afganistan gibi diğer İslâm ülkelerine de örnek olacağını ifade etmişti. Osmanlı Türkçesi, modern ihtiyaçlara en iyi şekilde cevap verebildiği için bu hareket, yukardaki kavimlerin ilerlemelerine de büyük ölçüde yardım edecekti:

«Dilimiz, bugün Orta Asya İslâm milletleri arasında konuşulan muhtelif dillerin en gelişmiş ve en değerlisidir. Orta Asya'da yaşayan kavimlerin söyledikleri lehçelerin çoğu yazılı bir gramer bile sahip değilken dilimiz bütün ilmi ve fennî terimlere sahip ve en zor tarifleri, en ince düşünceleri bile bildirmeye yeterli bir dildir. Şu halde adıgeçen kavimler, ilerlemenin başlıca vasıtası olan okuyup yazmanın lüzümünü kabul ettikleri halde, Osmanlıcanın kendi nazarlarında kıymetli bir define hükmünü alması gerekmektedir. Çünkü arayacakları bütün eserler (tahsilin, meramı ifade etmenin bütün yolları) onda mevcuttur.³⁴»

Pan-Türkist duygular, dilde reform münakaşaları sırasında da kendisini göstermişti³⁵. Çağataycayı Osmanlı diline çok yakın bir dil olarak gören ve Osmanlıcanın zenginleşmesi ve ıslahı için Orta Asya dillerini kaynak kabul edenlerden bazıları, bütün Türklerin birleşmesini sadece tarihî ve pratik değil, kültür ve hatta siyasî sebeplerden istemişlerdi. Bu düşüncüyü, belki de en iyi ifade eden, teklif ettiği reformun ırk (cinsiyet) menfaati açısından

doğuracağı avantajlara değinen Şemseddin Sami olmuştu:

«Bunun iki yönden yani edebî ve siyasî yönden faydası vardır. Edebî yönden Türk dili daha geniş ve daha güzel bir dil olacaktır. Siyasî yönden de 8-10 milyondan fazla olmayan Batı Türklerine, bundan aşağı olmayan Orta Asya ve Rusya Türkleri de katılacak, bunların hepsi «tek bir lisan»la konuşan «tek millet» yerine geçerek Türk milleti 20 milyon nüfuslu büyük bir millet olacaktır.³⁶»

Her ne kadar Çağatayca ve diğer Orta Asya dillerine fazla önem vermeye pek çok itirazlar yapılmışsa da bunlar, Şemseddin Sami'nin diğer Türklerle birlik kurma teklifine karşı olmaktan çok, dil anlayışından ileri gelmişti. Dil reformunu bu yönde harekete geçirmekle Türk birliğini sağlamak, çok uzak bir ihtimal olarak görülmüştü. Bununla birlikte tamamen bir kenara da atılmamıştı. Kendisine yöneltlen tenkitlere cevap veren Servet-i Fünûn dergisi başyazarı Tevfik Fikret³⁷, pratik bir program olarak Pan-Türkizm ülküsünü şüphe ile karşılamasına rağmen dil ıslahının câzibesini de kabul etmişti:

«Dilimizi bu metot ile tasfiye etmek, bir inbikten geçirmek isteyenler arzularını haklı göstermek için Türkçeyi aynı ırktan olan bütün kavimlere yaymak, bu sihirli zincirle bütün bu kavimleri bağlamak, birleştirmek yolunda kendilerine bir gaye tasavvur ediyorlar. Bu emel şöylece hayal edilmek şartıyla pek hoş, pek câzib, pek ulvî fakat câzibesi, hoşluğu, ulviliği kadar da hayalî, âdetâ bir hülya. Beşerî unsurların maddî

bağlarına ticarî münasebetler kadar hizmet ve tesir eden başka bir kuvvet olmasa gerektir. Dil birliğı, ancak bu münasebeti kolaylaştırdığı için öneme sahip olur. Dil, esas değıl, vasıtaadır. Binnanaleyh, Osmanlıcayı o emele hizmet için Türkçeleştiriyoruz demek, hayalle karışık bir iş yapmış olmak demektir. Dilimizi doğrudan doğruya kendimiz için düzeltmeli, öteki emele tesir edecek yeni vasıtalar aramalıyız³⁸.»

Bütün bu gayretlere rağmen Türk birliğı (Pan-Türkizm) fikri, düzenli bir şekilde açıklanamamış ve siyasî terimden çok kültürel terimlerle ifade edilmeye çalışılmıştı. Bu fikrin Sultan II. Abdülhamid devri Türk aydınlarına câzip görünmemesi için hiç bir sebep de mevcut değıldi. Nitekim Pan-İslâmizmle yakından ilgili olmasına rağmen Türk birliğı fikrinin kendi başma bir ülkü haline geldiğı de artık görölüyordu.

(Boş Sayfa)

V. BÖLÜM

ANADOLU

Anadolu, Selçuklu Devleti'nin küçük bir beyliği şeklinde başlayan Osmanlı İmparatorluğu'nun doğum yeri idi. Selçuklular ve Osmanlılar gibi diğer Türk beylikleri Anadolu'yu Osmanlılardan önce bir Müslüman ve Türk bölgesi haline getirmişlerdi. Anadolu, Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselmesinde tarihî bir rol oynamışsa da nedense imparatorluğun tarihi boyunca kısmen geri plana itilmişti. Zira Osmanlılar, genişlemeleri için bütün dik-katlerini Avrupa'ya çevirmişlerdi. Anadolu ise onlar için askerî hizmet bakımından çok önemli bir gelir ve insan gücü kaynağı durumundaydı. Özellikle bu ikincisi Türk'ün askerî kabiliyeti açısından çok önem taşıyordu. Buna karşılık imparatorluğun bu bölgesine diğerlerinden ayrı olarak her hangi bir özel farklılık veya imtiyaz tanınmamıştı. Millî veya ırkî özelliklere önem vermeyişlerinin sonucu olarak Osmanlılar, Anadolu'ya özel bir kıymet de vermemişlerdi. Buna paralel olarak Anadolu'nun cahil köylü ve göçebeleri, saray çevresinde hiç bir hürmet de görmüyorlardı. **Vatan** kavramı bile Osmanlıları Anadolu'ya karşı özel bir davranışa yöneltmemişti. Arapça **vatan** kelimesinden gelen bu kavram XIX. yüzyıla kadar «doğum yeri veya oturulan bölge» gibi çok dar anlamda kullanılmıştır.

Bu kavram, aynı dine ve dile sahip insanlar tarafından **yurt** olarak kabul edilse bile hiç şüphe yok ki uzak bölgeleri kapsamıyordu. Osmanlı'nın devlete bağlılık ve samimiyetini gösterdiği yegâne toprak bütünlüğü, **Dârü'l-İslâm**'ın büyük bir parçası olan imparatorluğun bizzat kendi sınırlarıydı. Osmanlı devlet adamlarının ve memurlarının çoğu, imparatorluğun başka bölgelerinden geldikleri için dar anlamdaki **vatan** duygusu bile Anadolu'yu bunların gözündeki bir öneme sahip kılamazdı. Bunlar çocukluklarından beri sarayda kalıp orada eğitildikleri için kendi esas vatanlarını bile hatırlıyamazlardı.

Tanzimat devrinde **vatan** terimi büyük bir değişikliğe uğramış ve Fransızların **patrie** terimi gibi kullanılmaya başlanmıştı. Bu terim, gördüğümüz gibi - Osmanlılık doktrinine göre - bütün vatandaşların samimiyetle bağlanacakları Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün sınırlarına uygulanmaya başlanmıştı. Bir çok Osmanlı vatandaşı, büyük bir Osmanlı vatanına bağlı, fakat birleşik bir Osmanlı milleti meydana getirmenin güçlüklerini de takdir ediyordu. Yeni kavramın tanıtılmasını herkesten çok üzerine alan Namık Kemal bile, İslâmiyet'in, Osmanlı Müslümanı demek olan **Osmanlı** ile **anayurt** arasında gerçek bir ilgi kurduğuna önemle işaret etmişti¹. Yine de **vatan** teriminin bütün Osmanlı İmparatorluğu için kullanılmasına devam edilmmişti. Türkler, belki de imparatorluğun efendisi olarak, devletin bütün topraklarını kendi özel vatanları gibi kabul etmekte güçlük çekmiyorlardı.

Bununla beraber Türk milleti ve tarihi hakkında yeni buluş ve teorilerin ışığı altında Türklerin, **Anadolu** diye adlandırılan, halkın çoğunluğunun oturduğu ve Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk kurulduğu yere karşı olan bakış tarzlarında yavaş yavaş bir değişme başgösterecekti. Anadolu Türklerine karşı gösterilen bu özel bakış tarzı, 1872'de bu bölgede meydana gelen dehşetli kurak-

lık ve bunu takiben şiddetli kışın meydana getirdiği açlık ve göçün binlerce Anadolu insanının ölümüne yol açması ile kuvvet kazanmıştı². Felâket halk arasında büyük tepkilere yol açmış ve felâketzedeler için büyük bir yardım kampanyası açılmıştı. Basın, özellikle **Basiret**, yardım kampanyasında büyük gayret göstermiş ve Anadolu'da yaşayanların imparatorluk için taşıdığı önem üzerinde özellikle durmuştu. **Basiret**, bu insanları yalnız din ve vatan kardeşi olarak görmemiş aynı zamanda devletin sağ kolu olarak da nitelendirmişti:

«Ey, vatanın bütün evlâtları, iyice düşünelim! Eğer biz Anadolu halkının yardımında ve ihtiyaçlarının karşılanmasında zerre kadar kusur edersek sağ kolumuzu kırmış oluruz. Askerimizin çoğu, rençberimizin çoğu, Anadolu'da yetişen kardeşlerimizdir. Giderilmesi gereken ihtiyaçlarımızın çoğu onların himmetleri, çalışmaları sayesinde meydana geliyordu. Bu vatan çocukları bizim en mukaddes hizmetlerimizde bulundukları halde biz de böyle bir karagünde imdatlarına yetişmezsek ne vakit yetişeceğiz? Yapacağınız yardımı, göstereceğiniz yiğitliği, edeceğiniz gayreti düşünelim. Kendimize edeceğimiz, kendimize yapacağımız bu yardım, neticede yine bize hayr olacak, bize destek olacaktır³.»

Sultan II. Abdülhamid devri basınında Anadolu'nun gelişmesi, halkının ekonomik, toplumsal ve eğitim yönünden kalkındırılması gereği sık sık dile getirilmişti⁴. Diğer bölgelerde de buna benzer atılımlar yapıldığı için bu, başlı başına bir yenilik ve değişiklik sayılabılırdi. Ancak bunlar, yeni ortaya çıkan faktörlerin de etkisiyle **Türk Anadolu'nun** yaratılması fikrini doğurmuştu. Bu faktör-

lerin belki de en önemlisi Ermeni ve Yunan nüfusu arasında bölücü ve milliyetçi fikirlerin yayılması olmuştur. Osmanlılar Balkanlarda geniş topraklar kaybettikten sonra daha uzak bölgelerin parçalanma ve kaybedilmesi korkusu o anda imparatorluğun kalbine kadar nüfuz etmişti. Önce Anadolu'nun diğer milletlere ait olamayacağı gerçeğinin üzerinde ısrarla durulmaya başlanmıştı. **Tercüman-ı Hakikat**, yeni Ermenistan fikrini yorumlarken nüfusun karışık terkibine işaret ediyordu. Bu bölgede bir zamanlar bir Ermeni devletinin var olduğu bir gerçektir. Ancak bugün unutulmuştur. «**Böyleyken neden Ermenistan adı devam etsin**» di⁵. Aynı gazete bir başka yerde, okuyucuların ve yetkililerin dikkatlerini halk terkiibinde görülen kısmî değişikliğe çekiyordu. Bir zamanlar refah içinde olan Müslüman halk, özellikle Batı Anadolu halkı şimdi geriliyor ve «**Helenleşme**» ye doğru itiliyor ve fakirleşiyordu⁶.

Anadolu halkının Türk karakterine ilk işaret eden kişi, Şemseddin Sami'dir. Şemseddin Sami hakikaten de Türkler hakkında yaptığı çalışmalarıyla yetinmiyor, daha önce **Basîret**'in Bulgarların Türk soyundan geldiği fikrini hatırlatan bir tutumla bütün nüfusun Türk asıllı olduğundan bahsediyordu⁷. Ansiklopedik sözlüğünde Anadolu'da yaşayanların ırkı konusunda sadece İzmir gibi ticarî limanlarda ve Anadolu'nun etrafındaki adalarda yaşayanların Hristiyan Rumlar olduğunu kabul ediyordu⁸. Geri kalanların hepsi eski Türk ve Türkmen halkının karışımından ortaya çıkan bir ırktı ve bu ırk, büyük Batı Türkleri ailesine bağlı idi. Hatta yarımadanın kuzey-doğu kesimine yerleşmiş bulunan Lazlar ve imparatorluğa en son katılan Çerkezler bile Türkleşmekte ve kendi anadillerini unutmaktaydılar. Osmanlı Türkleri, yalnız Anadolu'da değil Dicle ve Fırat vadilerinde ve Bağdat'a kadar olan geniş yerlerde de bulunuyorlardı. Anadolu'da yaşayanların

saf Türk karakteri hakkında Şemseddin Sami şöyle di-yordu:

«Ne yazık ki bunların bir kısmı Ermeni ve bir kısmı da Rum kilisesine tabi bulunmakla ecdad-larının Ermeni ve Rumlarla hiç bir münasebeti olmadığını unutuyorlar; Rumluk ve Ermenilik davasına kalkışmak için kandırılıyorlardı⁹.»

Şemseddin Sami Anadolu'yu en güzel diyar olarak görü-yor, halkının akıllı, çalışkan, disiplinli, devlete vergi ve-ren ve Osmanlı askerleri içinde en muzaffer insanlar ol-duğunu söylüyordu. Şemseddin Sami'nin bu sözlerinin uluorta söylenmiş bir söz olmadığı, Anadolu'da Türkçe konuşan Hristiyanlar konusunda İkdâm gazetesinde ya-yımlanan bir makalede de görülmüyordu:

«Anadolu'da yaşayıp da Rumlarla asla kavmi münasebetleri bulunmayan ve Türkçeden başka bir dil bilmeyen yarım milyondan fazla Ortodoks mezhebindekilerin Anadolu'nun eski halkının Türkmenlerle karışmasından meydana geldikleri âdeti ispat edildiğinden Sami Bey Efendi'nin Kâmusu'l-A'lâm'larında sırası geldiğçe hamiyet-lerinden yazmadan geçmedikleri gibi bunların aslen Rum sayılmaması lâzımdır. Her Müslüman olanın Türk olmadığı gibi her Ortodoks olanın da Rum olması lâzım gelmez. Nitekim bugün Suriye'de bulunan yarım milyondan fazla Orto-doks Rum ve Katolik mezhebindeki halk kendi-lerine Hristiyan Arap diyorlar. Mezhep inançla, kavmiyet dille mümkündür¹⁰.»

Şemseddin Sami ve diğerleri, Anadolu'nun yerli hal-kı ile Türkler veya Türkmenler arasında bir bağ olduğun-

dan bahsederken Türk tarihiyle ilgili bir çok eser de Türklerin Batı Asya'ya çok eski zamanlarda göç ettiklerini yazıyor ve Türklerin o devirden beri Anadolu'da olduklarını veya hiç olmazsa bu bölge ile temas halinde bulunduklarını belirtiyordu¹¹. Arminius Vambéry, *İkdam*'da yazdığı bir makalede Osmanlı Türkçesi ile Çağatayca arasında yakınlık bulunduğunu bildiriyor ve bunun Anadolu Türkçesi lehine olduğunu belirtiyordu. Bu makalede A. Vambéry, yapmış olduğu linguistik buluşların kendisini Türklerin Anadolu'ya göç edişinin yaygın olarak bilinen zamandan çok daha önceye dayandığı kanaatine sevkettiğini söylüyordu. Bu görüşünü de Anadolu'da daha V. yüzyılda yazılmış olan eserlerde Türkçe kelimelerin bulunuşuna dayandırıyor. Bu yüzden Selçuklular, Anadolu'ya ilk göçeden Türk göçmenleri olamazlardı. Bu durumda «Türklerin Anadolu'da görünmelerini çok eski bir tarihe bağlamak» gerekliydi¹². A. Vambéry'nin sözleriyle Anadolu, sadece günümüzde Türkler tarafından oturulan bir ülke veya çeşitli ırkların karıştığı bir yer olmakla kalmıyor, Türk ırkına çok eski tarihî bağlarla da bağlı görünüyordu.

Anadolu'daki Türk olmayan unsurların meydana okumaları, Türkçüleri Anadolu'nun Türk olduğunu ispata zorlamıştı. Ayrıca, edip ve şairlerin büyük desteğinde gelişen zengin Türk kültürünün ortaya çıkarılması ve Türk dilinde gerekli düzenlemelerin yapılması isteği de yine Anadolu'ya verilen önemin bir başka tarafı idi¹³. Aydınların çoğu Anadolu köylüsü ve çobanını kaba, cahil, derdini açık şekilde ifade etmekten âciz olarak görmeye devam ederken, diğerleri onu bozulmamış, Türk kültürünün gerçek temsilcisi gibi görmeye başlamıştı. Anadolu köylüsü, «Kök»e meselâ İstanbul halkından daha yakındı. Hâlâ saf Türkçe kelimelerle konuşuyor, hece vezniyle şiir yazıyor ve atalarının zengin ve çeşitli folklorunu yaşıyor-

du. Bütün bunlar diğer yerlerde unutulmuştu. Anadolu ve Anadolu halkı hakkındaki bu yeni görüşü en iyi şekilde ifade eden Necib Âsım'dı. Necib Âsım, Şemseddin Sami'nin Türkçe sözlüğünü ele alan bir makalesinde, Anadolu kültürünün kendisini nasıl çektiğini açıkça belirtir. Bölgele-
rin, köylü ve göçebe insanların kendilerine has kelimeler, deyimlere, türkülere, masallara, atasözü, bilmece ve zengin örf ve âdetlere sahip olduğunu söyler. Bunlar Anadolu halkının zekâsını, inceliğini, duygularını ve tarihini ifade ediyordu. Bu hal başkalarından çok Türklerin hoşuna gitmeliydi. Necib Âsım, bu alanda esaslı bir araştırma yapılmasını istiyor ve böyle bir araştırmayı yapacak olan kişinin isminin de ölümsüzleşeceğini söylüyordu¹⁴.

Hangi düşünceye yol açmış olursa olsun Anadolu, Sultan II. Abdülhamid devri sonunda artık **Türk vatanı** kavramı ile bir tutulmalıdır. 1873 yılında Namık Kemal'in **Vatan - Yahut - Silistre** adlı piyesi ilk defa İstanbul'da oynanmış ve seyircilerin coşkunu bir ilgisiyle karşılanmıştı¹⁵. Tuna nehri üzerindeki Silistre Kalesi'nin Kırım Savaşı sırasında Ruslara karşı müdafaasını ele alan ve vatan-
dan kastedilen şeyin ne olduğunu açıkça söylemeyen piyes, yüksek bir vatanseverlik duygusuyla doluydu. Türkiye'de vatanseverlik duygusu bir kere daha 1897 Türk-Yunan Savaşı sırasında kabarmış ve bir diğer meşhur eserde, Mehmed Emin'in **Türkçe Şiirler**'inde ifadesini bulmuştu. Mehmed Emin¹⁶ memur olarak hayata atılmış, yazmaya, özellikle edebiyata karşı çok genç yaşta ilgi duymuş, sade dille yazılmış halk edebiyatından çok faydalanmıştı¹⁷. Sade ve kısmen saf Türkçe ve hece vezni ile yazdığı şiirlerinde kahramanlar, acı çeken fakat dinine, vatanına bağlı olan Anadolu insanı idi. Bu şiirlerden en meşhuru olan **Anadolu'dan Bir Ses -Yahut- Cenge Giderken**'den bir bölümü buraya almayı uygun görüyorum:

**Ben bir Türküm dinim, cinsim uludur.
Sinem, özüm ateş ile doludur.
İnsan olan vatanının kuludur.**

**Türk evlâdı evde durmaz; giderim!
Yaradanın kitabını kaldırtmam.
Osmancığın bayrağını aldırtmam.
Düşmanımı vatanıma saldırtmam.**

**Tanrı evi viran olmaz; giderim!
Bu topraklar ecdadımın ocağı.
Evim, köyüm hep bu yerin bucağı.
İşte vatan! İşte Tanrı kuağı.**

Ata yurdun evlâd bulmaz; giderim!¹⁸

Türkçe Şiirler'e tepki büyük oldu. Dil ve şekil hakkındaki görüşler ayrı olmasına rağmen hemen herkes şairin vatansever duygularını takdir ediyordu. Bu tepkilerden bazıları, Mehmed Emin'e Mektuplar adlı kitabın içine alınmıştır. Bunların birinde şair Abdülhak Hâmid (Tarhan)¹⁹, İkdâm'ın aktardığına göre şairi şu sözlerle övüyordu:

«Türklere mahsus bir üslûp. Belki de vatanımızın dağ ve ırmaklarını andıracak şekilde yaratılış ve milliyetimize mensup demek olan bu şiir vâdisinde devam ettiğiniz, kasaba ve nahiyelerimizin sokak, pazar, mescid ve minarelerini gösterecek bir şekilde ilerlemek istediğiniz takdirde umûmî rağbetin sizi karşılamaya koşacağından em'n olabilirsiniz. Şiiriniz okunurken yanımda bulunan yetmiş yaşında bir ihtiyarın gözlerinden yaşlar akıyordu. Dediğim umûmî rağbet için bunlar birer işaret, belki de müjde kabul edilebilir.

**Bâki çalışma ve gayretiniz devamlı olsun
efendim²⁰.»**

Mehmed Emin'in şiirleri vatansever duygular kadar güçlü olan dinî duygularla da doluydu. Şair, şiirinde aynı zamanda Türk ırkı ile Anadolu arasındaki yakın ilgiyi de ifade ediyordu. Gerek kendi coşkun duygularının ifadesi ve gerekse halkın ona olan ilgisi, Anadolu'nun câzip, ulvî bir duygu haline gelmesine sebep olmuştu.

(Boş Sayfa)

VI. BÖLÜM

TÜRK DİLİ VE REFORMU

XIX. Yüzyılda Dil Meseleleri¹

Osmanlıcaya verilen önem ve bu dilin modern ihtiyaçları karşılayabilmesi için gösterilen ilgi, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki reformların başlamasıyla yakından ilgilidir. Hariciye Nazırı (Reisü'l-Küttâb) ve şair Âkif Paşa², devlet işlerinin yürütülmesinde eski, karışık ve zor bürokratik dil anlayışının yerine daha basit ve daha açık bir dil kullanılmasına teşebbüs eden ilk kişi olarak görülmektedir. Onun bu teşebbüsü Tanzimat liderleri tarafından da ciddiyle takip edilmiştir. Yeni eğitim sisteminin kurulmasını da içine alan planlar ve devlet idaresinin yeni alanlara yayılması, Türkçenin kolay anlaşılır, kolay öğrenilir ve her şeyi ifade edebilir bir dil haline gelmesini gerektirmişti. Bundan başka reformların ve onların ardındaki fikirlerin vatandaşlar tarafından kabul edilmesi, Türkçenin devletle halk arasında etkili ve daha açık bir anlaşma aracı haline gelmesiyle sağlanacaktı. Devlet işlerinde sade dilin kullanılmasıyla ilgili olarak çıkarılan bir kaç kanun, ferman ve devrin bazı vesikaları, eskiden yeniye doğru olan geçişi açıkça göstermektedirler³.

Sadeleştirme konusuyla ilgili bir başka mesele de imlâ ve yazı idi. Devamlı her hangi bir kılavuzdan mahrum

olan Osmanlıcanın imlâsının karmakarışık durumu okuma, yazma ve eğitimin yaygınlaştırılmasına engeller çıkarıyordu. Bazı ferdî çalışmalar imlâyı hafifletmiş ve açıklığa kavuşturmuştu. Her ne kadar bu planlar ilgiyle karşılanmışsa da bunların çoğu pratik olmadığı için kabul edilmemiş ve Osmanlı aydınları tarafından millî ve İslâmî mahsullerin büyük bir kısmının bu yolla bir kenara atılacağı korkusuyla reddedilmişti⁴.

Dilin modern ihtiyaçları karşılayabilmesinde görülen başka bir konu da ilmî ve teknik terimlerin ifade edilmesinde ortaya çıkmıştı. Reformcular ileri Avrupa teknolojisi ve fennini benimsemekle Osmanlı İmparatorluğunu kuvvetli ve «medenî» bir devlet seviyesine getirmeyi ümit ediyorlardı. Yeni eğitim müesseselerinin kurulmasına verilen büyük önem bu sebeptendi. Meselâ 1827'de **Tıbbiye-i Askeriye-i Şâhâne** (Askerî Tıp Okulu)'nin açılması üzerine burada Fransızca öğretim yapılmasına karar verildiği zaman ilmî terimlere olan ihtiyaç kendisini göstermişti. Bizzat Sultan Mahmud'un kendisi, bir Türk tıp terminolojisine olan ihtiyacı belirtmiş ve bu başarıldığı zaman Türkçenin doğru ve tedricî bir şekilde değişeceği ümidinde olduğunu bildirmişti⁵. Bu yöndeki ferdî çalışmalardan sonra 1866'da tıp okulunda Türkçenin öğretilmesi için uygun ortam hazırlanması maksadıyla **Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye** (Osmanlı Tıp Cemiyeti) kurulmuştu⁶. Diğer resmî ve özel dernekler ve bilhassa 1861'de kurulan **Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye** (Osmanlı İlim Cemiyeti) ve onun mecmuası **Mecmûa-yı Fünûn**, modern ilmî ve teknik terimlerin Türkçe karşılıklarını bulma işini üzerine almıştı.

Yeni eğitim müesseselerinin kurulması ve yazı diline yenilik getirmeye karşı isteğin artması üzerine yeni sözlüklere ve gramerlere ihtiyaç hissedilmişti. Ananevî sözlükler ve gramerler pek çok kullanılmayan Arapça ve

Farsça kelime, şekil ve kuralları ihtiva ettiği için bir noktada Osmanlıcanın karışmasına sebep olmuştu. Modern Türkçenin gramerinin hazırlanması 1851'de kurulan **Encümen-i Dâniş**⁷ tarafından bu yüzden ilk işlerden biri olarak ele alınmış ve bunun düzenlenmesi Ahmed Cevdet Paşa ile daha sonra sadrazam olan Tanzimat'ın önde gelen liderlerinden Mehmed Fuad⁸'a verilmişti. 1852'de yayımlanan ve Davids'in gramerinin benzeri olan bu eser, Türkçe, Arapça ve Farsça şekiller arasında bir ayırım yapmıştı⁹. Encümen-i Dâniş, modern Türkçenin bir sözlüğünün hazırlanmasına da karar vermiş fakat bu meydana getirememişti¹⁰. Şair, yazar ve **Jön Türkler**'in ileri gelenlerinden olan İbrahim Şinasi Efendi'nin¹¹ bir sözlük hazırlamaya başladığı biliniyor de bu tamamlanmamış ve yayımlanmamıştır¹².

Osmanlı yayınlarında görülen büyük artış ve özellikle gazeteciliğin gelişmesi Türkçenin değişmesine ve bilhassa yazı dilinin sadeleşmesine büyük ölçüde yardım etmişti. Yazarların amaçları sadece tiraj arttırmak değildi. Eskiden yazarlar eğitim görmüş küçük, seçkin bir gruba hitap ederlerken şimdi, Avrupa edebî ekollerinin tesiriyle öğretmen ve reformcu olarak cemiyetteki rolünün şuuruna varan ve yalnız devletin ihtiyaç ve gerçekleriyle değil, halkın fikirleri ve arzularıyla da ilgilenen yeni bir yazar tipi ortaya çıkmıştı. **Jön Türkler** hareketiyle birleşen bu tip yazarlar, her ne kadar eserlerinin bazılarında hâlâ eski süslü yazı dilini kullanmışlarsa da makale ve gazetelerinde bundan tamamiyle uzaklaşmaya çalışmışlardı. Şinasi, 1860'ta yayımlanmaya başlayan **Tercüman-ı Ahvâl** gazetesinin mukaddimesinde herkes tarafından anlaşılabilir bir dille yazmak prensibini kabul ettiğini ifade etmişti. Onun bu teşebbüsü daha sonraki yazarlar ve yayımcılar tarafından da sürdürülmüştü.

Türkçenin karşı karşıya bulunduğu problemler hak-

kında münakaşalar 1860 ve 1870'lerin başında çok önemli bir yer almış ve bu tip münakaşalar Sultan II. Abdülhamid zamanında daha da yaygınlaşmıştı. Dil ve edebiyat, halka açık olmayışı, modern cemiyette duyguların ifade ve terbiyesinde bir vasıta olarak kullanılma imkânından uzak kalışı noktalarından tenkide uğramıştı. Edebî dile yapılan tenkitlerin belki de en meşhuru, Namık Kemal'in yakın dostu, şair Ziya Paşa¹³ tarafından 1868'de **Hürriyet** gazetesinde yayımlanan «Şiir Ve İnşa» makalesiyle yapılmış olanıdır. Ziya Paşa bu makalesinde Osmanlı şiir ve nesirinin yokluğuna üzülmüş ve bilhassa resmî dili anlamak için halkın yetersiz oluşu ile ilgilenmişti. Halk böylece değişik kararlardan ve kendileri için yapılan reformlardan habersiz kalıyor, memurların hatalı hareketlerine karşı da bir şey yapamıyordu. Kusur, Arapça ve Farsçanın aşırı taklit edilmesinde aranmalıydı. Yazı yazmak isteyen bir kişi, Türkçe, Arapça ve Farsçayı mükemmel bir şekilde bilmeli, ayrıca bir kaç yıl devlet kapısında çalışarak bürokrasinin karışıklığında ihtisas sahibi olmalıydı. Tamamıyla ümitsizliğe düşmeyen Ziya Paşa, açık ve tabii dili taşra ve İstanbul halkı arasında buluyordu¹⁴.

Sultan II. Abdülhamid Devrinde Sözlük Ve Gramerler

Ananevî yazı diline yaptıkları bütün tenkitlere rağmen Tanzimat devrinin daha sonraki yazarları eski şekle daha sadık kalmışlardı. Her ne kadar bazan «Osmanlıca»dan çok «Türkçe» terimini kullanmışlarsa da yine de dilin bütünü için geçerli olmasa bile Arapça ve Farsça unsurları önemli bir kaynak olarak görmekten kurtulamamışlar ve bunları atamamışlardı. Bu kaynakların aşırı bir şekilde taklidinden üzüntü duymuşlar, ancak tamamıyla sadeleşme yerine bu kaynakları birleştirerek yeni bir gramer ve sözlük halinde toplamağa çalışmışlardı. Bu-

nu yaparken ihtiyaç duyulmayan ve kullanılmayan kelime ve şekilleri bir tarafa atacaklardı¹⁵. Bu devrin yazarları genellikle İslâmî miras olan dil ve edebiyatın ananevî kalıplarını yayma işine bağlanmışlardı. Esas ilgi duydukları, milliyetçilikten çok toplumculuktu. Dilin Türkçeleştirilmesinden çok yazı ve edebiyatın her amaca uygun bir şekilde geliştirilmesine çalışıyorlardı.

Bununla birlikte yazarlar ve aydınlar arasında Türkçeye doğru milliyetçi bir yaklaşımı teşvik eden iki ana tesir başlamıştı. Bu tesirler, Avrupalıların Türkçe hakkında yaptıkları çalışmalar, bilhassa Davids'in grameri ve Çağatay edebiyatıyla yeniden temasın kurulması idi¹⁶. Bunlardan birincisine Ali Suavi, 1860'ın sonlarında gazetesi *Ulûm*'da işaret ediyordu. Davids'in tesiriyle dilin Osmanlıca değil Türkçe olduğunu belirtiyor, bu dilde Arapça ve Farsça da dahil hiç bir dilde bulunmayacak bir şekil ve ifade üstünlüğü olduğunu iddia ediyordu. Bununla beraber, Türkçeden yabancı unsurların temizlenmesini ve bütün, özellikle alınmasına ihtiyaç duyulan ilmi terimlerin Türkçenin yapısına uygun olmasını müdafaa ediyordu¹⁷. Çağataycayla yeniden kurulan temasa, Ahmed Vefik Paşa'nın Ebûlgazi Bahadır Han'dan yaptığı tarih tercümesi örnek olarak gösterilebilir¹⁸. Ahmed Vefik Paşa, 1877 de Sultan II. Abdülhamid devrinin arefesinde *Lehce-i Osmanî* gibi mânâlı yeni bir Türkçe sözlük yayımlamış, Osmanlıcanın Türk dillerinin bir kolu olmaktan başka bir şey olmadığı gibi yeni bir fikre işaret etmişti. Sözlük, ilk olarak Türkçe kelimelerle Arapça ve Farsça asıllı olanlar arasında bir ayırım yapmıştı. Yazar eserin önsözünde niyetinin *belâgat-ı Osmaniye*'ye dönmeye ve kullanılmayan yabancı kelimelerin yazılmasını önlemeye yardım etmek olduğunu belirtmişti. Ayrıca diğer Türk lehçeleri ve tarihleri hakkında bilgi vermiş ve bu lehçelerle yazılmış edebî eserlerin yayımlanmasını tavsiye etmişti¹⁹.

Bu devirde ayrıca ders kitabı olarak planlanan ve dili, bütünüyle Türkçe olarak gören iki yeni gramer kitabı ortaya çıkmıştı. Bunların biri daha önce A. Cevdet ve Fuad paşaların yazdıkları gramerin bir benzeri²⁰, diğeri de Süleyman Paşa tarafından yazılmış olan bir gramerdi. Her iki eserde de terimlerin seçimi tesadüfî değildi²¹. Birincisinde örnek alınan kitabın başlığındaki «**Osmanlı**» kelimesi değiştirilmişti. Süleyman Paşa, yazdığı gramerde «**Türkçe**» adını kullanmasının sebebini «**Osmanlı**» isminin bir devlet ismi olduğunu, Türk dili ve edebiyatı için kullanılmaması gerektiğini ifade ederek açıklamıştı²². «**Osmanlı**» teriminin kullanılışı nasıl kendi başına ananevî ve muhafazakâr bir yaklaşımı göstermediyse «**Türkçe**» nin kullanılışı da edebî dilin yapısı bakımından milliyetçi-tasfiyeci bir görüş anlamına gelmemişti. Ahmed Cevdet Paşa, 1881 de yayımlanan *Belâgat-ı Osmaniye* adlı tartışma konusu olan eserinde bazı Farsça ve Arapça kaidelerin kullanılması ihtiyacının devam ettiğine işaret ediyordu²³.

Sultan II. Abdülhamid devri, dilin değişik durumları ve yayımlanan eserlerin büyük bir yekûna ulaşmasıyla şöhret bulmuş ve bu eserlerin çoğunu da eğitim sisteminin yayılması için hazırlanan kitaplar meydana getirmişti²⁴. «**Osmanlıca**» olsun «**Türkçe**» olsun bu eserlerde dilin yapısına düzen ve açıklık getirme ihtiyacı belirtilmiş, kullanılmayan şekilleri, kelimeleri ve anlamları atmak öne sürülmüşse de Arapça ve Farsça konusunda çoğu defa muhafazakâr kalınmıştır²⁵. Bu eserlerin bazılarında Türkçe hâlâ kendi aslından çok Osmanlıcanın unsurlarından biri olarak görülmüştü²⁶. Bu çalışmaların en önemlisi Şemseddin Sami'nin 1901 yılında yayımlanan Türkçe sözlüğüdür. Şemseddin Sami, sözlüğün giriş bölümünde edebî dilde yapılan hataların çoğunun bir Türkçe sözlük ve Türkçe gramerin olmayışından ileri geldiğini belirtir. Zira o zamana kadar yayımlanan sözlükler bir sürü lüzum-

suz yabancı kelimeyi ihtiva ederken saf Türkçe kelimeler alınmaya değer görülmemiştir. Bununla birlikte Şemseddin Sami böyle saf Türkçe kelimeleri toplamak için bir ön çalışmanın henüz yapılmamış olduğunu, edebî dilde «**kullanılan**» ve «**kullanılmayan**» kelimelerinin henüz ayrılmadığını belirterek çok kişinin Arapça ve Farsça kelimeler yerine bu kelimeleri kullanmaya karşı olduğu için de saf bir Türkçe sözlük yazmanın güçlüklerine işaret ediyordu²⁷. Şemseddin Sami'nin sözlüğü, iki aşırı kanat olan muhafazakârlar ve tasfiyeciler arasında uzlaşma, yolunu gösterir. Sözlüğe müsterek Arapça ve Farsça kelimeler alınmış ve bunların Türkçede kullanılan mânâları verilmiştir.

Ahmed Vefik Paşa'nın Türkçe, Arapça ve Farsça kelimeler arasında ayırım yapması Sultan II. Abdülhamid devrinde her ne kadar takip edilmişse de onun Çağatayca ve Türk lehçelerine duyduğu ilgi, daha sonra gelen yazarlar tarafından benimsenmiştir. Buharalı Süleyman Efendi'nin Çağatay sözlüğünden ve Mehmed Sâdık'ın Çağatay gramerinden daha önceleri bahsetmiştik²⁸. Bu ikinci eser, Ahmed Midhat Efendi'nin **Tercüman-ı Hakikat** gazetesinde yayımlanmış bir takdim yazısını da ihtiva ediyordu. Ahmed Midhat Efendi, bu takdim yazısında kitabın başlığının da işaret ettiği gibi Çağataycanın «**Osmanlıca**» gibi bir hânedan ismi olduğunu, Türkçenin de Çağataycadan çok önce var olduğunu ve doğu dünyasının her tarafında konuşulduğunu belirtir. Türklerin Çağataycayı bilmeleri, dillerinin aslını anlamak için yapılan çalışmaları daha ileri götürebilecekti. Aynı şekilde diğer bir çok Türk edebî eserlerinin ve yazılarının okunması ve çözülmesine de yardımcı olacaktı. Böylece sadece dilimiz konusunda değil, Türk milletinin menşei konusunda da bir çok gerçeğe ışık tutulması mümkün olacaktı²⁹.

Türk dillerine yani Ural-Altay veya Turan dillerine

karşı duyulan ilgi, özellikle 1890'ların sonlarında ortaya çıkmıştı. Yaşayan dillerin sözlükleri ve gramerleri, bu devirde yayımlanamamıştı. Zira bu sahadaki çalışmalar henüz başlangıç safhasında idi. Bununla birlikte, Necib Âsım, Ural-Altay dilleri hakkında yapmış olduğu bir araştırma-yı 1895'te yayımladığı bir kitapçık ile ortaya koymuştu. Yazar, bu eseri yazmasındaki amacının Osmanlılara kendi dillerinin önemi hakkında bilgi vermek, ona saygı duyulması gerektiğini ispat etmek ve lingüistik hakkında küçük bir bilgi sunmak olduğunu belirtmektedir.³⁰ Ayrıca bu devirde yayımlanan bazı ders kitapları, dünya dillerinin tasnifi ve Türkçenin dahil olduğu lingüistik gruplar hakkında bilgiler ihtiva etmektedir³¹. Bütün bunlardan belki de daha önemlisi devrin basını ve özellikle İkdâm tarafından yayımlanan Türkçe veya Turan dilleri hakkındaki makalelerdir. Bunların çoğu dil reformlarıyla ilgili ricalar çerçevesinde sunulmuştu³². Türk diline karşı artan genel ilgi ayrıca bu sahadaki bazı klâsik eserlerin yayımlanmasıyla da kendini göstermiştir. Bunların arasında en dikkate değer olanlar, XIII. yüzyılda Ebu Hayyân³³ tarafından yazılan Türkçe-Arapça sözlük, Ali Şîr Nevâî'nin Türkçe (Çağatayca) ile Farsçayı mukayese eden meşhur eseri³⁴ ve Fransız şarkiyatçısı F.A. Belin³⁵'in yazdığı ve Necib Âsım'ın yazarın biyografisini ekleyerek tercüme ettiği kitaptır. Ali Şîr Nevâî tarafından ileri sürülen tez, Türkçenin açıklıkta, zenginlikte, konuşma ve ifadedeki doğrulukta Farsçadan üstün olduğu şeklindedir. Bu tez, bazı türkologlar tarafından genişletilmiş ve bu üstünlüğün yalnız Farsçaya değil, diğer bütün dünya dillerine karşı olduğu da ileri sürülmüştür. Bu sebepten bu temanın Türk yazarları tarafından yaygın olarak işlenmesi şaşırtıcı değildir. Türkçenin ses ve âhenk güzelliği, kural sağlamlığı, istisnâî durumların yokluğu, kelimelerin yapısında ve fikirlerin ifadesindeki imkân çokluğu, Turan

dillerinden ve özellikle Türkçeden başka dillerin hiç birinde bulunamayacak özellikler olarak gösterilmiştir³⁶. Necib Âsım, Ural-Altay dilleri hakkında yayımladığı küçük kitabında, Alman şarkiyatçısı M. Müller³⁷'in Türkçe öğrenmeye hevesli olmayanların bile Türk dilinin gramerini incelemekten zevk aldıkları sözünden, bir «büyük âlim» in yeni, basit ve dolaysız bir dil kurmak isteyen kişi için Türkçenin ideal bir dil olduğu şeklindeki görüşlerinden gururla bahsetmektedir³⁸.

Dil Tartışmaları - Osmanlıcaya Karşı Türkçe

Türkçeye, Türk tarihine ve Türkçe ile kardeş dillere karşı duyulan ilgi, gerçek benlik ve dolayısıyla Osmanlı dilinin asıl yapısı hakkında ateşli münakaşalara yol açmayı hızlandırmıştır. Daha önce de bahsedildiği gibi³⁹ Sultan II. Abdülhamid devrinin özelliği olan bu münazaralar siyasî olayların tartışılmasının yasaklanması sebebiyle çoğu zaman yeni ve yasak olan fikirler için bir nevi örtü vazifesi görmüştür. Bu konular gerçekten de modernistlerle muhafazakârlar, yahut bir başka deyimle Osmanlıcılar, İslâmcılar ve Türkçüler arasında tartışılmıştır. Yazarların çoğu Türk, Müslüman ve Osmanlı gibi değişik üç ayrı hüviyeti benimserken üçünden hangisinin diğerinden daha önce kabul edilebileceği ve dilin tabiatının tayin edilmesi meselesi ortaya çıkmıştı. Bu, genel olarak kendini tanıma meselesi olduğu kadar, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerçek hüviyetini ortaya koymak meselesiydi.

Bu konularda yapılan münakaşalar ve münazaraları takip etmek bize hiç bir fayda sağlamaz. Zira bunların çoğu tekrarlardan ibaret olup sıkıcıdır. Ancak Türkçüler ve onlara karşı olanlar tarafından ileri sürülen önemli görüşlerin bazıları üzerinde durmaya değer. Dil meseleleri hakkındaki münakaşalar iki ana devreye ayrılabilir. Bi-

rincisi 1880'lerin başlarıdır. Bu devirdeki münakaşalar sık sık şüphe götürür açıklamalar ve ders kitapları etrafında dönmüş⁴⁰, daha sonra Osmanlıcanın özü, asıl karakteri ve diğer dillerle olan akrabalığı şekline dönüşmüştür. 1890'larm sonlarında olan ikinci devir, Servet-i Fünûn dergisi etrafında toplanan Edebiyât-ı Cedide hareketinin başlamasıyla yakından ilgilidir. Reformcu yazarların Edebiyât-ı Cedide yazarlarının kullandıkları ananevî dil ve üslûba yaptıkları hücumlar, dil reformu için güçlü istekleri ve bu yöndeki bazı aşırı teşebbüsleri de beraberinde getirmiştir.

Dil meselesi hakkındaki münakaşaların çoğunun başlangıç noktası aynıdır. Gerek reformcular, gerekse onların karşısında olanlar dilin millî kültürün temeli olduğunda birleşiyorlardı. Dil, kavimlerden birini diğerinden ayırmada esash bir ölçü idi. Bu sebepten bir milletin kendisini muhafaza etmesi için önce gerekli olan şey dilin korunması ve teşvik edilmesi idi. Şemseddin Sâmî şöyle demektedir:

«Her bir kavim ve ümmet, büyük olsun küçük olsun, kuvvetli olsun zayıf olsun mânevî varlığını sağlamlaştırıp kuvvetlendirmeye çalışmalıdır.

Kavmiyet ve ırkın birinci işareti, esasî bütün fertlerin eşit olarak ortak mah, söylediği lisândır. Bir lisânı konuşan halk, bir kavim ve bir ırk teşkil eder. Bundan dolayı ırkî varlığını temin etmek isteyen her kavim ve ümmet en önce lisânını düzeltmeğe, yoluna koymağa, ilerletmeğe, kelime ve kaidelerini, özel taraflarını tespit etmeğe ve tahsilini teşkil ile mükemmeliyetine hizmet edip ilim, fen ve muhtelif sanatlara ait kitaplarla ve klâsik sayılmağa değer, seçkin edebî eserlerle zengin etmeğe borçludur⁴¹.»

Edebî Osmanlıcanın millî bağları kuvvetlendirmedeki rolünün yetersiz olduğunu Genç Osmanlılar ve diğerleri daha önceleri belirtmişlerdi⁴². Bunlar meselenin toplumsal yönlerine önem vermişlerdi. Onları esas ilgilendiren «dilin eksikliği» değil, Ziya Paşa'nın belirttiği gibi düzgün «şiir ve inşa» (şiir ve nesir) nın yokluğu idi. Sultan II. Abdülhamid devrinde ise dilin millî ve ırkî yönlerine eskisinden çok daha fazla önem verilmişti. Bağımsız bir Türk milleti kavramı artık yerleşmiş olduğu için dilin de bundan böyle şerefli bir biçimde «Türkçe» olarak adlandırılması gerekti. Dil yapısının, kelime hazinesinin, imlâ ve telaffuzunun orijinal Türk kalıplarına uygun olması lâzımdı. Türkler ancak hakikî dillerini korumak ve teşvik etmek suretiyle milliyetlerini koruyabilirlerdi. Bu alandaki ihmal «Mahv-ı millet» (Milletin yokolması)'e sebep olacaktı. Yazar ve gazeteci Said Bey⁴³'in şu kıtası Türkçülerin bu konudaki fikrini özetleyebilir:

**«Arapça isteyen Urban'a gitsin,
Acemce isteyen İran'a gitsin,
Frengiler Frengistan'a gitsin,
Ki biz Türküz, bize Türkî gerektir.»⁴⁴**

1880'lerin başlarında karşı görüşün en önemli kişisi olarak Hacı İbrahim Efendi⁴⁵ görülmektedir. Hacı İbrahim Efendi, Arapça okunmasını istiyor ve bunu en yeni metotlarla gerçekleştirmeğe çalışıyordu. Bu maksatla bir de okul açmıştı⁴⁶. Hacı İbrahim Efendi ve taraftarlarının iddiası, dilin «Türkçe» değil, «Osmanlıca» olduğu ve bu yüzden bu terimle anılması gerektiği şeklindeydi. Bunun için delil olarak bir kaç örnek sunmuşlardı. Dilin Türk dili olarak ortaya çıktığı ve Türkçenin hâlâ onun bir parçası olduğu gerçektir; ancak dil Arapça, Farsça ve bazı batı dillerinden aldığı unsurlarla yeni bir hüviyet kazanmıştı. Dil eğer saf kalsaydı, «Türkçe» diye adlandırmak doğru

olurdu. Fakat diğer dillerle büyük ölçüde karışmış olduğu için «Osmanlı» terimi daha doğru idi. Meselâ, Arapça da aynı durumda bulunsa ve resmî dil olarak kabul edilmiş olsaydı, bu dile de «Osmanlıca» denilebilirdi⁴⁷.

Hacı İbrahim Efendi, bundan başka dilin her şeyden önce Osmanlı İmparatorluğu'nun resmî dili olduğunu ve bu yüzden Osmanlı İmparatorluğu'nun bir Türk devleti sayılamayacağını da ileri sürüyordu. Kendilerinden önceki Selçuklular gibi, Osmanlılar da yerli halkla karışmış, İslâmiyet'i kabul ederken Türkçeyi de kendi dilleri olarak benimsemişlerdi⁴⁸. Bugün kişinin ırkî aslını ispat etmesinin imkânsız olduğunu söyleyen Hacı İbrahim Efendi, kendisine karşı olanları bunu denemeğe çağırıyor ve şöyle di-yordu:

«Biz davamızı yani Osmanlı lisânının mevcut olduğunu daha nice delillerle ispat edebiliyoruz. Lâkin «Biz Türküz, bize Türkî gerektir» deyip Türklük iddiasında bulunanlar acaba aslen Türk olduklarını nasıl ispat edebiliyorlar? Türk değil de belki Kürttür veyahut Laz veya Gürcüdür veyahut diğer çeşitli gruplardan biridir. Türklük iddiasında bulunanlar evvelâ soykütüklerinin Türke dayandığını anane ile ispat etsinler de ondan sonra bu iddiada ısrar etsinler⁴⁹.»

Hacı İbrahim Efendi, kendisine yöneltilen milliyetçiliği bir kenara bırakarak suçlamasının yanlış olduğunu ispat etme çabası içinde, daha da ileri giderek Osmanlıcılık kavramını sadece siyasî olarak değil, aynı zamanda kavmiyet mânasında millî bir kavram olarak gördüğünü de iddia ediyordu:

«Osmanlı diliyle bundan bilhassa devletin kastedilmesi gerekmez. Bu tabir, kavmi de içine alır.

Nitekim Alman dil, Fransız dili, Rus dili, İngiliz dili denildiği zaman bundan kavim mi kast olunur? Fransız, Alman, İngiliz, Rus devlet değil midir? İşte Rus sözü nasıl hem devlet ve hem de kavmi içine alıyorsa Osmanlı tabiri de onun gibidir. Dilimizin nesebini devlet tarafına çevirmekten çekiniyorlarsa varsınlar kavim tarafına çeksinler.

Bilinsin ki her kavim birer ülkeye veyahut birer yüce cedde ait olduğu gibi her dil de öyledir. İşte Uyurca Uygur memleketine, Çağatayca Cengiz'in oğlu Çağatay'a âit olmuştur. Tatar kavmi, dillerini tâbi olduğu kavmin atasına dayandırdıkları gibi biz de dilimizi tâbi olduğumuz kavmin yüce cedit olan Sultan Osman Gazi'ye dayandırsak ve öyle söylesek ayıp mı olur? İşte bu itibarla dilimiz devlet ismiyle söylenmeyip yüce ceditin adıyla anılmış olur ve bu hal muhaliflerimizi bütün bütün susturur ve şaşırtır.⁵⁰»

Türkçüler buna karşılık müstakil bir Türk dili fikri üzerinde tekrar ısrar etmişlerdir. Said Bey'e göre başka dillerden ödünç almak dilin yapısını değiştirmiyor, tam tersine dili daha da mükemmel bir hale getiriyordu:

«Osmanlı saltanatının yiğit kılıcının şimşegiyle gün ışığına çıkan adalet ve hakkaniyet, halifelğin feyz ihtiva eden bayrağı altına pek çok milletleri toplamışsa da hiç birinin milliyetine ve diline zarar gelmemiş ve Türk dili bile kendisince gelişme imkânı bularak pek çok kelime kazanıp pek mükemmel bir dil haline gelmiştir.

Bundan dolayı «Türk dili yok oldu» iddiasında bulunmak sırf cehalet eseri olup yeni ediplerin eserleriyle Türk dilinin kaideleri zaptedilip

ortaya konulduğundan ne mükemmel dil meydana gelmiş olduğu ortaya çıkacak ve Arapça Farsça kelime ve şivelerinden Türk dilinin ettiği istifade o vakit anlaşılacaktır.

Bir dilin başka dilden kelime alması hiç bir zaman çökme ve gerilemesine ve hiç bir zaman da isminin değişmesine sebep olmayıp asıl ve nesil meseleleri gibi dil meseleleri konusuna katmak ise dillerin mahiyeti hakkında araştırma ve incelemenin yokluğuna zannımca en büyük ısrardır⁵¹.»

Türkçülere göre Türklerin menşei meselesi de dil meselesinin dışında kalıyordu⁵². Kesin olan bir şey varsa, o da Osmanlı'nın bir millet olmadığı idi. Bu fikir Said Bey'in fikirlerini destekleyen Ebüzziya Tevfik tarafından şöyle açıklanıyordu:

«Osmanlılık tabiiyet ifade eder bir kelimedir. Binaenaleyh Emevî dili, Abbasî dili, Fâtımî dili, Eyyübî dili, Selçuklu dili veya Emevîye milleti, Abbasî milleti, Fâtımî milleti, Eyyübî milleti, Selçuklu milleti olamayacağı gibi ne Osmanlı dili ve ne de Osmanlı milleti olur.⁵³»

İlk Türk yazarlarını örnek gösteren Ebüzziya Tevfik, ilk Türk edebiyatı ile modern Türk edebiyatı arasındaki devamlılığa dikkati çekerek, Osmanlı dili fikrini reddediyordu. Türk ismini çağdaş dil ve edebiyattan esirgerken bu ismi eski dil ve edebiyata yakıştırmak da tamamen imkânsızdı. Hacı İbrahim'in «Osmanlı dili» fikrini desteklemek için Avrupa'da basılan eserlerden yaptığı iktibaslara cevap veren Ebüzziya Tevfik, kişinin şahsiyetini ortaya koyması için yabancı kaynaklara güvenmenin doğru olup

olmadığını sormuş, dilin Avrupalılar tarafından bile «Türkçe» olarak tanındığına dair bazı deliller göstermişti⁵⁴.

Türk dilinin niteliği meselesi ile yakından ilgili olan bir başka konu da Türkçenin bir taraftan Arapça, diğer taraftan da diğer Türk dilleri ile olan münasebeti idi. «Osmanlı dili» kavramını savunanlar için Arapça dilin bir kısmı, hatta çok önemli bir bölümü idi. Türklerin ataları tarafından böyle kabul edilmişti. Bu yüzden de dilin «temeli» olarak ele alınmalıydı⁵⁵. Arapçanın zenginliği ve güzelliği sayesinde Osmanlıca meselâ diğer dillerden faydalananmış olan Fransızca gibi mükemmelliğe erişebilirdi⁵⁶. Çoğunluğa uymak kuralını kabul etmek gerekti. Osmanlıca-daki her yirmi kelimedenden on beşi Arapça asıllı olduğu için Arapçanın taklit edilmesi bir mecburiyetti⁵⁷. Bu yalnızca kelime haznesi için değil, Arapçanın hiç olmazsa bir kısım şekil özellikleri için de geçerliydi. Hacı İbrahim, bu konuda şöyle diyordu:

«Eğer Arapça kaidelerin hiç birine dikkat edilmeyecek olursa Arapça kelimelerin de bütünüyle dilden çıkarılması lâzım gelir. Eğer bunu da yapacak olursak dilsizce konuşmamız gerekecek.⁵⁸»

Bu görüşün aksi Çağatayca veya Uygurca için geçerli idi. Osmanlı Türkçesi Orta Asya kaynağından öylesine ayrılmıştı ki onunla diğer Türk dilleri arasında bir akrabalığı yeniden kurmak mümkün değildi. Eski dilin canlandırılması diye bir şey duyulmamıştı⁵⁹. Dahası, Osmanlı Türkçesinin kökünün Orta Asya dillerinin hangisinden olduğunu belirlemek bile mümkün değildi⁶⁰. Hatta Osmanlıcayla yakından ilgisi olduğu belirtilen diğer Türk dilleri kural olarak noksan ve yetersizdi. Bu yüzden de Osmanlı Türkçesinin kaynağı olarak Arapçanın yerine geçemez-

di⁶¹. Son nokta olarak bu Türk dillerinin de bir çok Arapça terimi aldıklarını hatırlatmak yerinde olurdu.⁶²

Arapçanın Türk dili üzerindeki büyük tesiri hiç şüphe yok ki inkâr edilemez. Fakat Arapçanın bir çok Osmanlıca kelimenin kökünü meydana getirmekten başka bir şey yapmadığı fikri de inkâr edilmek isteniyordu. Türkçülere göre, Hacı İbrahim Efendi'nin Arapçadan Türkçeye ödünç alman kelimelerin sayısı hakkındaki tahminlerinin doğruluğu şüpheliydi ve hatta Osmanlı Türkçesindeki bütün kelimeler Arapçadan alınsa bile bu, dilin «temeli» nin Arapça olduğu anlamına gelmezdi. Zira iki dilin yapısı ve şekli ayrı idi⁶³.

Osmanlıcılar tarafından ileri sürülen, ilk Osmanlıların bile Arapçayı Türkçeden üstün tuttukları iddiasının yanlış olduğu bir çok delillerle ispat edildi. Gerçekten de ilk Osmanlılar Arapçayı ihmal etmedikleri gibi Türkçenin gelişmesi için de çok çaba göstermişlerdir. Türkçenin kitaplarda kullanıldığını, eski eserlerin, dokümanların ve diğer yazıların Türkçe olduğu göz önünde bulundurulursa dile böyle aşağılayıcı bir gözle bakılmaması gerektiğini söyleyebiliriz⁶⁴. Arapçaya karşı duyulan saygı, onun gibi eski bir dil olan Türkçeye de duyulmalıydı⁶⁵. Türkçe kaybolmamış, tam tersine eski yapısı Osmanlıcanın çerçevesi içinde kalmıştı. Çağatayca ve diğer Türk dillerine gelince, Osmanlı Türkçesiyle bu diller arasındaki farklılıklar hiç de önemli değildi. Bu görüşü en kuvvetli bir biçimde Şemseddin Sami açıklar:

«Buhara, Hıve ve Kâşgar Türklerinden pek çok kişiyi görmüşüzdür; her ne kadar bunların Türkçesi biraz başkaca olup özellikle telâffuzları bize garib gelirse de böyle farklar iki eyalet ahalisinin söyledikleri dil arasında bile bulunduğundan,

bu küçük farkı bizim söylediğimiz dille Kâşgarlıların söyledikleri dilin bir tek dil olmasına ve bizim de onlar gibi Türk soyundan gelmekle söylediğimiz dilin de onların dili gibi Türk olmasına mâni olmaz. Bizim söylediğimiz Türkçeye «Lisân-ı Osmanî» adı ne kadar yakışmazsa, Mâveraünnehir ve Çin'deki ırkdaşlarımızın diline de «Çağatay» ismi o kadar yakışmaz. Çünkü Çağatay, Türk kavimlerinden yalnız bir küçük kavmin ismidir.

Bize kahrısa o uzaktaki Türklerin diliyle bizim dilimiz bir olduğundan ikisine de «Lisân-ı Türkî» gibi ortak bir isim ve aralarındaki farka da uyulmak istenildiği takdirde onlarınkine «Türkî-i şarkî» ve bizimkine «Türkî-i garbî» ismi pek uygun olur. Bu ortak dilin şu iki şubesi arasındaki fark çekim veya ifade şeklinde olmayıp, ikisinin kaideleri ve ifade tarzları bir, fakat mevcut fark ancak telâffuzdan ve bazı kelimelerin birine mahsus olmasından ibarettir⁶⁶.»

Şemseddin Sami bu farklılığın çoğunun sebebini Batı Türklerinin zamanla ilişkide bulundukları toplumların dillerinden aldıkları bir çok kelimeyi değişik imlâları ile kabul etmelerinde bulur:

«Dilimizin Türkçe, Arapça ve Farsçadan meydana geldiği söyleniyorsa da bu terkip diğer bazı dillerde olduğu gibi âdeta bir kimyevî karışımla olmadığından dilimizde kullanılan Arapça ve Farsça kelimeler daima karışmamış ve dilimizin kaide ve şivesi asla bozulmayarak yine asli şeklini muhafaza etmiştir. Bundan dolayı ne zaman istersek bu yabancı kelimeleri atarak dilimizi temizlemek elimizdedir.⁶⁷»

Hacı İbrahim Efendi'nin dili bir milletin yaşaması için temel olarak gördüğüne ve **Osmanlıcılık** kavramını **milliyet** seviyesine yükseltme yolunda harcadığı çabalara işaret edilmmişti. Hacı İbrahim, aynı tür bir davranışla Arapçayı, (Arapçanın Osmanlıca içindeki yeri ile) din dili ve bu yüzden de Türklerin kendi benliklerinden bir parça oluşu açısından savunmuştu. Arapça yalnız bir dil olarak değil, aynı zamanda Türklerin kendilerini ayıramadıkları kültürel, dinî ve ahlâkî bir miras olan Arap kültürünün kaynağı olması yönünden de önem taşıyordu. Türk dil ve milliyetinin gerekli bir parçası olduğu için Türkler Arap kültürünü korumağa mecburdular. Sa'îd Bey ile olan münakaşaların birinde Hacı İbrahim Efendi, şu soruyu sorar:

«Ahlâkî faziletlerin bütününe kendinde topladığı itiraf edilen İslâm dini ve şeriâtı bize nereden geldi? Araptan. İslâm dini ve şeriâtı hangi dil üzere geldi? Arap d'li üzere. Arap dili bilinmeyince din ve şeriât bilinebilir mi? Hayır bilinemez⁶⁸.»

Dil konusu böylece dilin ananevî taraftarları ile kendi geleneklerini ve soyunu reddetmekle suçlananlar arasında bir münakaşaya dönmüştü. Hacı İbrahim kendisini destekleyenlerin birinden aldığı mektubu belirterek Arapça taraftarlarının gerçek Türk ve Müslüman olduklarını, «Türk edebiyatını» tutanların ise Batı taklitçileri olduklarını yazıyordu:

«Gerçekten biz de gelişen dünyada bulunduğumuzu takdir ederiz. Fakat edebiyat hususunda hemen bütün eserleri gerçeği tasvir olan Arab'ı bırakıp da bu hususta garbı taklide tenezzül etmeyiz. Tekrar ederiz ki biz de vatanı severiz ve ilerlemeye taraftarız. Fakat vatan sevgimiz bizi

kavmiyetimiz çerçevesinde ilerlemeye sevk ediyor. Açık söyleyelim: Biz Türk ve Müslüman olarak ilerlemek ve edebiyatımızı doğru ve sağlam temellere dayandırarak milleti terbiye etmeğe uygun halde görmek istiyor, şarkıya batılı notalar uydurmak istemiyoruz. Çünkü batının düşünce ve yaratılışına hoş gelen vezin ve kafiye ne yapalım bize hoş gelmiyor. Kardeşlerimizden biri dedi ki: Yazar hazretlerinin eskiden beri bilinen açık terimleri ve saireyi terk ederek bozması, öyle zannedildiği gibi yenilik ve ıslah merakından ileri gelme bir şey değildir. Belki «bir şey yapayım da baş ben olayım» fikrinden doğan bir bencil arzudur⁶⁹.»

Hacı İbrahim Efendi'nin tartışmaları sadece dinî mahiyette olmamıştı. Arapça yalnız İslâm dini veya Türk kültürünün korunması için değil, aynı zamanda sosyal ve siyasî yönlerden de önem taşıyordu. Bu dil, dünyada yaşayan yaklaşık iki yüz milyon Müslümanın dinî ve edebî dili olduğundan Müslümanlar arasındaki bu dil bağına yok etmek imkânsızdı⁷⁰. Arapçanın çok önemli oluşu özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Müslümanlar arasında bir bağ teşkil etmesindendi. İçlerinde yirmi milyon Arapın bulunduğu Müslümanlar, devlet nüfusunun önemli bir kısmını meydana getirmekle kalmayıp, devlete şeref ve güç veren unsurlardan biri idiler. Hacı İbrahim Efendi, Arapçanın devlet içindeki itibarını yoketmeğe çalışanlar arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun sağlıklı olmasını istemeyen ve dinî müesseseleri zayıflatarak devleti yoketmeyi amaçlayan yabancıların da olduğunu söylüyordu. Bu bakımdan Türkçüler tarafından ileri sürülen fikirlerde büyük bir tehlike vardı:

«Arab'ın din ve siyasetçe bize olan lüzûmunu ve önemini bilmeyen cahil değil kara cahil demektir. Ve bilerek Arab'ın bizden kopmasını ummak sosyal bünyemizin dağılmasını istemektir.

Sosyal bünyemizi oluşturan fertlerin büyük bir çoğunluğunun Arap olmasıyla dilimizin sözlerinin çoğunun da Arapça olmasının uygun ve münasip görülmemesi ibret alınacak garib bir haldir.

Araplarla bizim zâhirî ve mânevî bağlarımıza her an ve her zaman herkesin dili şahadet ettiği halde bunun tersine hükmetmek kadar dünyada hiç bir bâtil hüküm olamaz. Ve Araplarla bizim aramızdaki bu sağlam bağı kesmeğe ve dilimizden Arapça sözleri söküp atmağa hiç bir kimse imkân bulamaz⁷¹.»

Bu iddiaları delillerle reddeden Türkçüler, Hacı İbrahim Efendi'nin sözlerinde ima edilen dine karşı oluş gibi bir suçlamayı kabul etmemişlerdi. Hacı İbrahim Efendi, nasıl milliyet kavramına bağlılığını ispat etmeğe hazırsa, kendileri de İslâmî mirasa bağlı olduklarını göstermeğe her an hazırdılar. Muhafazakârların fikirlerinde ise bir parça taassup buluyorlardı. Ahmed Midhat Efendi'ye göre Türkçüler nasıl ki Türk dili ve edebiyatının Batıya yönelik olmasını istemiyorlarsa, kendileri de dinî mirastan ayrılmayı asla arzu etmiyorlardı. Türkçülerin hakikaten de Batıdan örf, âdet ve ahlâk gibi konuları almağa niyetleri yoktu⁷². Türkçülerin reddettikleri şey, Arapçanın dinî bir dil oluşu veya Arapça düşünce değil, Arapçanın Türklerin edebî dili olarak gösterilmesi idi⁷³. Din ve dil meseleleri birbirine karıştırılmamalıydı. İnanç, insanın diline bağlı değildi. İslâm dini Arapça üzerine değil, değişik dillerde ifade edilebilen şahadet esaslarına iman

üzerine kurulu bir dindi. Bir Türk, Arap şairlerinin çizdikleri bir deve tasvirinde hiç bir çekici taraf bulamazsa bu, imana riayetsizlik olarak mı kabul edilecekti?⁷⁴ Hacı İbrahim Efendi'nin İslâm dininin Araplardan ve Arapçadan geldiği şeklindeki fikrine cevap veren Said Bey, şöyle diyordu:

«İşin en garibi şudur ki Arapça olmayınca diyanet olmaz gibi bâtil iddia ile İbrahim Efendi bir diyanet bahsi daha açmak istiyor ve 'İslâm dini ve şeriâtı bize nereden geldi?' diye soruyor. Cevap vereyim ki İslâm dini ve şeriâtı bize Cenâb-ı Hak'tan geldi. Bu milleti Cenâb-ı Hak, İslâm dini ile şereflendirdi.⁷⁵»

Dili, dinî konulardan ayırmak için ileri sürdükleri fikirleri daha fazla delillerle ispatlamak için Said Bey ve arkadaşları bizzat Arapçayı örnek gösterirler. Grekçe nasıl Arapçadan kelimeler almışsa, Arapça da Latince ve Grekçe gibi Avrupa dillerinden kelimeler almıştı. Bizzat Türkçe bile sadece Arapça ve Farsçadan değil, «kâfirlerin dilleri»nden de etkilenmişti⁷⁶. Müslümanlar ve Arapça konuşan milletler canlı örnekler olarak gösterilebilirdi. Hiç kimse Arapça bilmeyen ve konuşmayan Boşnakların yahut Arnavutların hakiki mümin olmadıklarını iddia edemezdi⁷⁷. Öte yandan Arapça konuşan bir çok milletin içinde geçmişte ve halihazırda sadece Müslümanlar değil, Hristiyanlar, ateşe tapanlar ve diğer dinleri kabul etmiş olanlar da vardı. Arapça bilmek hakiki iman için bir ölçü olsaydı Suriye'de Arapça bilen ve konuşan Cizvit papazlarını da Müslüman olarak kabullenmek gerekecekti. Aslında Arapça Türklerin din dili idi. Fakat bu dil yaşayan günlük dil haline gelmiş, böylece de bu dili konuşanların inancı ile hiç bir bağlantısı kalmamıştı⁷⁸. Ayrıca

Türklerin İslâm dinine yaptıkları hizmetler ve kendilerini İslâmiyet'le bütünleştirmeleri Araplardan hiç de aşağı kalmazdı. Şemseddin Sami, Türklerin İslâmiyet uğruna yüzyıllarca kılıç sallarken, Arapların kendilerine Hıristiyanlar gözüyle baktıklarını hac seferlerinde yollarını keşip, soygunlar yaptıklarını ve cehaleti beslediklerini ifade ediyordu⁷⁹.

Türkçülerin itiraz ettikleri bir diğer husus da dil mevzularına siyasetin karıştırılması idi. Said Bey, kendisinin böyle tartışmalara cevap vermek mecburiyetinde olmadığını belirtmiş, ancak **İslâm Birliği** fikrini, bilhassa bu birliğe ulaşmak için dil konusunu aracı kılmayı şüphe ile karşılamıştı. Cezayir, Tunus ve Mısır misâlleri herkesin hafızasında tazeliğini korurken, siyasî münakaşaları Hacı İbrahim Efendi'nin yürütmek istediği biçimde sona erdirmek bir beyin işkencesinden başka bir şey değildi⁸⁰. Ahmed Midhat Efendi'nin tepkisinde de bir parça kinaye bulunur. Ona göre eğer İslâmî birlik dil vasıtasıyla sağlansa bile bu, Hacı İbrahim Efendi'nin ileri sürdüğü gibi Arab'ın ve Osmanlı'nın doğru dürüst anlayabileceği bir dil ile gerçekleştirilecekti:

«Fakat açıkça görülüyor ki mektup sahibinin gerekli gördüğü dil ,diğer Müslüman milletler arasında bir birlik meydana getirmekten şöyle uzak dursun, Osmanlı milleti arasında ayrılığa sebep olmuştur⁸¹.»

Dil Reformu

«Osmanlı dili» terimi Sultan II. Abdülhamid devrinin sonlarında bile kullanılmağa devam etmişti. Bu terimin açık olmamasına rağmen yine de Osmanlı dilinin bir Türk

dili olarak kabul edilmediği anlamına gelmemiştir. Bir kadın okuyucunun **Tercüman-ı Hakikat** gazetesinin devamlı olarak kullandığı «**Osmanlıca**» ve «**Türkçe**» terimlerine yaptığı itiraza verilen cevapta hem «**Türkçe**»nin, hem de «**Osmanlıca**»nın doğru olduğu açıklanıyordu. Osmanlıca, Türk dillerinden biri idi, Osmanlı İmparatorluğu'nda konuşulan dil de bu yüzden «**Osmanlı Türkçesi**» idi⁸². Bununla beraber bu devirde, üç değişik dilden meydana gelmiş «**karışık**» dilden ayrı olarak bağımsız bir dil fikrinin herkes tarafından kabul edilmeye başlandığı görülmektedir. Bu kabul edilirse dil, Türk millî kültürü için elzem olan rolünü gerçekten oynayacaksa, Türk millî bekası için gerekliyse, bütünüyle bir dil reformuna ihtiyaç vardı. Dil reformu hakkındaki tartışmalar, daha önce de bahsettiğimiz gibi 1890'larda Şemseddin Sami ve Necib Âsım'ın liderliğindekilerin o günlerdeki yazı şekillerine itirazları ve bu şekilleri değiştirme teklifleri ile başlamıştı. Hareket, Şemseddin Sami'nin «**Dilimizi sadeleştirelim, dilimizi Türkçeleştirelim diye bağırmaktan vazgeçmiyeceğiz**» sözüyle özetlenebilir.⁸³ Çoğu zaman gereksiz bir şekilde sadeleştirme ile karıştırılan Türkçeleştirme hareketi, şimdi önemli bir gaye haline gelmişti.

Osmanlı Türkçesinin o andaki duruma gelmesi Türklerin atalarının millî dillerini ihmal etmelerine atfedilmiştir. Türkler İslâmiyet'i kabul edinceye kadar hatta İslâmiyet döneminin ilk yüzyıllarında bile kendi dillerinin bağımsızlığını korumuşlardı. Bu, içlerinde hiç veya çok az yabancı kelime bulunan ilk Türk edebî eserleri ile ispat edilebilir. Ancak Türk dili zamanla Arapça ve Farsçanın tesiri altına girmişti. Eğer Türkçe böyle bir ihmalkârlık yüzünden kaybolmamışsa bunun sebebi «bir taraftan İslâmiyet, diğer taraftan temel müessese olan Türklük üzerine kurulu» olmasına ve dilin sadeliğini İslâmiyet'in X. yüzyılına (Hicri X. yy.) kadar korumayı başaran Osman-

lı İmparatorluğu'nun ilk devirlerine atfedilmeliydi⁸⁴. Ancak o devirden sonra Osmanlı Türkçesi zamanımızdaki sun'î ve karışık durumuna gelmişti. Şemseddin Sami'ye göre ihmalkârlık «**atalarımızın cehâleti ve ırkımıza bakış tarzımızın garib olmasından**» ileri geliyordu⁸⁵.

Yeni Edebiyatçılar da aynı ihmalkârlık görüşünü devam ettirmişlerdi. Diğerlerinden tek ayrılıkları ilham kaynaklarının çoğunu -tasvir ve biçim olarak- ilk Osmanlı şair ve yazarları gibi dıştan, Fransız edebiyatından almaları idi⁸⁶. Şemseddin Sami, Avrupalı şarkiyatçıların Türkçenin bugünkü ve tarihî durumunu eserleriyle birlikte her türlü sıkıntı ve fedakârlıklara katlanarak araştırıp bulmalarını ve Türklerin ise buna ilgisiz kalmalarını «garib» buluyordu⁸⁷.

Osmanlı Türkçesinin, Arapça ve Fransızca başta olmak üzere diğer dillerle mukayesesi reformcuların yazılarında tipik şekilde görülür. Günümüzde bütün dillerin yeni ihtiyaç ve isteklere ayak uydurabilmeleri için geçmişte bir gelişme ve değişmeye uğradıkları muhakkaktı. Dillerin kelime hazinelerinin zenginliği ya Arapçada olduğu gibi yaşayan köklerden yeni kelimeler meydana getirmek yahut da Avrupa dillerindeki gibi yakından ilişkili olduğu dillerden kelimeler almakla oluyordu⁸⁸. Ne olursa olsun yabancı dillerden alınan kelimeler yeni dilin yapısına uydurulmuştu. Türkler ise sadece Türkçe ile ilgisi olmayan dillerden kelime almakla kalmamışlar, bu kelimeleri orijinal gramer ve sektaks kalıpları ile birlikte kullanılmasına müsaade etmişlerdi. Bunlar Türkçe için büyük hatalar (galatat) meydana getiriyordu. Şemseddin Sami bu hususta şöyle diyordu:

«...biz bu dillerden aldığımız kelime ve tabirleri kendi dilimizin şivesine uyduracak yerde bilakis bu ödünç kelime ve tabirleri dilimize hâkim kı-

hı, anadilimizin şivesini de bunlara uydurmağa özeniyoruz. Dilimizin kendine has sadelik ve açıklığını ve hatta âhenk kanununu da kaybetmeğe yüz tutması bundan ileri geliyor⁸⁹.»

Gerçekten de reformculara göre en acı şey, dile yabancı kelime veya terimlerden çok yabancı gramer şekillerinin girmesiydi. Necib Âsım şöyle yazıyordu:

«Dilimizi zenginleştirmek meselesine gelelim. Yukarıda arzyledim yine tekrar ederim ki, hiç bir dil kendi başına sade, saf bir halde kalmamış, kalamaz, mutlaka başka yerlerden bir münasebetle lüzûmu kadar kelime almak mecburiyetinde bulunur. Biz de işte o lüzûm ve mecburiyet üzerine Arapçadan, Farsçadan, İtalyancadan, Fransızcadan, Rumcadan, Macarcadan kısaca kimlerle temas kurmuş isek onlardan kelime almışız. Bu da tabiidir. Yalnız tabii olmayan bir şey varsa yazımızda Arapça ve Farsçanın kaidelerini de kabul ederek dilimizin istiklâlini bozmuşuz⁹⁰.»

Küçük bir aydın grup arasında Arapça ve Farsçaya karşı hücumlar görülmeye başlanıyor ve İkdâm'da çok az yabancı kelime ile öz Türkçe bir çok makale çıkıyordu⁹¹. Meselâ Şemseddin Sami'nin yazılarının bir kısmında bile onun tamamıyla tasfiye aradığı intibai hissediliyordu. Şemseddin Sami, geleceğin edebiyatında tutulacak yol konusunda tavsiyelerde bulunurken şunları söylüyordu:

«Edebiyatçılarımız, şairlerimiz, mütercimlerimiz, hepimiz, yalnız Türkçe kelimeler arayıp bularak bugün alışılmış olan Arapça ve Farsça veya yabancı kelimeler yerine onları kullanmağa çalışmalıyız. Mümkün merteye az Arapça, Farsça ve

yabancı kelimeler kullanmada ve mümkün olursa hiç kullanmamada birbirimizle yarışmalıyız. Bir kaç kişi bu yola girerse görenin kuvvetiyle diğerleri de onların arkasından gelip bu yolda çalışanlar çoğalacak; ve millî edebiyatı, daha doğrusu kavim ve ırkı da pek çabuk ileriye götürecek sağlam bir çığır olacaktır⁹².»

Reformcu yazarlardan bazılarına haklı veya haksız olarak isnat edilen tasfiyecilik, büyük gürültülere yol açmıştı. Böyle bir hareket sadece asırlar boyu gelişen dili mahvetmekle kalmayacak, dilin halk tarafından anlaşılabilmesi için yapılan sadeleştirmeyi de önleyecekti. Servet-i Fünûn yazarı şair, Tevfik Fikret'in tepkisi tipik bir örnektir:

«Saf Türkçe mi yazacağız? Zannetmem ki bu mümkün olsun; olsa bile - hâlâ ihtilâfından şikâyet ettiğimiz - konuşma dili ile yazı dilimiz yine birleşmeyecektir. Çünkü o zaman da yazacağımız Türkçe kelimeleri konuştuğumuz dilde değil, bize Arapça ve Farsçadan daha uzak bir eski kaynaktan alacağız. Denebilir ki bu kaynak esasen bize yabancı değildir. Evet, lâkin unutulmuştur, terkedilmiştir; bunların tekrar kullanılması zamana, hem uzun bir zamana ihtiyaç gösterir⁹³.»

Hakikaten de reformcular, dil reformuna başlamak için aşırılığı kural edinmemişlerdi. Kendileri temelde hasımlarının fikirlerini paylaşıyorlardı. Dilin tamamen tasfiyesi ne mümkündü ne de onlar böyle bir şeyi istiyorlardı. Edebî dilin öz Türkçeye doğru değişmesinde görülen zorluklardan bazılarına daha önce de gördüğümüz gibi

Şemseddin Sami'nin sözlüğünde işaret edilmişti⁹⁴. Şemseddin Sami, başka yazılarında asıl amacının yazı ve konuşma dilleri arasındaki boşluğu doldurmak, böylece onları tek bir dil haline getirmek olduğunu⁹⁵, aradığının dilde tasfiyecilikten çok sadeleştirme olduğunu yazıyordu⁹⁶. Bütün bunlarla birlikte Osmanlıca kelimelerin çoğunun Türkçeleştirilmesinin sadelik ve açıklığı davet edeceği gibi bir görüşe de sahipti⁹⁷. Dilden Arapça ve Farsçayı tamamen tasfiye etmeyi müdafaa ettiği için suçlanan Necib Âsım da, hasımlarına fikirlerinin yanlış yorumlandığını şöyle belirtiyordu:

«Yalnız istediğim, özendiğim şey, Türkçemizin medenî bir millet dili olduğunu ve ilerlemesine gayret edilirse bugünkü Avrupa dillerinden aşağı kalmayacağını ispat idi. Hatta saf Türkçe bir kaç makale yazışım da o maksada dayanıyordu. Bunu görenler dilimizden bütün Arapça, Farsça ve Avrupa dillerinden aldığımız kelimeleri çıkartıp yerine Çağataycadan, Kıpçakçadan, Özbekçeden, Azericeden ve saireden kelime koymak istiyorum sandılar. Hatta o fikri de beğenerek münasip görenler, «mektup» yerine «betik» yazanlar da bulundu. Yine tekrar ederim, fikir ve görüşüm hiç de öyle değildir. Özendiğim şey, bugün Osmanlıların terbiye ve kültür bakımından orta halli olanlarının hepsine yazdığımızı anlatacak bir dil kullanmaktır⁹⁸.»

Meseleye geniş olarak bakılırsa, reformcular arasında temel prensip olarak yabancı dillerden ödünç almanın meşru olduğu görüşü hâkimdi. Türkçenin yapısının yabancı olan bütün gramer şekilleri, her iki gayeye -sadeleştirme ve Türkçeleştirme- zararlı oldukları için yok edil-

meliydi. Osmanlı edebiyatına sunî olarak girmiş fakat yaygın şekilde kullanılmayan bütün yabancı kelimelerden de vazgeçilmeliydi⁹⁹. Dilde alıkonacak bütün yabancı kelimeler sadece kendi Türkçe anlamlarında kullanılmalıydı. Arapça ve Farsçadan türemiş olup bu dillerde bulunmayan kelimelere gelince, bunların Osmanlı Türkçesinde yaygın kullanışları varsa tasvip edilecekti¹⁰⁰. Saygı ibareleri veya nesir kafiye (seciler) gibi bürokratik üslûbun özelliği olan bütün karışıklıkların kullanılması bırakılmalı, edat ve fiilimsilerin çok fazla kullanılması ile uzayan cümleler kısaltılmalıydı¹⁰¹.

Reformcular, dinî ve edebî terimlere, fen ve teknik alanda ihtiyaç duyulan kelimelerde ana kaynak olarak Arapça ve Farsçanın esas alınması görüşüne genellikle inanıyorlardı. Bu terimler sayesinde Türklerin diğer İslâm milletleriyle kurdukları ortak bağ bir kenara atılmayacaktı. Nitekim Şemseddin Sami, gereksiz Arapça ve Farsça kelimelerin atılmasını savunurken, sanat ve fen-deki terminolojiyi Türkçeleştirmek istemediğini kesinlikle belirtiyor, İslâm milletleriyle olan bağın korunmasını istiyordu¹⁰². Necib Âsım'a göre dinî anlamaya hizmet ettiği sürece dildeki Arapça kelimeleri korumak «iman ve vatanseverliğin bir mecburiyeti» idi. Aynı şekilde uzun müddet kullanılmakta olan Farsça kaynaklı edebî deyimler de dilden atılmamalıydı. Necib Âsım şöyle diyordu: **«Bunları, dilimizde karşılıkları olsa bile değiştirmek doğru olmaz»¹⁰³.**

Reformcular, yeni millî edebiyat için İstanbul Türkçesini temel olarak kabul ediyorlardı. Eski Türkçeyi canlandırmayı veya Çağatayca'yı seçmek ihtimallerini bir kenara bırakmışlardı. Türkçe nasıl bütün Turan dilleri içinde en gelişmiş olanı ise, Osmanlı Türkçesi de bütün Türk lehçelerinin en gelişmiş, en zengini ve en güzeli idi¹⁰⁴. İmparatorluk içinde hatta imparatorluk dışında her yerde

itibar kazanmış ve büyük tesir bırakmıştı¹⁰⁵. Şemseddin Sami, hatalı İstanbul şivesinin yerine Anadolu konuşma dilinin alınması görüşünü kabul etmiyordu. İstanbul Türkçesinde bozuk konuşma dilinden gelme bir çok hatanın bulunmasına rağmen bunların düzeltilebileceğini söylüyordu¹⁰⁶. Ona göre, İstanbul Türkçesinin kelime yetersizliği onun fesahatını etkilemezdi: «İstanbul Türkçesini Türkçenin kreması ve çiçeği olarak kabul etmemizi gerektiren şey onun yapısı, telâffuzu, inceliği ve deyimlerinin zerâfetidir.» Bundan başka bu şivenin asıl Türkçeye, Anadolu ve Rumeli'de konuşulan dile çok daha uzak olduğu iddiasını delillerle çürütüyordu¹⁰⁷.

Şemseddin Sami, edebî dilin seçiminde karşılaşılan «ırk payı» mn üzerinde de durmuştu. Birleşik bir Türk edebî dili kurulması ihtimalini şüpheyle karşılamasına rağmen Türkçenin bir çok değişik lehçeye ayrılmasındaki tarihî tasnifi de beğenmemişti¹⁰⁸. O, İstanbul Türkçesinin bütün Türkler -belki de bütün Müslümanlar- tarafından kabul edilebileceğini kuvvetle ümit ediyordu. Kişi, seçilecek dil üzerinde karar vermeden önce bu dilin amacının ne olduğunu belirtmeliydi:

«Edebî dilimizin seçimindeki son kararımızı vermeden önce uzaklarda bulunan ırkdaşlarımızdan, Türk kardeşlerimizden ayrılıp da yalnız kendimize mahsus bir edebî dil mi kabul edeceğiz; yoksa bütün Türk ırkına kabul ettirilebilecek, zamanla umumî ve ortak bir edebî dil mi arayacağız? Buna karar vermek lâzımdır.

Otuz kırk milyona ulaşan bir kavmin ırk birliğini muhafaza etmek mümkün iken yalnız dillerinin telâffuz ve çekiminde görülen çok az bir farkı, ayrılık sebebi sayıp bir olan Türk dilini «elsine-i Türkiyye» (Türk dilleri) ye çevirmek,

milli menfaatlerimize pek zararlı bir harekettir.¹⁰⁹»

Böylece Şemseddin Sami'nin sadece Osmanlı eyaletleriyle sınırlı bir edebî dil ile yetinmediği ortaya çıkıyordu:

«...biz bu edebî dilin yalnız Osmanlı ülkesine ait olmasıyla kanaat etmeyip, Kırım'da, Kazan'da, Şirvan'da, Azerbaycan'da, Taşkent'te, Kâşgar'da da konuşulmasını arzu ettiğimizden edebî dilimizin oralarca da kabul edilebilecek bir halde bulunması lâzım geldiğine inanıyoruz.¹¹⁰»

İstanbul Türkçesinin de bu yüzden genel ve asıl Türkçe kalıplara uydurulması gerekiyordu. Şemseddin Sami, Osmanlı Türkçesinin gelecekte kendisini zenginleştirebilmesi için daha çok Osmanlı İmparatorluğu dışındaki Türk dillerinden kaynak malzeme arıyordu. Doğu Türk dillerine olan itirazlar hâlâ geçerli idi.¹¹¹ Ancak Şemseddin Sami, Çağatayca ve Uygurcanın 1880'lerin başlarında olduğu gibi reddedilmediklerini sevinçle belirtiyordu¹¹². Çağatayca ve Uygurca orijinal Türkçe kelimelerin bir çoğunu muhafaza etmiş, Osmanlı Türkçesi de Arapça ve Farsçadan kelime almıştı. Şemseddin Sami şöyle söylüyordu:»

«...dilimiz, Doğu Türkçesinin bir kenara attığı ve bizim de bilmediğimiz kelimeleri yeniden canlandırmamış. Bunları kabul etmeye ve kullanmaya başlamanız gereklidir.»

Bu iş, biraz güç olacak. Ancak yazarlar bu işe canu gönülden eğilirlerse kelimeler zamanla kabul edilebilecekti. İş kolaylaştıracak olan şey, bu kelimelerin ülkede tamamiyle unutulmamış olması idi:

«Herkesin kullanmağa alışmış olduğu «vakt» kelimesini terkle onun yerine Türkçe «çağ» kelimesini yeniden uyandırmak biraz güç ise de eli kalem tutanların bu maksada hizmet ettiği..... Özellikle bu gibi kelimeler büsbütün terkedilmiş olmayıp bazı eski edip ve şairlerimizin eserlerinde mevcut oldukları gibi Anadolu'nun bazı taraflarında da hâlâ kullanılmaktadır. Doğu Türkçesiyle yazılmış olan Nevâî gibi büyük ediplerin eserlerinin okullarımızda okunarak ortaya çıkarılmasıyla da bu maksada hizmet edilebilir¹¹³.»

Necib Âsım, Osmanlı İmparatorluğu içinde konuşulan dil üzerinde daha çok durmasına rağmen, o da dili zenginleştirmek için ana kaynak olarak Doğu Türkçesini görüyor ve bu kaynağın gün ışığına çıkarılması için bir ön çalışma yapılmasının gereği üzerinde önemle duruyordu. Hatta, kelimelerin aranması ve tanıtılması için tam bir kaynak liste ve sırası da çıkarmıştı:

- «1. İstanbul'da her sınıf halkımızın hatta eski kadınlara varıncaya kadar dillerinde dolaşan Türkçe kelimeler,
2. Anadolu, Rumeli halkının dilindeki kelimeler,
3. Bunlardan türetme kaidesi üzere bir takım yeni türemiş kelimeler,
4. Eski Osmanlı kitapları,
5. Çağatayca dedğimiz şark Türkçesinin eski ve yeni kelimeleri,
6. Azerî Türkçesi kelimeleri,
7. Kırım, Kazan lehçeleri,
8. Uygur kelimeleri,
9. Özbek kelimeleri,
10. Kalmuk kelimeleri,

11. Diğer Türk kavimlerinin lehçeleri,
12. Dördüncü maddeden itibaren gösterdiğimiz lehçelerden türetme kaidesiyle yapılmış yeni kelimeler,
13. Arapça,
14. Farsça,
15. Bütün Avrupa dilleri¹¹⁴.»

Reform hareketinin bir parçası olan yeni Türkçe sözlüğe ve yeni Türkçe gramere duyulan ihtiyaç, bu meseleyle uğraşan hemen herkesin tekrarladığı bir konuydu¹¹⁵. Mevcut eserlerin temel hatası, dilde yaygın olmayan Arapça ve Farsça unsurları ihtiva etmeleri, böylelikle bunları meşru kılmaları ve Osmanlı Türkçesinin karışık duruma gelmesine sebep olmalarıydı.

Türkçülere göre bu eserler, ayrıca dilin gerçek kökenini ve gerçek yapısını dikkate almadıkları için eksiktiler. Ahmed Vefik Paşa'nın sözlüğü, Fuad Paşa ve A. Cevdet Paşa'nın gramerleri doğru yolda atılan ilk adımlar olmakla birlikte bunların da hataları vardı. Ve bu yüzden bu eserler de örnek olarak tutulmamalıydılar. Redhouse¹¹⁶ gibi şarkiyatçılar tarafından derlenen Osmanlı sözlükleri yaygın olmayan pek çok Arapça ve Farsça kelimeyi ihtiva ediyor, içlerinde çok az Türkçe kelimeyi bulunduyorlardı. Gramerler Arapça ve Farsça kuralların bazılarını kabul etmekle beraber çoğunlukla Arap ve Fransız metoduna dayanıyor, Türkçeye has yapıyı ihmal ediyorlardı¹¹⁷. Necib Âsım, kendisinin ve Şemseddin Sami'nin yazdığı dahil olmak üzere bütün gramer kitaplarının yetersiz olduğunu, zira bu kitapların sadece okullar için hazırlanmış ders kitapları niteliğinde olup asıl ihtiyaç duyulan şeyin «500-600 sayfa civarında» geniş bir gramer kitabı olduğunu belirtiyordu¹¹⁸. Ayrıca, Osmanlıca ve Türk-

çe olarak iki ayrı tip sözlük ve gramere ihtiyaç bulunduğunu önemle belirtiyordu. «Türkçe» bir sözlük bütün Türk dillerinde kullanılan kelimeleri içine alacak, «Türkçe gramer» de bu dillerin mukayeseli ve tarihî grameri olacaktır. Halbuki «Osmanlıca» bir sözlük ve gramer, Osmanlı Türkçesinde var olan kelime yahut kurallara bağlı kalacaktır¹¹⁹.

Şemseddin Sami'nin 1901 yılında çıkan sözlüğü¹²⁰, dil reformuna büyük bir hizmet olarak karşılanmıştı. Yazarın makalelerinden birinde belirttiği gibi uygun bir sözlük yayınlanması, gereksiz ve yaygın bir kullanışa sahip olmayan kelimeleri dışarda bırakması yönünden dilin doğru «hudutları»nı tayin edeceğinden - hatta kullanılmayan kelimeler yazarlar tarafından bir kenara atılmadan önce-yeni bir edebî dilin kurulmasına yardımcı olacaktı¹²¹. Necib Âsım, *İkdam*'da yayımlanan bir seri tenkitlerde Şemseddin Sami'nin sözlüğünün başarısına işaret ederek onun yolunda olduğunu söylüyor ve prensiplerini kabul ediyordu¹²². Aynı zamanda yazarın da giriş bölümünde belirttiği gibi bu eserin muhtevasını genişletmek ihtiyacını ve o güne kadar gün ışığına çıkmamış binlerce öz Türkçe kelimeyi esere dahil etmenin önemi üzerinde duruyordu¹²³. Şemseddin Sami'nin dilin zenginleştirilmesi konusundaki fikirlerine paralel olarak Necib Âsım önce, Anadolu halkı tarafından kullanılan çeşitli ağızlara ait sözlükler derlenmesi ihtiyacına işaret ediyor ve bu sahada kendi yaptığı bir araştırmadan bahsediyordu¹²⁴.

Dil reformunun bir diğer yönü de Osmanlı Türkçesinin imlâsını düzeltmekti. Arada sırada Arapça yazıyı bırakmak teklifleri yapılmasına rağmen bu son çare Türkçülere cazip gelmemişti¹²⁵. Necib Âsım, gördüğümüz gibi Türk okuyucularını eski Türk yazılarıyla tanıştırmış, ancak bu yazıları tekrar canlandırmayı teklif etmemiş-

ti¹²⁶. Necib Âsım ve diğerlerine göre Arap yazısını terk etmek imkânsızdı. Zira Arap yazısı bir alışkanlık haline gelmişti. Müslümanlar arasındaki birlik sembolü idi. Bu birlik, imparatorluğun temellerinden birini teşkil ediyordu. Gerçekten de daha önceleri yeni alfabelerin kabul edilmesinde görüldüğü gibi, Türkler yazı değiştirmekle kültür miraslarını kaybedebilirlerdi. Necib Âsım, Arap yazısına adapte olunduğuna ve bütün Türk milleti tarafından hâlâ kullanılmakta olduğuna işaret ediyordu¹²⁷.

Bununla birlikte değişik bir konu da dildeki tabii olaylardan bir diğeri olan yaşayan imlânın durumu idi. Bu imlâ, edebiyat ve eğitim için bir engel teşkil ediyor ve Türkçenin modern ve medenî bir dil olması durumuna uygun düşmüyordu. Bu, telâffuz, imlâ ve dil yapısı arasındaki ilgi yokluğundan olduğu kadar çok çeşitli heceleme de yansıyor. Meselâ Arapçadaki sesli harfler Türkçede kendi orijinal şekilleriyle kullanılamıyordu. Zira Türkçede çok daha fazla sesli harf olup Arapça gibi uzun ve kısa sesli harfler arasında bir ayırım yapılmıyordu. Keza Türkçedeki benzer sesler Arapçadan alınan bir çok değişik harflerle gösteriliyordu. Türkçüler dile karışmış olan Arapça ve Farsça kelimelerin imlâsını değiştirmenin imkânsız olduğunu ifade ediyorlardı. Ancak saf Türkçe kelimelerde dilin hakiki kurallarından ayrılmaya karşı çıkıyorlardı¹²⁸. İmlâ konusundaki münakaşalar çoğu zaman tek heceli kelimelerin yazılışında toplanıyordu. Böyle bir münakaşa, ansiklopedik çalışmasının bir bölümü olarak Türk imlâsının temelleri hakkında bir seri makale yayımlayan Şemseddin Sami ile Emrullah Efendi¹²⁹ arasında olmuştur. Şemseddin Sami, **hangi** kelimesinin hecelenişini diğer Türk lehçeleriyle ilgi kurmayı da kolaylaştıracak şekilde Türk diline ait ses uyumu kanunlarına uygun bir biçimde yazılmasını ileri sürerken Emrullah Efendi, daha esnek bir yaklaşımı savunuyordu¹³⁰.

Buna benzer bir başka münakaşa da Türk kelimesinin hecelenişinde olmuştur. Muhafazakâr gazeteci Ali Kemal¹³¹ bu kelimenin Arap imlâsına göre كُتْ şeklinde (Trk) tutulmasını teklif ederken, Necib Âsım ve Velled Çelebi, bir millet adı olarak kelimenin Türkçe şekillere uygun olarak bağımsız bir biçimde hecelenmesini iddia etmişlerdi (كُتْ)¹³².

Reformcular, unutulmuş Türkçe kelimelerin yeniden canlandırılması ihtimalinin veya bunların diğer Türk ağızlarından alınmasının heceleme ve telaffuz bakımından bir zorluk yaratacağının farkında idiler. Bu, özellikle bütün Türk milletinin birleşik bir edebî dile sahip olmasını müdafaa eden Şemseddin Sami'ye mesele çıkarmıştı. Şemseddin Sami yine de telaffuzu, insanların kendi arzularına bırakırken uygun ve umumî bir heceleme sistemine olan ihtiyacı belirterek bunun meydana getirilmesi üzerinde de durmuştu¹³³.

Şemseddin Sami'nin edebî dili iyice öğrenmek isteyen kimselerin artık Arapça ve Farsçayı öğrenmeğe ihtiyaçları olmadığını önceden görmesi, onun reform programının tabîî bir neticesiydi. Şemseddin Sami, Arapça bilmek hiç olmazsa bazı Türkler için bir şart olarak kalmalıydı diyordu. Arapça her şeyden önce Kuran-ı Kerim ve Hadis-i Şeriflerin yazıldığı mukaddes bir dil olup bütün Müslümanlar arasında mânevi birliği sağlayan bir unsurdu. İkinci olarak Arapça, bir çok öz Türkçe kelime için özellikle fen ve teknik terimlerde bir kaynak olarak hizmete devam edecekti. Üçüncü olarak Arapça, bir klâsik dil idi. Zengin ve şaheser bir edebiyata sahipti. Dördüncü olarak, Türklerin vatanlarını paylaştan milyonlarca Ara-

bın dili idi. Son olarak da ataların bir çok fennî ve edebî eserleri Arapçayla yazılmıştı. Şemseddin Samî'ye göre Farsça da Arapça kadar olmasa bile önemini koruyacaktı. Farsça, Arapça gibi kelime haznesinde bir çok kelimenin kaynağı idi; Orta Asya ve Hindistan'daki bir çok Müslümanın edebî dili idi; ataların eserlerinde kullandıkları dildi; Türk şâir ve yazarları için ilham kaynağı olarak estetik bir değere ulaşmıştı. Bununla birlikte bu dillerin ve Fransızca gibi diğer dillerin bilinmesi esasen bu dillere profesyonel olarak ihtiyacı bulunanlara veya fen ve edebiyat sahasına ilgi duyanlara mecbur kılınmalıydı. Halkın çoğu bu ağırlıktan kurtarılmalıydı. Şemseddin Samî, okuma yazma ve eğitim meselesinin böylece çok kolaylaştırılmış olacağını ve bir çiftçinin bir çok yabancı kelimeyi bilmeye gerek duymadan bir ziraat yayını okuyabileceğini ilâve ediyordu¹³⁴.

Şemseddin Samî, ayrıca Arapça ve Farsça öğretiminde kullanılan metotların düzeltilmesi ihtiyacına da işaret ediyordu¹³⁵. En önemli konu, bu dillerin birbirlerinden ayrı olarak öğrenilmesi ve Türkçe öğretimi ile karıştırılmamasıydı. Türkçe öğretimi her zaman yabancı dil öğretiminden önce ele alınmalıydı. Ayrıca kişinin bu dilleri kendi dil öğrenim kuralları içinde öğrenmesi imkânı sağlanmalıydı¹³⁶.

Diğer bir çok yazar da aynı şekilde devlet okullarının ilk sınıflarındaki Arapça mecburiyetinin Türkçe öğretimi lehine azaltılması ve özellikle Türkçe gramerlere Arapça ve Farsça kuralların dahil edilmesi ihtiyacından söz ediyorlardı. Böylece bu dillerde kullanılan ders kitaplarına duyulan ihtiyaç ortadan kalkacaktı¹³⁷. Ali Kemal gibi Arapçanın ateşli savunucularından bazılarının kendi durumlarını «milliyetçi» terimlerle doğrulamaları kayda değer bir noktadır. Ali Kemal, uygun bir Türkçe gramer kitabının bulunmaması yüzünden Arapça öğrenmenin

şart olduğunu ileri sürmekte ve bu eksiklik giderildiği takdirde bundan vazgeçilebileceğini yazmaktaydı. Asıl ilgisinin Türkçe olduğunu önemle belirterek «Eğer biz Arapça ve Farsça öğreniyorsak bu Türkçe ve Türkçülük içindir, Türklerin mertebesini yüceltmek içindir» der¹³⁸.

Devlet okullarındaki Türkçe derslerinin kolaylaştırılması meselesi 1894 yılında bir devlet fermanının çıkarılmasına yolaçmıştı. Bu fermana göre, yaygın kullanılışa sahip olmayan Arapça ve Farsça kelimelerden arınmış basit ve açık bir dil kullanılacak, ayrıca düzgün okul kitapları okutulacaktı¹³⁹. Basm bunu eğitimin gelişmesinde bir dönüm noktası olarak görüyor ve şimdi bütün Osmanlı vatandaşlarının kısa bir zaman içinde Türkçe okuyup yazabilecek bir duruma geleceğini, devlet kanun ve nizamlarını anlayabileceklerini ümit ediyordu¹⁴⁰.

Mehmed Emin'in **Türkçe Şiirler** adlı kitabının yayımlanması da Şemseddin Sami'nin sözlüğü gibi dil reformunda ileri bir adım olarak kabul edilmişti. Bu, sadece Türkçülerin değil, Yeni Edebiyatçılar'ın bir çoğunun da paylaştığı bir görüştü. Kitaptaki şiirler, taşıdıkları duyguların yanı sıra ilhamını halktan alan yüce fikirlerin halkın kullandığı sade bir dille ifade edilebileceğini göstermesi yönünden eleştiricilerin övgülerine mazhar olmuştu. **Türkçe Şiirler**, eski tarz Arapça ve Farsça deyim ve şekilleri bir tarafa bıraktığı gibi Arap aruz vezni yerine Türk hece veznini kullanmakla reformcuların çoğunun amacım yerine getiriyordu. Kitap, ayrıca yazıda önemli değişikliklere de öncülük ediyordu. Eser, gerek muhteva ve gerekse şekil yönünden «Millî Edebiyat» ın özelliklerini taşıyordu. Şemseddin Sami, şaire yazdığı bir mektupta «...Milliyetçi duygu ve fikirlerin milli bir dille ifade edilmesi: İşte şiir budur, işte edebiyat budur» diyordu¹⁴¹. Sabah gazetesinde yazdığı bir makalede de Mehmed Emin'i

yeni ve ümit verici bir edebî okulu başlatan kişi olarak görüyordu:

«Ötedenberi ihtar ve tavsiyesinden geri durmadığımız ve kendimizin açamadığı bir çıkır açıldı; farkında olmayanlara müjdeleriz. Türkçe Şiirler adıyla pek güzel ve çekici bir biçimde yayımlanan bir kitapçık, herkesin dikkatini çekecek derecede görülmemiş bir eserdir. Sahibi Mehmed Emin Bey Efendi, bu kitaba aldığı 9 parça şiirle bu arzu ve tavsiye ettiğimiz çıkırı açtı. Bu kitapçığın yayımının edebiyat tarihimizde büyük bir olay olarak kabul edilmesi yerinde olur. Evvelki senenin fikir ve emek mahsulü olup 1316 (1898) senesinde yayımlanan bu eser, söz, şekil ve dil bakımından gelecekteki edebiyat binasının ilk temel taşıdır. Mânâ ve fikirce bundan evvel «Edebiyat-ı Cedîde» kurulmuştu; programı, dersleri tertip edilmişti, öğretime başlanmıştı. Lâkin mektep binası yapılmamıştı, ahşap, harap, tertipsiz bir binada geçici ve kira ile ders veriliyordu. Yeni mektebin usûl ve programına göre mükemmel ve kârgir bir edebiyat mektebinin işte birinci temel taşı kondu. Mehmed Emin Bey Efendi, o küçük eserle yetinmeyecektir; o yolda sırf Türkçe bir dille ve Türk hissiyatını tasvir eden şiirler söylemede devam ediyor ve devam ettikçe de mükemmellerini söylemede mekele kazanacağında şüphe yoktur¹⁴².»

Reformcular, Türk dilinin reformu konusundaki araştırmalarda sadece ilk çalışmalara işaret etmekle birlikte (Meselâ, Şemseddin Sami'nin sözlüğü veya Mehmed Emin'in *Türkçe Şiirler*'i gibi) iki ana hedefi genişlettikleri ve güçlendirdikleri de açıktır. Bu hedeflerden birincisi, ba-

ğimsiz bir Türk dili kavramım yerleştirmekti. Türkçenin bağımsız karakterine karşı daha önceleri Hacı İbrahim Efendi'nin yaptığı tarzda tenkitler zamanla çok azalmış ve Türkçe, Osmanlıcanın yerini almıştır. İkincisi olan dil reformunda tam başarı sağlamamışlarsa da hiç olmazsa reform için gerekli olan havayı (ortamı) yaratmış ve tutulacak ana hatlara işaret etmişlerdi.

(Boş Sayfa)

VII. BÖLÜM

TÜRK KÜLTÜRÜ

İster Türk ister Osmanlı olarak ifade edilsin, Türk kültürünün çeşitli yönleri bilhassa 1890'larda Türk âlim ve yazarlarının dikkat ve ilgisini çekmişti. Türk âlim ve yazarlarının en çok ilgilendikleri alan, daha önce de görüldüğü gibi «milliyetçiliğin temeli» olarak görülen dil sahasıydı. Ancak edebiyat, şiir, mûsikî ve temaşa sanatları gibi alanları ihtiva eden lisan, millî kültürün bir parçasıydı. Bütün bunlar, bir milletin kendine has tarihini, hayat tarzını, ülküleri ve değerlerini yansıtan kendi dünyası olarak adlandırılabilirdi. Türkçülere göre bu konular üzerinde de dil gibi durulmalı ve bunlar teşvik edilmeliydi. Türk kültürüne karşı duyulan ilgi, önceleri geniş bir sahada yazılan bir çok eserin yayımlanması ile ifade edilmişti. Bu yayınlar arasında Osmanlı ve Türk edebiyatı antolojileri¹, Osmanlı ve Türk klâsiklerinin basılması², atasözlerinin toplanması³ ve benzeri çalışmalar vardı. Gazete ve dergilerde Türk yazarları, şâirleri, müzikologları, sanatçı ve âlimleri hakkında bir çok makale ve fıkralar çıkmıştı. Dergilerdeki bu makaleler çoğu zaman fotoğraflar, resimler veya notalarla birlikte yayımlanmıştı.

Dil ve yazı meselesinde yapılan önemli münakaşa ve münazaraların konusu, Türk ve Osmanlı kültürüne ait

çeşitli unsurlardı. Sultan II. Abdülhamid devrinin sonunda Batı, bilhassa Fransız kültürü Türk toplumu üzerinde kuvvetli bir tesir yaratmıştı. Avrupa kaynaklı edebiyat, sanat, moda vs. gibi yeni şekiller çoğu zaman **alafranga** olarak ifade ediliyordu. Batıdan gelen bu akımın geniş halk yığınları ve aydınlar arasında bir tepkiye yol açması tabii idi. Çünkü **Batılılaşma**, Osmanlı İmparatorluğu'na girdiğinden beri durum bu olmuştu. Batıcılar Avrupa kültürünün en iyi yönlerinin Osmanlı toplumunca kabul edilmesini bir ihtiyaç olarak görürken, gelenekçiler ve muhafazakârlar Osmanlı Türklerinin zengin ve geniş İslâmî mirasını Batıcılık adına bırakmaya pek gönüllü görünmüyorlar, Avrupa tesirinin beraberinde getireceği şeylerden endişe duyuyorlardı. Tepki hareketleri daha önceleri İslâmî bir nitelik taşımıştı. Hattâ şimdi bile yapılan münakaşaların çoğu dinî bir havada idi. Bununla beraber Batıcılar ve muhafazakârlar arasında kalan bazı yazarlar **İslâmcı** veya **Batıcı** bir görüşe bağlanmadan Türklere kendi miraslarını ortaya çıkaracak ve bunun üzerinde duracak bir yol ileri sürüyorlardı. Bunlar edebiyatta olsun, mûsikî veya temaşa sanatlarında olsun Türklerin bu alanlardaki yaratıcılıklarını vurgulamaya çalışıyor, dış tesirleri mümkün olduğu kadar azaltmaya gayret ediyor ve asıl Türkçenin **alaturka** şekli ile takip edilmesinin gerekli olduğunu ileri sürüyorlardı.

Avrupa ve bilhassa Fransız tesiri en esash olarak edebiyat alanında hissedilmişti. Bu tesirler daha öncekileri Tanzimat devri yazarlarının özellikle **Genç Osmanlılar** hareketi ile ilişkisi olan yazarların eserlerinde de görülmüştü. Bunlar, özellikle 1896-1901 yılları arasında Tevfik Fikret'in yönettiği **Servet-i Fünûn** dergisi etrafında toplanan ve daha sonra **Edebiyat-ı Cedîde** adıyla bilinen edebî okulu kuran genç şâir ve yazarlarda daha çok görülmüştü. Halid Ziya (Uşaklıgil)⁴, Cenab Şahabeddin⁵

ve Hüseyin Cahid (Yalçın)⁶ gibi seçkin yazarların da içinde bulunduğu bu grup, çoğunlukla modern eğitim sistemiyle yetiştikleri için bir çoğunun Avrupa'daki edebî çevre ile yakından ilgisi vardı. Batı kültüründen olduğu kadar ananevî kültürden de faydalanan Tanzimat yazarlarının aksine Servet-i Fünûncular tamamiyle Batıya yönelik idiler. Aynı şekilde, öncekilerin tersine bunlar, kendilerini siyasî ve sosyal hareketlerin dışında, «Sanat, sanat içindir» görüşüne bağlı kişiler olarak görüyorlardı. Çağdaş edebî okul olan sembolizmden kuvvetli bir şekilde etkilenmiş olup, temalarını zengin ve şehirli tabakadan seçiyor, karışık, süslü ve hayallerle yüklü bir üslup kullanıyorlardı. Yaygın kullanışa sahip olmayan pek çok Arapça ve Farsça kelimeyi kullanmakla kalmıyorlar, kelime ve deyimleri de Avrupa kalıplarına dayandırıyorlardı. Şiir ve nesir de gerek şekil ve gerekse muhteva olarak aydın sınıfa hitap ediyor ve eserlerini küçük bir okumuş tabakanın zevkine göre veriyordu.

Türkçülerin yaptıkları tenkitler ve dilde reform istekleri, işte bu modern yazar ve şâirlerin kullandıkları üslup ve dilden ileri geliyordu. Şemseddin Sami'nin dediği gibi Servet-i Fünûncular «İyi düşünür»lerdi. Ancak kullandıkları dil ağır ve sevimsizdi⁷. Yeni edebiyatçılara karşı yapılan tenkitlerin belki de en ağırı Ahmed Midhat Efendi tarafından yapılmıştı. Ahmed Midhat Efendi, *Sabah* gazetesinde yayımlanan bir makalesinde onlardan *Dekadan* olarak bahsetmiş ve halkın dilinden ayrı bir edebî dil kullanmalarına karşı çıkmıştı⁸. Bu makale, devrin özelliği olan bir çok edebî tartışmalardan biri diğerine yol açmıştı. Yeni edebiyata karşı yapılan tenkitler, bilhassa *İkdam* ve *Mâlumât* gazetelerinde çalışan bir grup yazar tarafından yapılmıştı.

Daha önce belirtilen dil reformu meselesine ek olarak bazı yazarlar, Türk şiirinin vezni konusuna büyük

önem veriyorlardı. Arap ve İranlılardan alman ve Osmanlı şiirinde kullanılan aruz vezni, hecelerde uzun kısa ayırımı olmayan Türkçeye Arapçadaki kadar uygun düşmüyordu. Tanzimat yazarlarından bazıları daha önceleri âşık edebiyatında kullanılan hece veya parmak veznini almak istemişler, hatta bazıları bunu uygulamaya bile başlamışlardı⁹.

Yeni edebiyatçıların bu konuda gelenekçi kalmaları ve aruz veznini bazı değişikliklerle kullanmaya devam etmeleri büyüyen değişme isteğini daha da arttırmıştı. Vezin hakkında yazılan çeşitli kitaplardan bazıları daha önce hakiki Türk ölçüsü üzerinde özellikle durmuş, Türklerin bu ölçüden Osmanlı devrinin başından beri ayrı olduklarını belirtmişlerdi¹⁰. Necib Âsım'dan gelen bir mektuba cevap olarak Mâlumât dergisi, Türk edebiyatının bağımsızlığını ve gelişmesini sağlamak için eski Türk ölçüsünün yaygın hale getirilmesini destekleyeceğine teminat veriyordu¹¹. Türkçüler, Mehmed Emin'in **Türkçe Şiirler** kitabında hece veznini kullanmasını tabiatıyla büyük bir sevinçle karşılamışlardı. Şemseddin Sami, bu şiirleri, büyük Osmanlı klâsik şâirlerinin şiirlerine tercih ettiğini açıklıyordu: «**Bunlar kaba olabilirler, fakat Türkçedirler**» diyordu¹². Vatansever olduğu kadar halkına yakınlığı, sade dili ve Türk veznini kullanması dolayısıyla Mehmed Emin, edebiyatta yeni milliyetçi ekolün kurucusu olarak kabul edilir.

Yeni edebiyatçılara karşı yöneltilen tenkitlerde şekil meselesi nasıl önemli bir yer tutmuşsa, Batıyı taklit etmek de bazı Türkçülerce erişilmesi uzak bir hedef ve Türk edebiyatının köklerine indirilmiş bir darbe sayılmıştı. Tehlike, roman veya tiyatro gibi yeni türlerin alınmasında değil, yabancı fikir ve değerlerin yurda getirilmesinde idi. Karşı konulması gereken şey de, diğer milletlerin

mânevi değerlerini tarif etmeye çalışan bu çeşit taklitçilikli¹³. *Mâlumât*'daki bir makale şöyle diyordu:

«Biz bugün hakikaten milli bir edebiyata muhtacız. Eğer gayret sarfedeceksek bu noktaya edelim. İran mübalağalarını bırakalım. Frenk fikirlerini atalım. Ne İran'a doğru bir dönüş hareketi yapalım, ne de garbın ancak kendine has olan derinliklerine doğru uzanalım¹⁴.»

Bu ve buna benzer tenkitlere cevap veren Batıcılar, her fırsatta kendilerinin taklitçi olmadıklarını belirtiyorlardı. Batı edebiyatından ve Batı estetik felsefesinden gerçekten çok şeyler öğrendiklerini kabul ederken kendilerini asıl ilgilendiren şeyin Türk edebiyatının yeniden kurulması olduğunu söylüyorlardı. Hüseyin Cahid, Veled Çelebi ile yaptığı görüşmelerin birinde şöyle diyordu:

«Fakat bir şey almak lâzım gelirse bunu kendi ruhumuzdan, Türklüğümüzden alırız, buna çıkarırız¹⁵.»

Türk edebiyatı, Avrupa klâsiklerinin Türkçeye tercüme edilmesi konusu üzerinde yapılan hararetli bir münakaşada da tartışılmıştı. *Tercüman-ı Hakikat* gazetesine yazdığı bir makalede bu münakaşayı ortaya atan Ahmed Midhat Efendi, Osmanlı yazarlarının büyük eserler meydana getiremedikleri için Avrupalı yazarların böyle eserlerinin Türkçeye tercüme edilmesini istiyordu¹⁶. Bu, tabiatıyla büyük bir itiraza yol açtı. Bu görüşe ilk karşı çıkan *İkdam* yazarı Ahmed Cevdet oldu. Ahmed Cevdet, tercüme yapılırken kitaplardaki sanat değerinin çoğunun kaybolduğunu, bu yüzden de bir dilden başka bir dile klâsikleri çevirmenin zor olduğunu belirtiyordu. Ayrıca Türkçede klâsiklerin var olduğunu ısrarla söylüyordu:

«Süleyman Çelebilerin, Sinan Paşaların, Nef'ilerin, Naimaların, Cevdet Paşaların ve Nacilerin muhteşem eserleri hiç şüphe yok ki klâsiklerimiz arasındadır.^{17.}»

Necib Âsım'ın tepkisinde de kuvvetli bir milliyetçilik sezilmektedir. Necib Âsım, Türkçenin yabancı klâsikler için yeterli olduğunu savunurken Ahmed Cevdet'ten ayrılıyor; fakat bu klâsiklerin tercüme edilmesi gereğini de ifade ediyordu¹⁸. Ancak, Ahmed Cevdet'in de belirttiği gibi Osmanlı ve Türk klâsikleri mevcuttu. Her milletin klâsik olarak gösterebileceği hiç değilse bir iki eseri vardı. Türkler yalnız Osmanlıca olarak değil, Çağatayca ve diğer Türk dillerinde yazılmış klâsiklere de sahiptiler. Necib Âsım bunlara örnek olarak diğer bir çok eserle birlikte, XI. yüzyılın didaktik eseri **Kutadgu Bilig'i**, Ali Şir Nevâî'nin **Mahbûbu'l-Kulûb'unu**, Sultan Veled'in **Rebabnâme'si**ni gösteriyordu¹⁹. Hattâ bazı klâsik Osmanlı şâirlerini Avrupalılardan üstün bile görüyordu. «Fransızcada **Bâki ve Âkif Paşa'nın** meşhur mersiyelerinin mükemmelliğine sahip bir eser mevcut değildir diyordu²⁰. İlk görüşlerini savunan Ahmed Midhat Efendi, bu tenkitlere cevap verirken dünya klâsiklerinin Türkçeye çevrilmesini teklif ederken maksadının Avrupa taklitçiliği olmadığını açıklıyordu. Türklerin kendilerine has klâsikleri olduğunu kabul ediyor, ancak diğer milletlerin klâsiklerini tercüme etmenin kendi klâsiklerimizin değerini düşürmeyeceğini de ilâve ediyordu²¹.

Necib Âsım, Türk klâsiklerinin diğer milletlerle karşılaştırıldığı zaman mahdut sayıda olduğunu bildiriyordu. Ona göre bunun sebebi, Türklerin Arap ve İran medeniyetleri içinde kaybolup gitmelerinde değil, bu dillerin edebî özelliklerinin kendi dilleri üzerinde hâkimiyet kurmasına müsaade eden Türk yazarlarında aranmalıydı. Türk-

ler, hâkimiyetleri altına aldıkları milletlerin kültürlerini yıkmak istemediklerinden veya siyasi düşünce tarzlarından dolayı bu şekilde davranmış olabilirlerdi. Ancak, Türk edebiyatı meselesinde bu yazarlar ihmalkâr davrandıkları için suçluydular. Ona göre Avrupa dil ve edebiyatlarının Grekçe ve Latinceyle mukayese edilmesi, Türk dil ve edebiyatının da Arap ve İran edebiyatlarına dayandırılması gereği mânasına gelemezdi. Türklerin İslâmiyeti kabul ile bu medeniyete dahil olmadan önceleri de dilleri ve edebiyatları vardı. Bu sebepten Arapça ve Farsçanın Türk dili ve edebiyatına tahakküm etmesi için ortada hiç bir sebep mevcut değildi²². Türkçülere göre bu ihmalkârlık o günlere kadar devam etmişti. Arapları ve Farsları taklit etmek, geçmişte yazılan Türk klâsiklerinin mahdut sayıda oluşunun sebebini nasıl izah ediyorsa, şimdi Avrupa'yı taklit etmenin de gelecekteki Türk edebî muhayyilesini zayıflatacağına muhakkak gözüyle bakılabilir²³.

Osmanlı ve Türk mûsikisine dair meseleler, basında 880'lerde tartışılmaya başlanmış ve bu tartışmalar edebî klâsikler hakkında yapılan münakaşalara çok benzerlik göstermişti. Kendi temelleri üzerine kurulu, kendi melodileriyle, armonileriyle bir Türk mûsikîsi kurulması üzerinde önemle durulmuştu. Bazı müzikologlar ve yazarlar **Avrupa mûsikisine karşı doğu milletlerinin ve Müslümanların da katıldığı bir Şark mûsikîsi** terimini teklif etmişlerdi. Türkçüler bu görüşü yabana atmamışlar ve mûsikînin temelde millî yaratış olduğu üzerinde ısrarla durmuşlardı. Mûsikî konularında bir hayli yazılar yazmış olan Salih Zeki²⁴ **Şark mûsikîsi** terimini savunmuş ve Ahmed Midhat Efendi'ye verdiği cevapta müzik ilminin ve bu ilmin tahlilî metotlarının her millet için aynı olmakla birlikte mûsikînin başlı başına her insan için ayrı anlamlar taşıdığını belirtmişti²⁵. Aynı şekilde Necib Âsim da Türklerin **alafranga** diye tanıdıkları mûsikînin gerçekten

Avrupa'nın her tarafına yayılmış olduğunu ve bu mûsîkînin Avrupalıların her biri için farklı özelliklere sahip bulunduğunu yazmıştı²⁶. Eğer gerçekten bir **Şark mûsîkîsi** mevcutsa, Türklerin bunda da payları olduğu muhakkaktı. **Mâlumât**'ın sözleriyle Türkler Şark mûsîkîsini Araplardan almışlar, buna öylesine hizmet etmişler ve bunu öylesine geliştirmişlerdi ki, artık bu mûsîkî Türk temeline daaylı hale gelmişti²⁷.

Necib Âsım'a göre Türkler arasında üç tür mûsîkî görülüyordu: Avrupah olan **alafranga müzik**, yüz sene öncesine kadar çokça çahnan **saz şâirlerinin müziği** ve **folklor müziği**. Türkler dil ve edebiyatta yaptıkları gibi geçmişte başkalarını, özellikle İranlıları taklit ettikleri ve halk arasında görülen kendi öz millî mûsîkîsini ihmal ettikleri için suçluydular²⁸. Günümüzde bu ihmalkârlık geleneği devam ediyor ve Türkler Avrupa mûsîkîsine hayran kalıyorlardı. **Mâlumât**'taki bir yazara göre yabancı mûsîkînin yurda girmesi Türk mûsîkîsini zedeleyip, kaybolma tehlikesini doğuracak ve gelecek nesilleri Türkçe sözlü alafranga şarkılarla ve bir kaç «hafif şarkı» ile yüzyüze bırakacaktı. Aynı yazar nasıl ki edebî dil millî tekâmülün derecesini gösterirse mûsîkî de bir kişide toplumsal ahlâkın temel ölçülerinden biri olarak görülür di-yordu²⁹.

Türkçüler şimdi Türklerin görevlerinin kendi öz mûsîkîlerine dönmek olduğunu ileri sürüyorlardı. Zamanın en seçkin Türk müzikologlarından biri olan Rauf Yekta, kendisinin ve meslektaşlarının göğüs gerecekleri üç büyük görev olduğunu belirtiyordu. Türk mûsîkîsinin teorik temelinin kurulması -ki bu işe kendisi girişiyordu³⁰, Türk mûsîkîsinin tarihinin yazılması ve kaynaklarının tesbit edilmesi. Ancak bu işlerin üstesinden gelindikten sonra Avrupa'ya dönmeye razı olunabilirdi. Rauf Yekta, Türk

mûsikîsinin Anadolu halkı arasında el üstünde tutulduğunu ve canlı olduğunu belirtiyordu:

«Bir kere mûsikîmizin mazisini, halini ortaya koymalıyız. Anadolu'nun çeşitli yerlerinde ve bilhassa Urfa, Musul, Erzurum taraflarında o kadar yakıcı, o derece tesirli terennümlere tesadüf edilir ki insanı kendinden geçirmemesi mümkün değildir. Fransızların «San Popüler» dedikleri parçalardan bizim memleketimizde de gayet güzellerine rastlanır. Bu şarkılar notalarıyla toplanıp yayınlansa bu yüzden mûsikîmiz ciddi surette istifade eder. Çünkü asıl millî mûsikîmiz her türlü özentiden uzak olan bu parçalardır³¹.»

Millî kültürün diğer yönlerinin önemi az olmakla birlikte Türkçü yazarların dikkatlerinden kaçmamıştı. Plâstik sanatlar alanında edebiyat ve mûsikînin tersine olarak Avrupa etkileri nisbeten az ve belli değildi. Bu yüzden de milliyetçi mânada bir tepki uyandırmıyordu. Bununla birlikte sanatta uyanış büyüyordu. 1879'da kurulan Güzel Sanatlar Akademisi (Sanayi-i Nefise Mektebi) millî el sanatlarını gün ışığına çıkarmasının yanı sıra, sanatı halk arasında yaymak gayesini de güdüyordu³². Burada plastik sanatlar konusunda yazılar yazan en belli başlı yazar Celâl Esat (Arseven)³³, Türk sanatının hem «keşfedilmesi» hem de teşvik edilmesi ihtiyacına işaretle bu konuda doğru bir araştırmanın yürütülmesini istemişti. Diğer Türkçüler gibi Celâl Esat da Türk sanatının Arapların, İranlıların ve Bizanslıların dış tesirlerine rağmen kendisine has özelliği ve orijinalitesi olduğunu belirtmişti³⁴. Necib Âsım'a göre Türk sanatının varlığı ve zenginliği onun geniş alanlara yayılması ve mimariden

halı dokuyuculuğuna kadar bir çok alanda olması ile ispat edilebilirdi. Kültürün diğer bölümlerindeki gibi sanat dalında da dış tesir altında kalılabilirdi, fakat «kendi yaratıcılığımızdan doğan eserleri hatırdan tutmak ve onları ortaya koymak gerekliydi.» Necib Âsım, okullardaki sanat derslerinin sadece Avrupa sanatına tahsis edildiğinden şikâyet ediyor, bu derslerin öğrencilerin millî sanat eserlerinin üslûp ve güzelliğine dikkatlerini çekecek şekilde düzenlenmesinde ısrar ediyordu³⁵.

Millî kültürün yıkıcı dış etkilere karşı korunacak diğer bir yönü ise ahlâk, ananeler ve günlük davranış şekilleri idi. Batıcılık gerçekten de sadece kendi müesseselerini aldirmakla kalmıyor, tesirlerini Avrupa veya Avrupahılarla şu veya bu sebeple ilişki kuran yüksek tabakadan bir çok kişinin hal, hareket, görgü ve terbiyesinde de gösteriyordu. Bu, kültürün diğer yönlerinden çok daha fazla olarak dinle yakından ilgiliydi. Zira insanların günlük ibadetlerine yön veren, dinî inanış ve prensipler idi. Bu yüzden muhafazakârlar tarafından yapılan protestolar ekseriyetle dinî terimlerle ifade edilmiş ve Batıcılar bile İslâm ahlâkına olan bağlılıklarını tekrar tekrar belirtmek zorunda kalmışlardı. Meselâ Hüseyin Cahid, Arap ilimlerine aşırı itimat ettiğinden dolayı tenkit edildiği zaman ahlâkın inanca dayalı olduğunu ve ondan ayrılamayacağını kabul etmişti. Bu konuda şöyle diyordu:

«Ahlâk ilmi bizde din üzerine kurulu olduğundan ahlâk dinden ayrılmaz. Bu meselelerde tabîî Araplar'daki ahlâk kitaplarını garp kitaplarıyla karşılaştırmayacağım. Dinimizi, vazifemizi yabancılardan öğrenecek değiliz³⁶.»

Bu tartışmaların bir çoğunda milliyetçi fikirlerin bulunduğu ortadadır. Zaten Sultan II. Abdülhamid'in tahta

çıkmasından hemen önceki karışık devirde **Basiret** gazetesi gençliği yabancı âdet ve giyim-kuşamı almakla eleştirmişti. Gençlik Avrupalılardan ayırılmaz duruma gelmişti. Avrupa'da bir kimsenin milliyetini «**tavr-ı millî**» siyle (millî davranış) söylemek mümkündü. Ama İstanbul'da ancak **Eski Osmanlı'yı** tanıyabilirdiniz³⁷. Bazıları Fransızca deyimleri Türkçelerine tercih ediyordu³⁸. Aynı şikâyet daha sonraki yıllarda **İkdam** gazetesinde de yer almıştı³⁹. Bir çok kişinin daha önce de gördüğümüz gibi⁴⁰ **Türk** kelimesini ve kendi milliyetini hor görmesi Türkçülerin yazılarında önemli bir tema olmuştı. Türkçüler bunu Türklerin kendi kültürlerini ele alışlarındaki ihmalkârlığın neticesi olarak görmüşlerdi. Necib Âsım'ın orijinal **Türk** isimlerine eğilmesi ve bu isimlerin uzun listelerini **İkdam**'da yayımlanması mânalıdır. Yazar, bununla amacının okuyucuları **eğlendirmek**⁴¹ olmadığını belirtmiş ve çoğu kahramanlık ve cesaret anlamları taşıyan bu isimleri Türklerin İslâmiyet'i kabul ettikten sonra da kullandıklarını bildirmişti⁴².

Diğer milletlerden neyin alınıp alınmayacağı arasında bir ayırım yapılması ihtiyacı **Sabah** gazetesinde ahlâk ve âdetler hakkında yayımlanan bir makalede açıklanmıştı. Kişinin davranışlarına rehberlik eden ahlâkın bütün milletlerde, bütün ülkelerde ve bütün dinlerde aynı olduğu belirtilmişti. Bununla birlikte ilâhî veya tabîî kanunlara bağlı olmayan gelenekler, bir millettten ötekine farklılık gösteriyordu. Böyle âdetler, ahlâk gibi iyi veya kötü olabilirlerdi. Mecbur tutulmasalar bile tecrübe ve tarih, insanların nesiller boyunca onlara güçlü bir şekilde sarıldığını gösteriyordu. Âdetler öz varlıklar olup milletler ve ırklar arasında sınır tayin etmekte dillerden hiç de az önemli değildi. Böylelikle zararlı olmadıkları müddetçe kendilerine has bir değer taşırlardı. Onların değeri de «bir millete mensup olanların milliyetlerini ve ırklarını

unutmalarına müsaade etmemeleri, ebedî yurtseverliklerini harekete geçirmelerinden» ileri geliyordu. Bir milletin veya bir ırkın var oluşunu tehlikeye düşüren şey, diğer milletlerin âdetlerini taklit etmektir. Avrupa tesirleri hakkında gazete şöyle diyordu:

«Biz bugün Avrupa medeniyetinin tesiri altında bulunduğumuz halde bu hususta aşırıktan kurtulamıyoruz. Bir takımımız Avrupa medeniyetinin özünü arzu etmeksizin onun kabuğuyla ve daha doğrusu Avrupa'nın medeniyetini değil âdetlerini ve ekseriya kötü âdetlerini taklit etmekle yetiniyor. Bir kısmımız da medeniyeti bundan ibaret zannederek medeniyetin kendisinden de soğuyoruz. Âdet ve millî ahlâkını terk ederek medenileşen bir Türk eğer hakikaten medenileşmişse medenî bir adam olur, fakat artık Türk değildir. Medenî bir Türk olmak için ahlâk ve millî âdetleri muhafaza ile yalnız medeniyeti alması lâzım gelir⁴³.»

Hepsi medenî olan Avrupa milletleri geçmişte ve günümüzde başkalarının keşif ve icatlarını kabul etmişlerse de başka milletlerin örf ve âdetlerini almaya yanaşmamışlardı. Türkler bunun tam tersine kendilerine tamamen yabancı olan moda, örf ve âdetleri alıyor ve böylece maneviyatlarına olduğu kadar ekonomilerine de zarar veriyorlardı. Makale şöyle sona eriyordu:

«Medeniyet bir millet veya bir memlekete mahsus değildir. Avrupahlar medeniyeti Arap Müslümanlarından ve Yunan putperestlerinden aldıkları halde kendi âdetlerini terk edip de Arap veya Yunan âdetini almağa mecbur olmadılar.

Kendi âdet ve ahlâklarım muhafaza ederek medenî oldular. Biz de kendi âdet ve millî ahlâkımızı muhafaza ederek ve Türk oğlu Türk kalarak medenîleşemez miyiz?⁴⁴»

Bazıları tarafından Batıcı olarak tanınan Ahmed Midhat Efendi de, Türklerin kendi kültür varlıklarını korumak için yapılan çalışmalara katılmıştı. Avrupa örf ve âdetleri hakkında yazdığı bir kitapta Türklerin alafranga âdetlerin gerçekten ne olduğunu bilmeden, iyi veya kötü arasında bir ayırım yapmadan onları taklit etme heveslerinden şikâyet etmişti. Ahmed Midhat Efendi bu kitabının bir gayesinin alafranga âdetlerin nitelikleri arasında bir ayırım yapmak olduğunu ve böylece her âdetin benimsenmemesi gerektiğini belirtmişti⁴⁵. **Tercüman-ı Hakikat** gazetesine yazdığı bir makalede eğer Türkler Avrupa'nın şeytanî taraflarını kabul ederlerse -ki buna mütemayil idiler- onların Türkçe konuşan Frenkler gibi olacaklarını ısrarla belirtmişti. Modern medeniyette yer alarak ilerleme yoluna tırmanmak lüzumluydu. Fakat aynı zamanda kendi varlığımızı ve benliğimizi korumak da gerekti. Ancak bundan sonradır ki Türkler bir taraftan kendi güvenliklerini ve refahlarını garanti altına alabilecekler, diğer taraftan da Müslümanlara ve özellikle Türk soyundan gelen ve Türkçe konuşan insanlara karşı olan ödevlerini de yerine getirebileceklerdi⁴⁶.

O halde milliyetçi yazarların yaratma peşinde koştukları medenî bir Türk, millî kültürün şuuruna varan kişiydi. O, bütün insanların ortak malı olan ve ilerlemeyi tayin eden icatları alabilmeliydi. Alması da gerekirdi. Ancak, kendi milletinin kültür değerlerini, kendi manevî hayatında da tatbik etmek zorunda idi.

(Boş Sayfa)

VIII. BÖLÜM

TÜRKÇENİN IMPARATORLUK İÇİNDEKİ DURUMU

XIX. yüzyılda Osmanlı diline karşı artan ilgi sadece dil reformu meselelerine bağlı kalmamış, dilin devlet içindeki durumuna da yansımıştır. Osmanlılar gerçekten de Türk dilini resmî imparatorluk dili haline getirmişler ve bu yolda kendilerinden önceki diğer bir çok Türk hanedanlarından ayrılmışlardı¹. Osmanlılar, - Türkçülük açısından- dilin saflığını koruma bakımından başarısız olmuşlar, dilin toplumdaki bütün unsurlara yayılması içinde de tamamen ihmalkâr davranmışlardı. Türkçe bilmek yönetici tabaka için şart olmasma rağmen reaya kendi başına bırakılmıştı. Devlet, halk eğitimi ile ilgilenmemişti. Devlet ile fert arasındaki ilişkiler eyalet yöneticileri gibi araçlar vasıtasıyla yürütüldüğü için avam tabakasının Türkçe öğrenmesine ihtiyaç görülmemişti. Bu, hem Müslümanlar hem de gayrimüslimler için böyleydi. Gayrimüslimlere millet sistemine uygun olarak kendi iç işlerinde geniş bir muhtariyet verildiğinden, bunlar kendi eğitim kurumlarını ve dil öğrenimlerini de ellerinde bulunduruyorlardı.

Ancak, Tanzimat'ın dayalı olduğu prensiplerin bu tabloyu değiştirmesi gerekecekti. Bir taraftan devlet, vatan-vaşlar hususunda yeni külfetleri ve yeni sorumlulukları yüklenirken, diğer taraftan fert ile yetkililer arasındaki ilişkiler de artarak resmî dilin bilinmesini zarurî bir ihti-

yağ haline getirmişti. İmparatorluk içindeki dil engelleri, reformcuların yapmış oldukları hareketlerin halka anlatılmasını halkın da bu hareketleri anlamasını zorlaştırıyordu. Aynı durum, tabiatıyla devletin en önemli programlarından biri olan eğitim sistemini yayma konusunda da büyük bir engel teşkil ediyordu. Üstelik reformcular tarafından kabul edilen **Osmanlılık** siyaseti, bütün toplumların eğitim sistemleri arasında bir parça bütünlük olmasını öngörüyordu. Okulların, geleceğin vatandaşlarına diliyle, tarihiyle, kurumlarıyla imparatorluk hakkında geniş bilgi vermesi ve onlara devlete bağlılığı aşılması plânlanıyordu. Eğitim sisteminin yavaş yavaş lâyikleşmesi ve son olarak da 1869'da yüksek dereceli Osmanlı devlet okullarına gayrimüslimlerin kabul edilmesi çoğunlukla bu düşüncelerden ileri gelmekteydi².

Dilin, birliği sağlamadaki özel rolü, Tanzimatçıların gözünden kaçmamıştı³. Ancak yaygın eğitim çağrıları ve bununla birlikte gelen Türkçe öğretimi de tesirli olarak uygulanamamıştı. Açılan devlet okullarının sayısı, özellikle Türk olmayan vilâyetlerde azdı. Bazı gayrimüslim okulları gönüllü olarak Türkçe öğretimine başlamışlarsa da çeşitli milletlerin kendi eğitimlerini ananevî programlarına göre devam ettirmelerine de izin verilmişti⁴. Kapitülasyonların kalkını arkasına sığınan ve bu devirde kurulan bir çok yabancı okullar da aynı şekilde devletin siyaset ve amaçlarına çok az saygı duymuştu. İmparatorlukta vatandaşların resmî dili öğrenmeleri için yapılan zorlamalar sonunda elde edilen başarısızlık tabiatıyla Osmanlıcılığın başarısıyla ilgilenen basının ilgisini çekti. Şikâyetlerine sebep olan konu, özellikle gayrimüslimlerde görülen başarısızlıktı. **Basîret** gazetesine göre, dil millî birliğin temeli idi. Hatta dinden bile daha fazla önemliydi. Almanlar veya İranlılar gibi diğer milletler kendi dillerinin kullanılmadığı geniş bölgelerde bile dillerini yay-

manın önemini kavramışlardı. Halbuki Osmanlı İmparatorluğu'nda tam tersine olarak çeşitli Hristiyan ve yabancı okullarda, yabancı dillerin öğretilmesi için izin verilmekle Türkçe de unutturulmuş oluyordu. Türkçe konuşan Hristiyanların bulundukları bölgelerde bile (Kayseri gibi) Rumca, Türkçenin zararına olarak teşvik ediliyordu. Gazete, Türkçe öğretimi hususunda karşı karşıya bulunulan bir çok güçlükler olduğunu ve daha iyi öğretim metotları bulunmasına ihtiyaç duyulduğunu ileri sürüyordu. Ancak, bütün bunlar olurken Hristiyanların kendi dillerini öğrenmekten alıkonmamalarını da söylüyordu⁵. Basiret'te yayımlanan başka bir makalede dikkatler Müslüman halk üzerinde toplanmıştı. İmparatorluk içinde Türk olmayan Müslümanların çoğu Türkçe bilmez ve bu yüzden kanunları anlayamazlarken dili yaymak isteyen devletin hareketsiz kaldığı acı bir dille belirtilmişti. Bundan başka bu kişiler Hristiyan misyoner okullarında eğitim gördükleri için Türkçeden ziyade Avrupa dillerini öğreniyorlardı. İslâm ve Osmanlı birliğine karşı olan bu gibi tehlikeleri ortadan kaldırmak için gerekli olan şey, dillerin birleştirilmesi ve Osmanlı Türkçesinin öğretilmesine önem verilmesi idi⁶.

Türkçenin imparatorluk içinde yaygınlaştırılması meselesiyle ilgili olarak bir başka konu da bu dilin yüksek öğrenim kurumlarında, bilhassa tıp okullarındaki durumuydu. Askerî Tıp Mektebi 1869'da Fransızca öğretimden Türkçe öğretime geçerken 1866'da açılan sivil Tıp Mektebi başlangıçtan itibaren Türkçe öğretim yapıyordu⁷. Bununla birlikte Türkçeye geçiş pek de kolay olmamıştı. Tıbbî terminoloji bulmak ve tıp ders kitaplarını Türkçe olarak tertip etmek çabaları yeni yeni geliyordu. Bu iş için hâlâ yabancı hocalar çağırmak gerekiyordu. Özellikle yabancılar ve gayrimüslim azınlıklar arasında Türkçenin fen öğretimi için yeterli bir dil olamayaca-

ğı görüşüyle tıp okullarındaki «Türkçeye dönüş» hareketine karşı kuvvetli bir tenkit başlamıştı. Bunların görüşü, Lâtince nasıl Avrupa milletleri için hâlâ geçerli ve gerekli bir dil ise Fransızca da Türkler için aynı şekilde geçerli ve gerekli bir dil olmalıydı.

Bu görüş bir çok Türk gazetesinin tenkidine yol açtı. Konu Sultan II. Abdülhamid devrinde hararetli bir şekilde tartışılmaya devam etti. Türkçeyi savunanlar Türkçenin ilmi bir dil olmasındaki zorlukları kabul ediyorlar, ancak bu zorluklarla başa çıkılabileceğini ilâve ediyorlardı. Gerekli bütün teknik terimleri hazırlamak için yapılan çalışmalar devam ediyordu. Türkçe gibi bir kültür dilinin bir öğretim vasıtası olarak kullanılamayacağı düşünülmezdi. Türkçenin diğer dillerden teknik terimler alması diğer dillerde de görülen bir şeydi⁸. Türkçedeki teknik terimler ve çoğunlukla tıp dili terimleri Arapçadan alınmaktaydı⁹. Tenkitleri yapanların belirttikleri gibi Türkçenin kabulünden sonra tıp öğreniminde görülen düşüş, dilin hatası olarak kabul edilemezdi¹⁰. Avrupa milletleri de kendi dillerini Lâtineden ayırmışlar ve bundan sonra da tıp hayli gelişmişti. Fransızca öğrenmenin hâlâ gerekli olabileceği bir hakikatti. Ancak kişinin gelecek için hazırlanırken ve bir meslek elde etmek için uğraşırken kendisini yabancı bir dile böylesine detaylı olarak vermesi «bir zaman israfı» idi¹¹.

Bu ve buna benzer münakaşaların arkasında yatan niyet sadece dilin korunması arzusu ve kabaran millî duygu değildi. Türkçenin tıp okullarında öğretilmesi gayrimüslim okullarda okutulması, imparatorluk için birliği sağlayıcı bir unsur olacaktı. Eğer fen ilimlerinin Fransızca veya herhangi bir yabancı dille öğretilmesine izin verilirse gayrimüslim toplumlar için resmî dili öğrenme mecburiyeti ortadan kalkacaktı. Belki de daha önemli bir konu, tıp okullarında Fransızca kullanılmasının bir çok

Türk'ü, tıp mesleğine geçmekten alıkoyabileceği idi. Rumlar ve yabancılara kıyasla Türk hekimlerinin sayısının az olduğu basında bir kaç defa belirtilmişti¹². Türkçenin tıp okullarında kabulünden sonra bu sayıda bir artış görülmüştü. 1877 yılında Sabah gazetesi tıp okullarının sadece daha fazla sayıda doktor mezûn etmekle kalmadığını aynı zamanda «bunların çoğunu devletin resmî dilini konuşan unsurlar» haline getirdiğini memnuniyetle belirtiyordu¹³. Devrin Türk gazetelerinde görüldüğü gibi tıp mesleğinde Türk hekimlerinin artışına karşı duyulan ilgi daha sonraki yıllarda büyüyecek ve gelişecek olan Türkçenin toplumsal durumunun farkedilmesinin ilk işaretlerinden biriydi.

Sultan II. Abdülhamid devrinde Türkçenin imparatorluk içindeki durumunu kuvvetlendirme ve yayma hususunda bazı adımların atıldığı görülmektedir. Osmanlı tarihinde ilk defa olarak 1876 Anayasası, devletin resmî dilinin Türkçe olduğunu açıkça belirtiyor ve millet meclisi üyeleri ve memurların Türkçe bilmesini şart koşuyordu. 18. madde şu şekildeydi:

«Devlet tarafından işe alınacak olan Osmanlı vatandaşlarının devletin resmî dili olan Türkçeyi bilmeleri şarttır¹⁴.»

Madde 57, parlâmentoda yapılacak konuşmaların Türkçe olmasını; madde 68 de gelecekteki üyelerin Türkçe konuşmasını ve mümkün olduğu kadar Türkçe yazmalarını şart koşuyordu¹⁵. İlk Osmanlı meclisi 1878 yılında iki toplanıdan sonra dağıldığı için bu tedbirlerin Türk olmayan toplumlar arasındaki etkilerini değerlendirmek zordur. Memuriyete gelince, Türkçe bilmek daima işe alınmak için şart olarak kaldı. Anayasa bu durumu ısrarla belirtiyor ve teyit ediyordu. Türkçenin durumuyla ilgili olarak atı-

lan diğer adımlar doğrudan doğruya eğitim sistemini ilgilendiriyordu. 1894 yılında yayımlanan resmî bir emir, imparatorluk dahilindeki mahallî ve yabancı okullar da dahil olmak üzere bütün okullarda Türkçe öğretim yapılmasını mecbur tutuyordu. Bu emir, o devirde dilin sadeleştirilmesiyle ilgili atılan adımlarla yakından ilgili olabilir¹⁶. Zaman zaman yayımlanan diğer emirler gibi bu resmî emrin, Türk olmayan toplumlar arasında gelişmekte olan milliyetçi emelleri önlemek, kapitilâsyonların himayesinde olan yabancı okulların muafiyetlerinden bazılarını kısıtlamak niyetiyle verildiği görülmektedir. Sonucun değerlendirmesini yapmak yine zordur

Türkçeyi halk arasında yaymak meselesi hakkında yapılan münakaşalar bütün Sultan II. Abdülhamid devri boyunca devam etmiştir. Bunlar, Türklerin siyasi ve sosyal ayrılık tehlikelerini, çeşitli toplumları beraberce bir millet halinde birleştirmek için alınan tedbirlerdeki eksiklik ve hataları ve bunun tesirleriyle ilgili artan endişeleri yansıtmıştı. Hristiyan okulları bilhassa Rum ve yabancı okulları Türkçeyi ihmal edip yabancı dilleri teşvik etmekle bir çok Hristiyan Türk yetiştirmekten ötürü tenkit edilmişlerdi. Bundan başka Rum okullarında din ile hiç bir ilgisi olmayan Yunan tarihi ve edebiyatı öğretilmekteydi. Yazarlar, bu yabancı okulların hareketlerine engel olmak için çok az şey yapan yetkilileri tenkit ediyor ve ders programlarında büyük bir değişiklik yapılmasını, Türk ve Osmanlı tarihi okutulmasını teklif ediyorlardı¹⁷. Ahmet Midhat Efendi'ye göre her dinin ve her dilin haklarını tanıyan Osmanlı İmparatorluğu'nun yabancı dillerin öğretimini engellemesi ve bu okullarda sadece Türkçenin öğretilmesini zorlaması uygun olmamakla birlikte bu okullarda devletin resmî dilinin de öğretilmesi candan arzu edilmeliydi¹⁸.

1894'te yayımlanan bu resmî emir, Türk basını tara-

fından büyük bir heyecanla karşılanmıştı. İkdâm gazetesi «Bu emir, şahsın olduğu kadar hükûmetin de menfaatine olan Osmanlı dilinin bilinmesini çok ilerletecektir» diyordu¹⁹.

Türk olmayan çeşitli toplumların fertleri arasında Türkçeyi yayma çabaları basında büyük sevinç yaratmıştı. Bu konuda Musevî toplumunun attığı adımlara özel dikkat göstermemiz gerekir. Musevî aydınları yazdıkları bir çok makalede toplumların dile karşı olan ihmalkârlıklarını açıklayarak alınacak yeni tedbirlere işaret etmişlerdi. Musevîler geçmişte ayrı ayrı bölgelerde yaşadıkları ve yabancı bir dil öğrenmeyi gerektiren işlerde çalıştıkları için Türkçe öğrenememişlerdi. Ayrıca Türkçe bilmek, geçmişte önemli de sayılmamıştı. Toplumsal gruplar arasında bir karışım söz konusu değildi. Bu hususta suçlanacak olan Türk dilinin durumu idi. Zira dilin karmaşıklığı öğrenilmesini zorlaştırıyordu. Yazdıklarına göre toplum şimdi bütünleştiği ve Türkçe hatırı sayılır derecede geliştiği için Musevîler de bu dilin öğrenilmesini istiyorlardı. Bu amaçla komiteler teşkil ediyor ve resmî işlerde Türkçenin kullanılmasını teşvik ediyorlardı²⁰. Bununla birlikte bu işin daha sonraki yıllarda bile tam olarak tamamlanmamış olduğu da açıktı.

1898'de Sabah gazetesi, hâlâ Türkçe konuşamayan, yazamayan yahut okuyamayan bir çok vatandaş bulunduğundan şikâyet ediyordu. Gazete, Fransız etkisini tahrik eden Alliance Française²¹'in yaptığı faaliyetlere dikkati çekiyordu. Bunun diğer ülkelerde olan uygulamalarla paralellik gösterdiğini ve Osmanlı İmparatorluğu için devletin resmî dilini yaymanın siyasî bakımından da çok önemli olduğunu belirtiyordu. Eğer bu yapılırsa, Osmanlı İmparatorluğu dışında da kullanılan Türkçe, dünyanın en yaygın dillerinden biri olabilirdi²². Aynı gazetede bir başka makale, attıkları adımlardan dolayı yetkilileri övü-

yor ve Türkçenin statüsünün belirli bir şekilde düzeldiğini kabul ediyordu. Bununla birlikte Türkçenin meselâ «lokantalarda veya sokaklarda» hâlâ duyulmadığını üzülererek belirtiyor ve Türkçeyi halkın bulunduğu yerlere götürmek için özel bir komisyon kurulmasını teklif ediyordu. Devlet bundan hem maddî hem de manevî büyük menfaatler sağlayacaktı.²³

Aşağı yukarı aynı devirde yazarlar, Türkçenin yayılmasının önemini daha da ileri götürüyorlardı. İkdâm'daki bir makale, Osmanlı İmparatorluğu'nun vatandaşlarının dinlerini, âdetlerini ve dillerini korumalarına müsaade etmesini insaniyet açısından büyük bir fazilet olarak görüyordu. Ancak imparatorluk, Türkçenin vatandaşlar arasında yaygınlaştırılmasında başarısızlığa uğramıştı. Bu başarısızlık kısmen yazı diline sayısız Arapça ve Farsça unsur katarak dili karışık bir hale getiren Osmanlı yazarlarına âitti. Bundan başka Avrupa teşebbüsleri, yabancı dillerin kullanılmasını isteyen bir tutum içinde görünüyordu. Ancak şimdi, «İmparatorluğun temeli Türkçe olduğu için» bu dile diğer dillerden daha fazla önem verilmeliydi. Yazarın ilgilendiği konu, sadece vatandaşların birbirlerini veya hükûmeti anlamak için ortak hareketleri değil aynı zamanda milletin de «büyümesi» idi. Yazar diğer milletlerden örnek veriyordu:

«Bugün yüz on milyon nüfusa sahip olan Rusya, Rusçanın yaygınlaştırılması sayesinde Rusların sayısını yetmiş, seksen milyona vardiirdiği gibi esasen sayıları pek az olan Macarlar da dillerini memleketlerinde yaygınlaştırmaya ciddi olarak çalıştıkları için nüfuslarını beş, altı milyona vardiirmişlardır. İşte biz de bunlar gibi hareket etmeliyiz²⁴.»

Aynı gazetede bir başka makale bu fikri tekrar ediyor, dilin milleti inşa etmedeki önemine dikkati çekiyordu. Hatta Rusların, Finliler, Tatarlar ve Slavların karışımından doğduklarını belirtiyordu. Aynı şekilde de aslen Türk olan Bulgarlar ve Çerkezler ancak dillerini kaybettikten sonra Slavlaşmışlardı. Makalenin bitişi çok dikkat çekicidir:

«Bu zamanda Türkçemizi gereği gibi sadeleştirip geliştirmenin ve hiç olmazsa Osmanlı memleketlerindeki ahalinin Türkçe öğrenmesi ve Araptan başkasının Türkçenin dışında başka bir dil bilmemesi için gayret gösterilmesinin ne derece önemli olduğu şüpheden uzaktır²⁵.»

Osmanlıcılığın gayelerine erişmek ve daha birleştireci, sâdık bir Osmanlı toplumu meydana getirmek için Türkçeyi etkili bir araç haline getirmek çabasında olan Türk devlet adamlarının ve aydınlarının samimiyetinden şüphe etmek için hiç bir sebep yoktu. Ancak imparatorluk içinde Türkçenin yayılmasına verilen büyük önem, belki de yalnız artan parçalanmayı yansıtmıyor, aynı zamanda devletin gerçek destekçilerinin sadece Türk olduğunu haber veriyordu. Bazı yazarların kafasında devletin dengesini sağlamak ve güvenliğini korumak için Türkçenin öğretilmesiyle nüfusun Türk olarak değiştirilmesi fikri (tebdil-i cinsiyet) de vardı.

(Boş Sayfa)

IX. BÖLÜM

SONUÇ

1908'deki **Jön Türkler** hareketi, genç subaylar, memurlar ve aydınlardan oluşan bir nesli iktidara getirmiştir. Bunların çoğu modern, lâik devlet okullarında eğitim görmüşler, ya şu ya da bu şekilde Avrupalı fikirlerden, fikrî ve siyasî hareketlerden etkilenmişlerdir. Bu nesil aynı şekilde bir süredir Sultan II. Abdülhamid devrinin ileri gelen Türkçülerinin yazılarına da âşina idi. **Türk** kavramı şimdi şerefli ve gurur duyulan bir kavram olarak değişmişti. Türk tarihinden bölümler gün ışığına çıkarılmış, Osmanlı İmparatorluğu dışında Türkçe konuşan Müslümanlar ırkdaş olarak kabul edilmiş, **Anadolu'nun** Türklerin anayurdu olarak önemi ortaya konulmuştu. Türk milliyetçiliğinin temeli olarak Türk dili ve kültürünün rolü ve bunları canlandırmak ve geliştirmek ihtiyacı da aynı şekilde kuvvetlenmişti. Sürgünde yazdıkları yazıları¹ ve daha sonraki hareketleri göz önüne alınırsa **Jön Türkler'in** Türkçü fikirlerden gerçekten büyük ölçüde etkilendiklerinden şüphe etmemek gerekir. Gördüğümüz gibi Sultan II. Abdülhamid devri aydınları arasında İslâmcılar ve Batıcılardan bir kısmı da kendi durumlarını milliyetçi temellere dayandırarak açıklama eğiliminde idiler. Bu örnekler eğitim görmüş aydın tabakanın büyük bir kısmının, millî duyguları ayakta tutmak için gösterdikleri çabayı sergilemektedir.

Sultan II. Abdülhamid devrinin ileri gelen Türkçülerinin fikirleri ilmi ölçüyle değerlendirilmemelidir. Türk tarihinden, Türk dili ve kültüründen çıkardıkları gerçekler açısından bu kişiler çoğunlukla sistemli âlim olmaktan çok adapte yapan kişilerdi. Fikirleri sistematik bir ideoloji gibi bir şey de meydana getirmemiştir. Bu fikirlerde hem bir çok abartmalar, çelişkiler ve boşluklar vardı, hem de dağınık bir biçimde takdim edilmişlerdir. Bununla birlikte devrin yazarları kendi kavimlerinin benliğine ilk defa canu gönülden ilgi duyan insanlardı. İleri sürdükleri fikir ve tekliflerde bir hayli yenilik mevcuttu. Romantik ve hissi terimlerle konuşmuşlarsa bu, hem ilk defa tanıdıkları Türkçülüğe karşı duydukları ilgiden hem de görevlerinin okuyucular arasında milliyetçiliğin temel fikirlerini yerleştirmek olduğu düşüncesinden ileri gelmişti.

İlk Türkçülerin milliyetçiliği büyük ölçüde kültürel idi. Yazılarının hiç birinde devletin resmi doktrinleri olan **Osmanlılık** ve **İslâmcılık**'a karşı bir meydan okuma mevcut değildi. Tam tersine bunların hepsi de çoğu zaman bu doktrinlere olan bağlılıklarını ifade ederken heyecan duymuşlardı. Bu tutum, yalnızca Sultan II. Abdülhamid devri sansürünün sertliği ile açıklanmamalıdır. Türkçü yazarlar devletin tek vücut halde ve sıhhatli bir durumda olmasını istemekte yetkililerden hiç de aşağı kalmamışlardır. Bu yüzden onların Türkçülüklerini kültürel yönden başka düşünmek imkânsızdır. Bu, dahâ sonra imparatorluk için milliyetçiliğin diğer çeşitlerine yol açması bakımından büyük tehlikeler taşımış ve devlet de zaten devrin sonuna doğru bunun farkına varmıştır².

Türkçülerin yazılarında ekonomik ve toplumsal temalar da parça parça görülür. Türklerin ekonomik refahı ve onların imparatorluk içindeki durumlarına çok az önem vermişlerdir. Bu, yine bu konulara karşı duyulan hassasiyete dayandırılabilir. Bununla birlikte Osmanlı

Türklerinin ekonomiyi fark etme de geç kaldıklarını ve onların ticarî mesleklere karşı kayıtsız bulunduklarını da hemen kaydetmek gerekir. Türkler ancak bir Türk orta sınıfının gelişmesi ve modern ekonomik ve toplumsal teorilerin etkisiyle bu tutumlarını değiştirmişlerdir. Ekonomik ve toplumsal Türkçülüğün yokluğu Türklerin bu alanda kendilerini Müslüman kardeşleriyle eşit tuttıkları görüşüyle de açıklanabilir. Türklerin gözündeki iktisaden iyi durumda olanlar Hristiyanlar, Yahudiler ve yabancılar; mağdur olanlar da Müslümanlardı. Bu dönemde ekonomik ve toplumsal gelişme için bazı taleplerde bulunulmuş ve bunlar bu sebepten **Osmanlı** (yabancılar karşı) ve **İslâmî** (gayrimüslimlere karşı) terimlerle yapılmıştır.

Jön Türkler iktidarının çöküşü, Türkleri siyasî milliyetçiliğe doğru hızla çekmişti. Bu dönemin en açık özelliği devamlı savaşlar ve isyanlardı. Osmanlılar I. Dünya Savaşı'nın sonuna başkent İstanbul, Trakya'nın küçük bir bölümü ve Anadolu dışında ellerindeki eyaletleri kaybetmişlerdir. **Jön Türkler**'in içindeki idareciler imparatorlukta çöküntüyü durdurmaya çalışırken adem-i merkezîyetçilik istekleriyle karşı karşıya gelmişlerdi. Aynı dönemde Türk olmayan toplumlar siyasî güçlerden eşit haklar istiyor, devleti Türkleştirme çabalarına karşı bunu bir tehdit olarak ileri sürüyorlardı. Gerek taşrada, gerekse merkez içinde olan bu baskılar yalnız Türklerin birleşmesini ve yabancıardan uzaklaşma duygusunu arttırabilir, Türk milliyetçiliğine olan dönüşü hızlandırabilirdi.

Sultan II. Abdülhamid devrinin sonunda aralarında Şemseddin Sami, Necib Âsım, Veled Çelebi, Mehmet Emin ve diğerlerinin bulunduğu ileri gelen Türkçülerin kültürel bir nitelik taşıyan Türk milliyetçiliğine sahip bir aydınlar grubunu meydana getirdikleri görülmektedir³. Bu grubun faaliyetleri Meşrutiyet'ten sonra **açıklık** kazanmış ve hürriyetin çoğalmasıyla değişik düşüncede olan aydınların

yaptıkları fikir tartışmaları ve münazaraların eski haline dönmesi mümkün olmuştur. 1908 Aralık ayında Yusuf Akçura aracılığıyla bütün Türklerin tarihini ve kültürünü araştırmayı amaçlayan **Türk Derneği** kurulmuş, ancak bu derneğin aydınlara ait oluşu ve dil reformuna aşırı yönelmesi sebebiyle geniş çevrelerin desteğini sağlayamamıştır. Bunun yerini 1912 yılında **Türk Ocağı** adıyla kurulan yeni bir dernek veya topluluk almıştır. Bu ocağın gayesi, millî eğitimi geliştirmek, İslâmiyet'in en önde gelen milleti olan Türklerin iktisadî ve toplumsal seviyelerini yükseltmek, Türk ırkı ve Türk dilinin ıslahı için çalışmak idi.⁴ Derneğin organı **Türk Yurdu** etrafında, aralarında daha sonra Türkçülük hareketinin başlıca teorisyeni haline gelecek olan Ziya Gökalp⁵ ile çok sayıda Osmanlı-Türk aydını olduğu gibi Rusya'dan gelen göçmenler de toplanmıştı⁶. Diğer dergiler, özellikle Selânik'te yayımlanan **Genç Kalemler** ve İstanbul'daki **Yeni Mecmua**, Türkçü fikirlerin sağlamlaştırılmasında aynı rolü oynamışlardır. Selânik şehri, gerçekten de başlı başına bir Türkçülük merkezi haline gelmiş, millî uyanış arayan yazarlar ve aydınlar bu merkezde toplanmıştır. Bu yazarlar, daha sonra Ziya Gökalp'in bir makalesinde «Yeni hayat ve yeni değerler» istediğinden dolayı **Yeni Hayat** grubu olarak tanınmışlardır.

Ziya Gökalp, modern sosyolojinin yardımıyla o zamana kadar sadece dağınık bir biçimde ifade edilmiş olan fikirleri âhenkli bir Türkçülük doktrini halinde sistemleştirmiştir. Yapmış olduğu programda liderlik ve hükümet meselelerinde olduğu kadar Türk hayatının sosyo-ekonomi reformuna da büyük önem vermiştir. Aynı şekilde İslâmiyet'in Türkler arasındaki rolüyle de ilgilenmiştir. Bu konulara daha önce gördüğümüz gibi Sultan II. Abdülhamid devrinde pek az temas edilmişti. Bununla birlikte Ziya Gökalp, doktrininin diğer yönleri için kendi-

sinden önceki Türkçülerin fikirlerini yakından takip etmiştir. Kendisi de onlar gibi Türk tarihinin bütün safhalarının aydınlatılmasına ilgi duymuş ve Türklerin medeniyete olan hizmetlerini önemle belirtmiştir. Kültür (hars) ve medeniyet arasında bir ayırım yapmıştır. Batıdan ilim ve teknik almayı kabul ederken Arap olsun, İran veya Batı olsun diğer milletlerin kültürlerini benimsemenin karşısında olmuştur. Ona göre millet, «kültürle birleşmiş bir toplum» dur. Z. Gökalp, saf ve temiz tabakalar arasında bulunan hakikî kültür değerlerinin araştırılmasını savunmuştur. Bu değerler, onların yaygın edebiyatlarında, sanatında, zanaatında, ahlâk ve âdetlerinde mevcuttu. Z. Gökalp'in inançlar ve ibadetler manzumesi şeklinde gördüğü İslâmiyet de aynı şekilde Türk kültürünün bir parçasıydı. Z. Gökalp, Türklerin hatalı olarak diğer milletlerin kültürel değerlerini kabul ettikleri bir **İslâm Medeniyeti**'ne karşı çıkmıştır. İslâm dinini, vatanseverlik duygusunu harekete getirici ve diğer Müslüman milletlerle işbirliği ve dayanışmanın temelini oluşturunca bir unsur olarak görmüştür. Z. Gökalp, gerek Türk kültürünün kendi başına bir temele oturtulmasında, gerekse dinin toplumsal ve siyasî değerinin tanınmasında Sultan II. Abdülhamid devri Türkçüleri tarafından ifade edilen fikirlerin aynısını savunmuştur.

Ziya Gökalp, ayrıca dilin millî hayat ve millî uyanış için özel önemini görmüştür. (Daha önceleri bunun yerine millî varoluş terimi kullanılıyordu). Halkın kullandığı dilin yanında bir **Osmanlı dili** fikrine karşı koymuş ve herkes tarafından anlaşılabilen bir ortak **millî dil** ihtiyacına işaret etmiştir. Tamamiyle saf bir sadeleşmeyi savunan aşırı reformcuların aksine Z. Gökalp, Sultan II. Abdülhamid devri ileri gelen Türkçüleri Şemseddin Sami ve Necib Âsım gibi dil meselesinde ılımlı davranmıştır. Türkçeye girmiş bütün yabancı gramer şekillerini reddederken di-

lin bir parçası haline gelmiş bulunan kelimelerin dilde alınulmasını savunmuştur. Bundan başka teknik terimlerin karşılanmasında kaynak olarak Arapça ve Farsçayı kabul etmiştir. Alfabe meselesinde diğer İslâm milletleriyle bağ vazifesini gören ananevî Arap yazısında herhangi bir değişiklik yapılmasına karşı çıkmıştır.

Sultan II. Abdülhamid devrinde dil reformu çerçevesinde ifade edilen **Pan-Türkizm** veya **Pan-Turanizm**, Ziya Gökalp'in şahsında ateşli bir taraftar bulmuştur. Z. Gökalp, Şemseddin Sami gibi çeşitli Türk toplulukları arasındaki ayrılıkların pek o kadar önemli olmadığına işaret etmiştir. Siyasî birliğe hazırlık olarak bir kültür birliği ihtiyacı üzerinde durmuş ve Türkiye dışındaki Türkler için **İstanbul Türkçesi**'nin kabul edilmesini istemiştir. Dünya olaylarının değişmesiyle Gökalp'in düşünce sisteminde kültür birliği fikri, siyasî birlik fikrinin yerini almış ve Gökalp programına sadece dil ve edebiyat yönünden birbirlerine benzeyen **Oğuz Türkleri**'ni almıştır. Bununla birlikte uzak bir ülkü olarak gördüğü **Pan-Türkizm** fikirlerinden de vazgeçmemiştir. Necib Âsım gibi o da bazan tarihî Türk devletleri arasında Attilâ, Cengiz Han ve diğerlerinin kurdukları devletleri de almış fakat asıl ilgilendiği konu Türkçe konuşanları birleştirmek olarak kalmıştır.

İdareci durumda bulunan **Jön Türkler**, yapmış oldukları faaliyetlerde çoğu zaman etkilendikleri Türkçü fikirleri ortaya koymuşlardır. Özellikle Rusya ile yapılan savaşta, Türk birliği hülyasını gütmüşler, ekonomik gelişme, eğitimin yaygınlaştırılması, Türkçenin halka indirilmesine büyük önem vermişlerdir. Ancak devamlı olarak savaşlarla meşgul oldukları veya isyanları bastırmakla uğraştıkları için reform yapmağa çok az vakit bulmuşlardır. Bunun yanında kendilerinden öncekilerin **Osmanlılık** siyasetine de bağlı kalmışlardır. Türkçülüğün siyasî, iktisadî, toplumsal ve kültürel sahalarda bir hareket ha-

line gelecek programa dönüşmesi ve bu programın uygulanması ancak I. Dünya Savaşı'yla Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü ve Anadolu'da yeni bir Türk Devleti'nin ortaya çıkışından sonra olmuştur.

Mustafa Kemal ve arkadaşları tarafından kurulan devlet, Anadolu'da temellenmiştir. Geçmişte barış ve emniyeti sağlayan imparatorluk kavramının başarısızlığa uğraması ve Rusya ile ihtilâfa düşmeme arzusu, **Pan-Türkizm** fikirlerden vazgeçilmesinin başlıca sebebidir. Osmanlı İmparatorluğu'nu veya bir İslâm İmparatorluğu'nu yeniden canlandırma hülyası da aynı şekilde bir kenara bırakılmıştır. Bunların yerine **Anadolu**, samimi duygularla bağlanılan bir merkez haline gelmiş ve modern Türkiye'nin liderleri geçmişteki acı olaylar ve isyanlardan ders alarak Anadolu'yu bir Türk yurdu haline getirmek için azimle çalışmışlardır. **Lozan Antlaşması** (1923)'na göre Yunanlılar ve Türkler asıl yurtlarına dönmüşler ve Türk kültürü de bir benzeştirme siyaseti olarak Arap ve Kürtlere karşı kullanılmıştır. Gayrimüslim toplumların eski millet statüsünden vazgeçmeleri tavsiye edilmiş ve antlaşma ile bunlara bazı hakların verileceği garanti edilmiştir. 1930'larda gelişen resmî ve tarihî doktrin, Türklerin ilk menselerinin Anadolu'da olduğuna işaret etmiş, Hititler gibi toplulukları Türk ırkının çatısı altına almıştır. Maksat, Türklerin Anadolu'yu tartışılmaz Türk vatanı olarak kabul etmelerini sağlamaktır.

Modern Türkiye'nin en büyük başarılarından biri bir kaç nesilden beri Türk aydınlarının esas amacı haline gelen dil reformunu gerçekleştirmiş olmasıdır. Diğer İslâm toplumlarıyla birlik kurmayı bir tarafa atan ve bununla artık ilgilenmeyen Mustafa Kemal, ilk dil reformcularından daha ileri gitmiş, 1928 yılında Arap harfleri yerine Lâtin harflerini koymuş, böylece kendisinden öncekilerin uğraştıkları imlâ meselesini bütünüyle halletmiştir. 1932'

de kurulan **Türk Dil Kurumu**, edebî dilden bütün yabancı gramer kurallarını çıkarmış ve yukarıdan gelen emirle Arapça ve Farsça kelimelerden çoğunu dilden temizlemiştir. Bunların yerine Türkiye içinde ve dışında konuşulan lehçeler, eski edebî metinler gibi elde mevcut bütün kaynaklarda bulunan hakikî Türkçe kelimeler ve var olan köklerden türetilen yeni kelimeler konmuştur. Bu aşırı tasfiyeci yaklaşım, özellikle Atatürk'ün ölümünden sonra dilin değerinin düşmesine yol açtığı, sadelik ve anlaşılabilirlik yönünden o zevk duyulan Osmanlıcadan daha fazla başarılı olmadığı hususlarında dikkate değer tenkitler doğurmuştur⁷.

Modern Türkiye Cumhuriyeti'ndeki laiklik ve Batıcılık, Türkçülerin tasavvur ettikleri hudutları aşmıştır. Dinî müesseseler kaldırılmış, İslâmî hukuk sistemi okullardaki yerini kaybetmiştir. Z. Gökalp'in görüşünün aksine İslâm dini artık resmen Türk kişiliğinin ve Türk kültürünün bir parçası olmaktan çıkmıştır. Diğer taraftan kapılar Batıcılığa ardına kadar açılmış, yalnız Batı müesseseleri alınmakla kalınmamış bu toplumların âdetleri de alınmış veya himaye edilmiştir. İlk Türkçülerin ve Ziya Gökalp'in belirttikleri tarzda bir «medeniyet ve kültür» ayırımı pek yapılmamış ve bütün kültür sahalarında Batı tesiri bazan hakiki (asıl) Türk kültüründen daha güçlü hale gelmiştir. Fakat Cumhuriyet, Türk kültürü ve Türk tarihinin araştırılmasını ve bilinmesini himaye etmiştir. Bu devirde bizzat İslâmiyet'te millî çizgiler dahilinde reform yapılması için bir teşebbüste de bulunulmuştur. 1930 yılında kurulmuş olan **Türk Tarih Kurumu**'nun çalışmalarıyla devletin büyük ölçüde teşvik ettiği tarihçilik, ilk Türkçülerin çizdikleri çizgileri takip etmiştir. Bu tarih, ırkın eskiliğinden, geçmişte ve günümüzdeki Avrupa ve Asya milletleriyle olan bağından (Moğollar gibi Aryanilerle de), medeniyetin yayılmasında oynadığı rolünden ve Batı As-

ya'da ilk yerleştği devirlerinden bahsetmiştir. Türk milliyetçileri ile Osmanlı hükûmeti arasındaki ihtilâflara rağmen, Osmanlı Devleti tarihi de zamanla Türk tarihinin şanlı bir sayfası olarak yerini almıştır.

İlk Türkçülerin Kemalist devirde Türk millî uyanışının ana hatlarının çizilmesindeki açık etkilerinin yanı sıra, bu Türkçülerin fikirlerinin Türklerin kendilerine bakış tarzları üzerinde bıraktıkları izlerin silinmez olduğu görülmektedir. **Kavim, cins, ümmet** ve **millet** kavramlarının ihtiva ettiği şeylerin bir çoğu modern Türk benliğini meydana getirmek için birleşmiştir. Türkiye'de doğan kişiye, Türk vatandaşı olarak eşit hak ve görevlerin verilmesi yönünden hiç bir dinî veya ırkî ayırım yapılmasına ve yeni Türk vatanına bağlılığın teşvik edilmesine rağmen Türk milleti ile kaynaşmanın doğum yerinden çok toplumun samimi bir üyesi olmakla mümkün olacağı fikri bir çok Türk'ün kafasında hâlâ mevcuttur. İslâmiyet, Türk şahsiyetinin bütünlüğü için hakikî bir unsur olarak da kalmaya devam etmiştir. Ancak Türkçü aydınların belirttikleri gibi, millî ve ırkî bağların taşıdığı önemin hiç de az olmadığı görülmektedir. Türk toplumunun temelini meydana getiren ortak unsurlar **mense, dil, tarih** ve **kültür** hatıta bazan da **kandır**. Bu sebepten, Türkiye Türkleri gerçekten modern Türkiye'nin sınırları ötesindeki topraklarda yaşayan çok daha büyük Türk ırkının (daha önce cins) bir parçasıdır. «Dış Türkler»e karşı duyulan ilgi devam etmiş ve İslâmiyet gibi siyasî önemi olan güçlü bir ideoloji meydana getirmiştir.

(Boş Sayfa)

NOTLAR

(Boş Sayfa)

I. BÖLÜM

GİRİŞ

- (1) Devlet hizmetinde çalışan Türk olmayanları mühtedi, devşirmeköle ve azınlık şeklinde gruplandırmak mümkündür. Sultan II. Abdülhamid'in de belirttiği gibi devlet kadrolarının büyük bir kısmı yabancıların özellikle azınlıkların elindeydi. Bunlardan bir kaçı: Mühtedilerden: Humbaracı Ahmed Paşa (Comte de Bonneval), Ömer Paşa (Bosnalı Cata), Mehmed Ali Paşa (Magdeburglu Detroit), Mustafa Celâleddin Paşa (Constantin Borzecki), Yakup Paşa (Iacopo Maestro), Rüstem Paşa (Francesko), Ahmed Rüstem Bey (Alfred), Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa (Michel Lattas), Reşad Bey (M. Chatauneuf), Emin Paşa (Eduard Schitzer), Macar Osman Paşa (Farkos Sandor), Mahmud Hamdi Paşa (Fischel Freund), Macar İsmail Paşa (General Kmetty), Ferid Paşa (Miksa Stein), Fevzi Paşa (Jozsef Kollaman), Sava Paşa, Kampel Mustafa Ağa, Dukakinzâde Ahmed Paşa, Hekim İsmail Paşa, Damad İbrahim Paşa, Hekimbaşı Nuh Efendi vs. Devşirmelerden: İbrahim Edhem Paşa, Sokollu Mehmed Paşa, Kavanoz Ahmed Paşa, İshak Paşa, Cıgaloğlu Sinan Paşa, Hersekszâde Ahmed Paşa, Gedik Ahmed Paşa, Rüstem Paşa, Dukakinzâde Yahya Bey, Koca Mustafa Paşa vs. Azınlıklardan: Aleksandros Karatodoridi, Papadopoulos Efendi, Yani Kalimahi, Aleksandr Giga, Mateos Giga, Yorgi Karaca, Iskarlatos Karaca, Nikola Suços, Konstantin Morozı, Aleksandr Mavrokordato, İstavrakı Aristorki, Mihail Kalimahi, Dimitri Morozı, Yakovas Argiropulu vs.
- (2) Türkler başlangıçtan bugüne kadar çeşitli sahalardaki dil ve kültürlerin tesiriyle on sekiz değişik alfabe kullanmışlardır. Bunlardan Göktürk (Rünik), Uygur ve Arap alfabeleri, belli dönemlerde birbirinden ayırdığı için önemlidir. Rünik alfabesi: Germenle-

rin Run yazısına benzediği için bu isim verilmiştir. Türk dünyasında Orhun veya Göktürk alfabesi olarak bilinir. V-X. yüzyıllarda kullanılmıştır. Türklerin kendi yaşayış ve inanışlarından çıkardıkları bir alfabedir. 38 harften ibarettir. 4 ü sesli 31 i sessiz, 3 ü birleşiktir. Sağdan sola doğru yazılır.

Uygur alfabesi: VIII-XV. yüzyıllarda kullanılmıştır. Uygurlar bu alfabeyi Suğdlulardan almışlardır. 22 harftir; 4 ü sesli, 18 i sessizdir. Harfler sağdan sola doğru yazılır.

Arap alfabesi: XI. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Önceleri Uygur harfleriyle birlikte kullanılmıştır. İslâmiyet'i kabul eden diğer Türk kavimleri de (Karahanh, Hârezm, Çağatay, Azerî, Kırım, Türkmen, Karaçay, Balkar, Kumuk, Nogay, Kazan, Başkırt, Kırgız, Özbek) bu alfabeyi kullanmışlardır. Arap alfabesi Sâmi kaynaklıdır. Aslı 28 harftir, P,Ç,J seslerinin ilâvesiyle 31 olmuştur. 4 ü sesli, 27 si sessizdir. Sağdan sola doğru yazılır.

(3) B. Lewis, **The Emergence of Modern Turkey**, 2. basım S. 9 (London 1968)

(4) A.g.e. S. 335-336

(5) R. Davison, **Reform in the Ottoman Empire 1856-1876**, S. 270-278. (Princeton, 1963).

(6) Berlin Antlaşması: Osmanlı Devleti'yle Rusya, Almanya, Avusturya, Macaristan, İngiltere ve Fransa arasında Berlin'de imzalanan antlaşma (13 Temmuz 1878). Ayastefanos Antlaşması'yla Rusya'nın Balkanlarda nüfuz kazanması diğer Avrupa devletlerini telaşlandırdı. Avusturya'nın isteğiyle antlaşmanın yeniden gözden geçirilmesi için kongre toplandı. Kongreye 1856 Paris ve 1871 Londra antlaşmalarına imza koyan devletlerin üyeleri katıldı. Osmanlı delegeleri Mehmed Ali Paşa, Berlin Büyükelçisi Sadullah Paşa, Nafia Nazırı Aleksandros Karatodoridi Paşa idi. 1 ay süren çalışmalardan sonra 64 maddelik antlaşma metni hazırlandı ve imzalandı. 1-22. maddeler Bulgaristan'a âitti. Bu antlaşmayla Bulgaristan üçe ayrıldı: 1. Osmanlı hâkimiyetinde fakat iç işlerinde bağımsız Bulgaristan Prensiği; 2. Osmanlılara bağlı merkezi Filibe olan Doğu Rumeli vilâyetinde bir Hristiyan

vali tarafından idare edilen Bulgaristan; 3. Islahat yapılmak şartıyla Osmanlı Devleti'ne bırakılan Makedonya. Yine antlaşmaya göre Bosna-Hersek Avusturya'ya, Kars, Ardahan ve Batum Ruslara bırakıldı. Sırbistan ve Karadağ bağımsız oldu. Bunlardan başka Osmanlı Devleti Rusya'ya savaş tazminatı olarak 802.500.000 Frank verdi.

- (7) Kıbrıs: Bir Rus-İngiliz siyasî rekabetinden faydalanmak isteyen Sultan II. Abdülhamid, Rusların Kars, Ardahan ve Batum'dan başka Doğu Anadolu'da bir istekleri karşısında kendisine maddî destek bulmak, ileride toplanacak Berlin Kongresi'nde (13 Temmuz 1878) Osmanlıları desteklemek şartıyla Kıbrıs'ı geçici askerî üs olarak İngiltere'ye bırakmıştı.

Tunus: 1870-1871 Alman-Fransız Savaşı'ndan sonra Fransa büyük bir mağlûbiyete uğramıştı. Bu sırada (1870) Hayreddin Paşa, Fransa'nın Tunus üzerindeki nüfûzunu kırmış ve burayı Osmanlı Devleti'ne bağlamış ve idaresini de Mehmed Sâdık'a bırakmıştı. Mehmed Sâdık, bağılıktan kurtulmak, istemiş ve Fransızlarla gizli temaslar kurmuştu. Fransa, Tunus'un Cezayir topraklarına saldırdığını bahane ederek burasını işgal etti. Mehmed Sâdık, durumu protesto etti ve Osmanlılardan yardım istedi. Yardıma geç karar verilmesinden dolayı iş işten geçti. Mehmed Sâdık, Fransızlarla 12 Mayıs 1881'de imzalanan Kasr-ı Said Muahedesi'yle Tunus'da Fransız himayesini kabul etti.

Mısır: Mısır, Mehmed Ali Paşa sülâlesine intikal eden Hidivlik'le idare edilen Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı bir yer idi. Hidiv İsmail Paşa Osmanlılardan kopmak ve müstakil olmak istemişti. Bunun için de Mısır'daki icraatları için Avrupa devletlerinden borç alarak Mısır'ın ödeyemeyeceği bir borç altına girmişti. Bunlar en çok Fransız ve İngilizlerden alınmıştı.

Borçların ödenmesini isteyen Fransa ve İngiltere, Hidiv İsmail Paşa'yı sıkıştırdılar. Kanalı hisselerinden çoğunu İngiltere almıştı. Her iki devlet Hidiv İsmail Paşa'nın malî durumunu kontrol etmek için birer adamlarını Mısır kabinesine soktular. Bunlar, ordunun mevcudunu azalttılar. Halk isyan etti. Hidiv İsmail Paşa iki kontrolör bakanı sınır dışı etti. İngiliz ve Fransız hükûmetleri duruma müdahale ile tehdit ettiler. Daha sonra Sultan II. Abdülhamid'e başvurdular. Sultan II. Abdülhamid, Hidiv İsmail

il Paşa'yı azl ederek yerine oğlu Tevfik Paşa'yı Hıdiv tayin etti. Kontrol yine başladı. Halk ve ordu Miralay Arabî Paşa komutasında ayaklandı. Arabî Paşa, Mısır kabinesine girdi, yabancı memurları attı. Fransa, İngiltere'yi ortak bir harekete zorlamaya çalıştı, fakat İngiltere tek başına Mısır'a hâkim olmak istediğinden bu ortaklığı reddetti. Fransa, İngiltere'nin Mısır'a hâkim olması endişesinden Osmanlı Devleti'ne müracaatla Mısır'a asker gönderilmesini ve duruma müdahale ederek Fransa ve İngiltere'nin haklarının korunmasını istedi. Sultan II. Abdülhamid, "Ben Müslümanların halifesiyim. Müslümanı Müslümana kırdırtamam" diyerek teklifi reddetti. İngiltere ve Fransa'nın Mısır'a baskısı üzerine Araplar tekrar ayaklandılar. Avrupalılara hücum ederek evlerini yağmaladılar. Bu arada Başvekil Arabî Paşa İskenderiye limanını tahkim etmeye başladı. İngiltere bu tahkimatın kaldırılmasını istedi. Red cevabı alınca İskenderiye İngiliz gemileri tarafından bombalandı ve İskenderiye teslim oldu (12 Temmuz 1882). İngilizler İskenderiye'den sonra Kahire'ye girdiler. Böylece Mısır, Osmanlı Devleti hâkimiyetinde kalmak ve vergi vermek şartıyla İngiliz işgaline girmiş ve İngilizler Hint yolunu ellerine geçirmişti.

- (8) Âli Paşa, Tanzimatın üç büyük adamından biri (1815-1871) idi. Ailesi fakir olduğu için tahsilini yarım bıraktı ve Divân-ı Hümâyûn Kalemî'nde çalıştı. Tercüme Odası'na geçti (1833) Ferik Ahmed Fethi Paşa'yla birlikte İkinci Başkâtip olarak Viyana'ya, daha sonra da Petersburg'a gitti. Divân-ı Hümâyûn tercümanlığı yaptı. Mustafa Reşid Paşa ile Londra'ya gitti. Hariciye Müsteşarlığı'nda, Londra Büyükelçiliği'nde (1841), Hariciye Nazırı ve killiğinde (1844) ve Hariciye Nazırlığı'nda bulundu (1846). Mülteciler meselesinde Rusya ve Avusturya'nın baskılarına karşı koydu. Sadrazam oldu (1852). 1856 Paris Kongresi'ne Osmanlı delegesi olarak katıldı. Sık sık değişen kabinede yedi defa Hariciye Nazırı, beş defa Sadrazam olarak yer aldı.

Dış siyasette ülkenin menfaatlerini göz önüne aldı ve bunun için Avrupa'nın büyük devletlerinden birine dayandı. Kırım Savaşı'na kadar İngiliz dostu olan Âli Paşa, daha sonra Fransa'ya döndü. Girit meselesinde "Girit Nizamnamesi"ni hazırladı, Girit'in Yunanistan'a katılma eğilimlerini önledi.

- (9) B. Lewis, "Ali Pasha on Nationalism," *Middle Eastern Studies*, X, S. 77-79 (1974)
- (10) Yusuf Akçura, fikir adamı, tarihçi idi (1878-1935). Babasını kaybedince, annesiyle İstanbul'a geldi (1893). Harp Okulu öğrencisi iken İttihatçılarla ilişkisi yüzünden Fizan'a sürüldü, oradan Fransa'ya kaçarak Ecole des Sciences Politiques'i bitirdi. Albert Sorel ve Emile Boutmey'den ders gördü. Paris'te Türkçe "Şûrâ-yı Ümmet" ve Fransızca "Meşveret" gazetelerinde yazdı. Kazan'a gitti. Oradan Kahire'de yayımlanan bir Jön-Türk gazetesine meşhur "**Üç Tarz-ı Siyaset**" adlı eserini gönderdi (1904). Kazan'da öğretmenlik yaptı, *Tercüman* gazetesinde yazılar yazdı. II. Meşrutiyet'ten sonra İstanbul'a geldi. "**Türk Yurdu**"nda yazdı. Türk Ocağı'nın kurucuları arasında yer aldı (1908). Dârülfünûn ve Harp Okulu'nda öğretmenlik yaptı. 1916'da görevine son verildi ve Hüseyinzâde Ali Bey ile Berlin'de Türk Kavimleri Kongresi'ne katıldı. I. Dünya Savaşı'ndan sonra Türk esirlerinin mübadelesi için Kızılay temsilcisi olarak Rusya'ya gönderildi. Kurtuluş Savaşı yıllarında Anadolu'da çalıştı. 1923'te İstanbul, 1935'te Kars milletvekili seçildi. Türk Tarih Kurumu Başkanlığı yaptı (1932-1935). İ.Ü.'de Türk Tarihi profesörlüğü yaptı.

XX. yüzyıl başlarındaki fikir ceryanlarından Türkçülüğü benimsedi ve bütün çalışmalarını bu yolda verdi. Osmanlıcılığı, sonu gelmeyecek kısır bir dava, İslâmcılığı Avrupalı Hristiyan devletlerin şiddetli muhalefeti ile gerçekleşmesi zor bir hayal olarak vasıflandırmıştır. Ona göre asıl kabul edilmesi gereken fikir Türk birliğini sağlayacak olan Türkçülüktür.

Eserleri: *Ulûm ve Tarih* (1906), *Üç Tarz-ı Siyaset* (1912), *Şark Meselesine Ait Notlar* (1920), *Türkiye Siyasi Tarihi* (1933-1935), *Siyaset ve İktisad* (1924), *Muasır Avrupa'da Siyasî ve İktisadî Fikirler ve Fikir Ceryanları* (1926), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Dağılma Devri* (1940) vd. Hayatını anlattığı eseri: *Tâ Kendim -Yahut-Defter-i Âmâlîm* (1944).

- (11) Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset* (İstanbul, 1327) 19. sayfaya bakınız.
- (12) Genç Osmanlılar veya Jön Türkler (Yeni Osmanlılar veya Genç Osmanlılar deyimi Fransızca Les Jeunes Turcs'ten alınmıştır), Osmanlı ülkesinde anayasanın ilânı ile seçimiye gitmek ve böy

lece kurulacak meclisle memleketi idare etmek gerektiğini savunan ve imparatorluğun kurtuluşunu bunda görenlerin kurduğu siyasî bir dernektir. Asıl adı "Yeni Osmanlılar" idi. 1860'larda İstanbul'da gizli olarak kuruldu. Kurucuları, Tanzimatçıları geri bulan Sağır Ahmed Bey'in oğlu Mehmed, Reji Komiseri Nuri, Kayazâde Reşad, Suphipaşazâde Âyetullah ve Namık Kemal idi. Cemiyetin fikrî lideri Şinasi, fiilî lideri Mehmed Bey idi. Şinasi'nin Avrupa'ya kaçışından sonra fikrî liderliğe Namık Kemal getirildi. Cemiyete daha sonra Ziya Paşa, Ali Suavi, Ebüzziya Tevfik, "Mir'at" mecmuası sahibi Refik, Âgâh Efendi katıldı. Bir süre sonra üye sayısı 245'e yükseldi. Dernekte önemli rol oynayan Mustafa Fazıl Paşa oldu. Mustafa Fazıl Paşa, "Liberte" gazetesinde Fransızca olarak Sultan Abdülaziz'e bir nevi demokrasi isteyen açık mektubundan sonra sadrazam olan Âli Paşa, bunlarla mücadeleyle başladı. Ali Suavi Kastamonu'ya sürüldü. Namık Kemal ve Ziya Paşa memuriyetle İstanbul'dan uzaklaştırıldılar. Bu hareket üzerine M. Fazıl Paşa, Jön Türkler'i Fransa'ya çağırды ve dernek Paris'e taşındı. Yayın yoluyla faaliyete başladılar. Ali Suavi Londra'da "Muhbir" (1867) i, Ziya Paşa ve Namık Kemal "Hürriyet" (1868) i, Ali Suavi Paris'te "Ulûm" (1869)'u çıkardı.

Jön Türkler'in çalışmalarını iki maddede toplamak mümkündür: 1. Osmanlı İmparatorluğu tabiiyetinde olanların haklarını, hürriyetlerini, eşitliklerini kanunların teminatına almak, 2. Osmanlı İmparatorluğu'na meşrutî idareyi getirmek.

Sultan Abdülaziz'in 1867'de Paris gezisinde M. Fazıl Paşa'yla görüşmesi, onu İstanbul'a döndürmesi ve bir göreve ataması Jön Türkler arasında ihtilâf çıkmasına ve bölünmelere sebep oldu. 1871 yılından itibaren çıkarılan genel aftan sonra teker teker İstanbul'a döndüler. İstanbul'a dönenler bir müddet Midhat Paşa'nın etrafında toplandılar. Güllü Agop Tiyatrosu'nda oynayan "Vatan-Yahut-Silistre"den sonra ileri gelenler sürüldü.

Dernek çalışmalarıyla, 23 Aralık 1876'da anayasanın ilânını ve I. Meşrutiyet'i sağladı. Parlâmentonun Sultan II. Abdülhamid tarafından 13 Şubat 1878'de kapatılmasından sonra bu dernek de kapanmış oldu.

İngiliz taraftarı olan ve Mason localarıyla da ilişkileri bu-

lunduğu söylenen Jön Türkler, dışardan maddî yardım gördüler, Ermenilerle iş birliği yaptılar. Sultan Abdülaziz, Sultan Abdülmecid ve Sultan V. Murad'ı uğraştıran Jön Türkler için Sultan II. Abdülhamid "Dinlerini, vatanlarını inkâr eden, riyakâr, sefil bir çetedir. Öyle olmasa can düşmanımız olan Hristiyan kuvvetleriyle anlaşarak vatandaşlarının, dindaşlarının mahvına çalışmazlardı" der. Cemiyet üyeleri arasında zaman zaman fikir ayrılıkları da çıktı. Namık Kemal, Kânun-ı Esasî meselesinde hem Midhat Paşa'ya hem de Saîd Paşa'ya karşı oldu. Rumeli'nin yarısını götüren 93 Harbi de Jön Türkler'in eseridir. (1877-78 Osmanlı-Rus harbi)

- (13) Cezalandırılan devlet adamları: Münif Paşa Tahran Elçiliği'yle, Ziya Paşa Suriye Valiliği'yle, Namık Kemal Midilli Mutasarrıflığı'yla, Midhat Paşa, Damad Mahmud Paşa Taif'e, Mehmed Murad Rodos'a, İsmail Safa Sivas'a, Süleyman Paşa Bağdat'a, Saîd Bey Yemen'e gönderildiler.
- (14) B. Lewis, **The Emergence of Modern Turkey**, S. 461.
- (15) İttihad ve Terakki Cemiyeti (İttihad-ı Osmanî Cemiyeti, Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti), Sultan II. Abdülhamid'i en fazla meşgul eden cemiyetlerden biri idi. Kânun-ı Esasî'nin yeniden yürürlüğe konmasını ve Meclis-i Mebusan'ın açılmasını sağlamak amacıyla gizli olarak 2 Mayıs 1889'da Askerî Tıbbiye'de kuruldu. Kısa zamanda yurt içinde ve dışında teşkilâtını genişletti. Jön Türkler'in Paris grubuyla birleşti. Balkanlardaki Türkleri Slav tehlikesine karşı teşkilâtlandırdı. Yurt içinde varlığını ilk defa Ermeni olaylarında duyurdu (1895). Bunun üzerine yapılan takip sonucu bir kısım üyeler yurt dışına kaçtı (Dr. Abdullah Cevdet, Dr. İshak Sükutî, Dr. İbrahim Temo, Tunalı Hilmi, Dr. Âkil Muhtar). Kaçmayanlar çeşitli yerlere sürüldüler. Bundan sonra cemiyetin Cenevre (1897) ve Kahire (1897) şubeleri faaliyete başladığı gibi Rumeli kesimi de teşkilâtlandı (1899). Cemiyet bu dönemde kendisini Jön Türkler'in temsilcisi olarak tanıttı. Ahmed Rıza bu sıfatla bir çok kongrelere katıldı. Cemiyetin yurt içi ve dışı yayın faaliyeti kuvvetliydi. İzmir'de "Hizmet", "Saadet", "Ahenk", İstanbul'da "Şûrâ-yı Ümmet", "Meşveret" Cenevrede "Osmanlı İttihad", Kahire'de "Kânun-ı Esasî", "Base-retü's-Şark", "Hak" çıkarılıyordu. Bu gazeteler Sultan II. Abdül

hamid idaresini tenkit etmekte idiler. Meşrutiyet düzeninin uygulanma metotları konusunda cemiyet üyeleri arasında ayrılık belirdi ve cemiyet ikiye ayrıldı. Prens Sâbahaddin "Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkezîyet" derneğini kurdu ve ayrıldı. Ahmed Rıza ve taraftarları "Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti"nde toplandılar. Ermeni Taşnakıutyen fırkası temsilcisinin gayretiyle Sultan II. Abdülhamid'e karşı ortak bir program yapmak üzere toplandı. (Muhaliğin Kongresi, Paris 27, 28, 29 Aralık 1907). Bu arada Selânik'te "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti" kuruldu (1906). Bu dernek bir yıl sonra "Terakki ve İttihad Cemiyeti" Paris şubesiyle birleşti (1907). Bu birleşmeden sonra "İttihad ve Terakki Cemiyeti" Rumeli'de hızlı bir harekete geçti, bildiriler yayımladı. Kânun-ı Esasî ilân edilmediği takdirde Manastır ve Selânik'te hürriyetin ilân edileceğini bildiren telgraf- lar çekildi. Bunun üzerine Kânun-ı Esasî yürürlüğe kondu (23 Temmuz 1908) ve II. Meşrutiyet Meclisi açıldı (17 Aralık 1908).

Rusya'dan kaçan Karakın Pastırmacıyan adlı Ermeni komitacı Erzurum'dan milletvekili seçilerek meclise gönderildi. Sultan II. Abdülhamid hal' edildi.

Ermeniler ve Mason localarıyla iş birliği yapan "İttihad ve Terakki Cemiyeti", Balkanlara Rusların inmesine engel olmakla İngiliz, Avusturya ve Alman politikasına uygun hareket etmiş oldu ve bu yüzden İngiliz ve Almanlardan maddî destek gördü.

- (16) Türkçülük hareketlerinin doğmasına yol açan çeşitli tesirler için Bkz: Yusuf Akçura, "Türkçülük", *Türk Yılı*, C. I, S. 289-455 (İstanbul, 1928); W.R. Polk and R.L. Chambers, *Beginnings of Modernization in the Middle East. The Nineteenth Century*, S. 109-117 de E. Kuran'ın 'The Impact of Nationalism on the Turkish Elite' makalesi (Chicago ve London, 1968).

- (17) Joseph Arthur de Gobineau. Fransız yazarı ve diplomatı (1816-1882). Askerî mesleğe girdi .1849'da diplomatlığa başladı. İsveçre'de, İran'da Yunanistan'da, Brezilya'da, İsveç'te bulundu. Şiire, edebiyata, tarihe ve seyahate ait olmak üzere pek çok eser yazdı. Asıl ününü ırklarla ilgili kitabında ileri sürdüğü görüşler sağladı. Ona göre siyah ırk, ihtirasın, lirizmin, artistik mizacın kaynağıdır. Sarı ırk, menfaat, nifak ve alçaklığın ifadesidir. Beyaz ırk, aklın ve şerefın timsalidir. En üstün ırk beyaz

beyazlar içinde Hindistan'daki Âriler, Ârilerden de Teutonlardır. Hint, Mısır ve Yunan medeniyetleri Ârilerin eserleridir. Âriler zamanla Hâmi, Sâmi ve zencî ırkla karışmışlardır. Avrupa'daki Keltler ve Slavlar da sarı ırkla karıştıkları için bozulmuşlardır. Geriye tek bir saf ırk kalır :Germenler. Bu görüş Alman yazarları tarafından siyasî maksatla kullanılmaya başlandı ve Pan-Germanizm'in doğmasına yol açtı.

Eserleri: **Essai sur l'Inégalité des Races Humaines** (İrkların Eşitsizliği Üzerine Bir Deneme, Paris (1853-1855), **Trois Ansen Asie** (Asya'da Üç Yıl, 1859), **Les Religions et les Philosophies Dans L'Asie Centrale** (Orta Asya'da Dinler ve Felsefeler, 1865).

- (18) Ernest Renan. Fransız yazarı (1823-1892). Dinî eğitim gördü, İbranice öğrendi. Papazlıktan ayrıldı (1845). Felsefe ve filoloji ile uğraştı. "**Essai Historique et Théorique sur les Langues Sémitiques**" (Sâmi Dilleri Üstüne Tarihî Teorik Bir Deneme) adlı eseriyle Volney Ödülü'nü aldı. Gazetelerde yazı yazdı. Bibliothèque Nationale'de görevlendirildi. "**Averroës et Averroïsme**" (İbni Rüşd ve İbni Rüşdcülük) adlı teziyle doktor oldu (1852). Suriye'de kazılar yaptı. Mısır, Anadolu ve Yunanistan'a gitti. Collège de France'da ders verdi ve müdür oldu.

Eserleri: **Histoire Générale et Systeme Comparé des Langues Sémitiques** (Sâmi Dillerinin Karşılaştırmalı Sistemi ve Genel Tarihi, 1885), **Drames Philosophiques** (Felsefî Dramlar, 1886), **Souvenirs d'Enfance et de Jeunesse** (Çocukluk ve Gençlik Hatıraları, 1883).

- (19) H. Kohn, **Nationalism: Its Meaning and History**, S. 136-140 (Princeton, 1965).
- (20) E.Z. Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VIII, S. 296 (Ankara, 1962).
- (21) Joseph de Guignes. Fransız tarihçisi ve sinologu (1721-1800). 1745'te Bibliothèque Royale sekreteri oldu. Académie des Inscriptions et Belles Lettres'e üye seçildi (1754). Collège de France'da profesörlük yaptı.

Eserleri: **Histoire Générale des Huns des Turcs, des Mongols, et Autres Tartares Occidentaux**, Paris, 1756-1758. Eser Ziya Gökalp'in tavsiyesiyle 1923-1925'te Hüseyin Cahid Yalçın tarafından Türkçeye çevrildi, (8 cilt), **Memoire Dans lequel on**

Prouve que les Chinois Sont vue Colonie Egyptienne (Çinlilerin Bir Mısır Kolonisi Olduğunu İspat Etme Konusunda Muhtıra).

- (22) Arthur Lumbey Davids. İngiliz gramercisi (1811-1832). Musevi asıllıdır. Bir süre İstanbul'da bulundu, Türkçeyi inceledi. 21 yaşında öldü.

Türk diline ait yazdığı İngiliz grameri (**A Grammar of the Turkish Language**, London, 1832), Türkçede "Kitâbü İlmü'n-Nâfi fi Tahsil-i Sarf u Nahv-i Türki" olarak bilinir. Annesi Sarah Davids eseri Fransızcaya çevirerek Sultan II. Mahmud'a itraf etti (**Grammaire Turcs**, 1836). Kitabın sonunda Çağatayca, Kıpçakça, Kazanca ve Osmanlıca metinler ve tercümeleri vardır.

- (23) Mustafa Celâleddin Paşa (1826-1876). Polonya'nın Kleszow şehrinde doğdu. Asıl adı Constantin Borzecki'dir. 1848 ihtilâline karıştığı için ülkesinden kaçarak Osmanlı İmparatorluğu'na sığındı (1848). Haritacıydı, Osmanlı ordusuna girdikten sonra Müslüman oldu. Fikriyle, kalemiyle, canıyla Osmanlı İmparatorluğu için çalışan Paşa, koruyucusu Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa'nın ölümüyle Serasker Hüseyin Avni Paşa tarafından 44 yaşındayken emekli edildi (1870). H.A. Paşa'nın sürgüne gönderilmesi üzerine tekrar orduya alındı (1871). Karadağ, Rus, Boğdan, Girit, Hersek savaşlarına katıldı ve son savaşta şehit oldu. (1876).

Anadilinden başka Lâtince, Fransızca, Almanca ve Rusça bildirdi. Ressamdı. Yağlıboya tablolarının Dolmabahçe Sarayı'nda olduğu söylenir. "**Basiret**" ve "**Courrier d'Orient**" gazetesinde imzasız yazılar yazdı. Avrupalıların Aryani ırkından, Yunan ve Roma mitolojisindeki ilâhların isimlerinin de Türkçe olduğunu iddia etti.

Oğlu Enver Celâleddin Paşa da Osmanlı ordusunda görev yaptı. O da babası gibi Türk dili ve tarihiyle ilgili olarak "**Edebiyat-ı Umûmiye**" mecmuasında makaleler yazdı.

Mustafa Celâleddin Paşa, Nazım Hikmet'in dedelerindendi. N. Hikmet'in kendisi de bunu "Lehistan Mektubu"nda belirtir. Fransızca eserini Sultan Abdülaziz'e sundu. Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşaması için yapılması gereken şeyleri bildiren bir muhtıra niteliğinde bir eser idi. Adigeçen eserinden başka Fransızca "**La Guerre Moderne**" (Zamanımız Harbi) adlı bir eseri daha vardır.

- (24) Touro-Aryan, Mustafa Celâleddin Paşa'ya göre Türklerin geldiği ırktır. Asya'daki Turan ırkı ile Hindistan'daki 'yüksek tabakaya mensup' anlamına gelen Âri (Aryan) lerin karışmasından meydana geldiği sanılan karışık fakat soylu ırk. Avrupalıların da Âri ırkından geldiği şeklinde görüşler vardır. Mustafa Celâleddin Paşa'nın Touro-Aryan görüşüyle Türkleri Avrupalılarla aynı ırka bağlamaktaki maksadı Türkleri Avrupa'ya yaklaştırmak idi.
- (25) Arminius Vambéry, Macar seyyahı ve türkologudur (1832-1913). Ecdâdı Bavyera'daki Bamberg şehrinden Macaristan'a göç etmiş bir Musevî aile idi. Küçük yaşta yetim kaldı ve bu yüzden tahsilini bitiremedi. Terzi çıraklığı yaptı, bir meyhanecinin evlâtlığı oldu. Tahsile başladı. Yirmi yaşında Türkçe öğrendi. İstanbul'a geldi (1857). Rifat Paşa'nın hânegisi Hacı Reşid Efendi'den Türkçesini ilerletti. İstanbul'da 6 yıl kaldı. Türkçe-Almanca sözlük çıkardı (1858) "Abuşka" adlı Çağatay sözlüğünü tercüme ederek yayımladı (1862). Türkçe ile Macarca arasındaki akrabalığı konu edinen araştırmalar yaptı. Reşid Efendi adıyla derviş kılığında Mekke'den dönen bir kabileyle Orta Asya'ya gitti, dolaştı (1863-1865). İstanbul üzerinden Macaristan'a döndü, oradan Londra'ya geçti ve hâtıralarını nakletti. Bu seyahati esnasında Orta Asya'da bir Türk ırkının varlığını keşfetti. Bu seyahat hâtıralarını "Bir Sahte Dervişin Asya-yı Vusta'da Seyahati" adıyla yayımladı (1879). Tekrar İstanbul'a geldi (1890). Sultan II. Abdülhamid'in dostluğunu kazandı ve maaşlı görev verildi. II. Abdülhamid tarafından Jön Türkler'i İstanbul'a getirmekle görevlendirildi, başaramadı. II. Meşrutiyet'ten sonra maaşı kesildiğinden Osmanlı Devleti aleyhinde çalışmaya başladı.
- Eserleri: **Macar ve Türk-Tatar Dillerinin Lügatçeleri** (1869), **Macarların Menşei** (1882), **Tschagataische Sprachstudien** (1868), **Uigurische Sprachmonumenta und das Kudatgu Bilik** (1870), **Das Türkenvolk in Seinen Ethnologischen und Ethnographischen Beziehungen** (1885), **Altosmanische Sprachstudien** (1891).
- (26) II. Bölüm'ün 9 numaralı notuna bakınız.
- (27) Şeyh Süleyman Efendi'nin **Çağatayca-Türkçe** sözlüğünü "Keleti Szemle" dergisinden transkripsiyonlu olarak yayınladı. Ayrıca Seydi Ali Reis'in 1553-1556 yıllarına ait Hindistan ve Afganistan seyahatnamesini İngilizceye çevirdi.

(28) Léon Cahun, Fransız yazarı ve tarihçisidir (1841-1900). Yazarlık yaptı, incelemeler yayımladı. 1870 Prusya-Fransuz Savaşı'na gönüllü olarak katıldı. 1878, 1880 ve 1881'de Doğu ülkelerinde inceleme gezisine çıktı. Bu arada Türk dili ve edebiyatıyla ilgili geniş araştırmalar yaptı. Türk tarihi, Orta Asya Türkleri ile ilgili araştırmalarda bulundu. Bu inceleme ve araştırmalarını **"Introduction a l'Histoire de l'Asie, Les Turcs et les Mongoles"** (Asya Tarihine Giriş, Türkler ve Moğollar, 1896) adıyla yayımladı. Ayrıca Türkler üzerine **"Hassan le Janissaire"** (Yeniçeri Hasan, 1891), **"La Banniere Bleue"** (Gök Bayrak) adlı eserleri vardır.

(29) A.I. de Sacy (Antoine Isaac Silvestre de Sacy), Fransız şarkiyatçısıdır (1758-1838). Dom Berthereau'dan şarkiyat öğrendi. Ecole des Languages Orientales'da Arapça okuttu. College de France'ta İran dili profesörlüğü yaptı, Milletvekilliği ve rektörlük yaptı.

Orta Asya tarihi araştırmalarının öncüsü oldu. Fransa'da Arap filolojisi çalışmalarının kurucusu olarak tanındı. **"Grammaire Arabe"** adlı (1810) eseri büyük ün kazandı. Mısır hiyerogliflerinin çözülmesinde büyük emeği geçti. **"Mémoire sur l'Histoire des Arabes Avant Mahomet"** (Muhammed'den Önce Arapların Tarihi Üstüne İnceleme, 1785), **"Le Livre de Kalilah et Dimneh"** (Kelile ve Dimne, 1816) başlıca eserlerindendir.

(30) W. Radloff (Friedrich Wilhelm), Alman asıllı Rus türkologudur (1837-1918). Berlin Üniversitesi'ni bitirdikten sonra Jena Üniversitesi'nde felsefe doktoru oldu. Dil, tarih ve etnoğrafya malzemesi toplamak üzere Sibirya ve Türkistan'da yaşayan Türk boyları arasında dolaştı. Pedagoji, felsefe ve genel lingüistik üstünde çalışmalar yaptı. Orhun bölgesindeki arkeolojik araştırmalara katıldı.

Orta Asya Türk boylarının tarihi, etnoğrafyası, dili ve folkloruyla ilgili çalışmalar yapan W. Radloff, Türkçenin tarihî eserleri üzerinde durdu.

Eserleri: **Proben der Volksliteratur der Turkischen Stamme** (Türk Boylarının Halk Edebiyatından Örnekler, X Cilt, 1866-1910), **Verleichende Grammatik der Nördlichen Türkosprachen**, **I Phonetik** (Kuzey Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri, I Fonetik, 1882), **Aus Sibirien** (Sibirya'dan, 1884), **Das Türkische**

Sprachmaterial des Codex Cumanicus (Kodeks Kumanikus'taki Türk Dili Malzemesi, 1887), **Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass Hadschib aus Balasagun** (Balasagunlu Yusuf Has Hacıb'in Kudatku Bilik'i, 2 Bölüm 1891-1910), **Versuch eines Wörterbuches des Türk-Dialekte** (Türk Ağızları İçin Sözlük Denemesi, IV Cilt, 1893-1911), **Drevnetyurkskiye Nadpis v Bongolii** (Moğolların Eski Türkçe Yazıtları, III Cilt, 1894-1899), **Uigurische Sprachdenkmäler** (Uygur Dili Ürünleri, 1928).

- (31) E.J.W. Gibb (Elias John Wilkinson), İngiliz şarkiyatçısı, türkologu ve edebiyat tarihçisidir (1857-1901). Glaskow Üniversitesinde okurken "Binbir Gece Masalları" ile doğu ilmine merak sardı. Arapça, Farsça ve Türkçe öğrendi. Şarkiyatçı James Redhouse ve Edward G. Brown ile tanıştı. Hoca Sadeddin Efendi'nin "Tâcü't-Tevârih"inde İstanbul'un fethi bölümünü (**The Capture of Constantinople**) XV. asırda yazılan "Kırkvezir" hikâyesini (**The Forty Vezirs**), XVIII. asır yazarlarından Aziz Efendi'nin "Muhayyelât"ının bir bölümünü (**The Story of Cevad**) ve çok sayıda Divan şiirini İngilizceye çevirdi. En büyük eseri "**The History of Ottoman Poetry**"dir (Osmanlı Şiiri Tarihi, VI Cilt, 1900-1903). Ayrıca "**Ottoman Literature: The Poets And Poetry of Turkey**" (Osmanlı Edebiyatı: Türk Şâir ve Şiirleri, 1901) adlı eseri vardır.
- (32) Vilhelm Thomsen, Danimarkalı türkologdur (1842-1927). Küçük yaşta dile karşı ilgi duydu ve bir çok dili incelikleriyle öğrendi. Önce İlahiyat Fakültesi'ne kaydoldu, sonra filolojiye geçti. Nordik dilleri ve karşılaştırmalı dilbilim okudu. Batının kültür dillerinden başka Sanskritçe, Arapça, İspanyolca, Portekizce, Rumca, Fince, Macarca öğrendi. "**Macar Dili ve Onun Akrabalığı Üzerine**" adlı bir inceleme yayımladı (1867). Aynı yıl Finlandiya'da "Germen Dillerinin Fin-Lap Dilleri üzerindeki Tesiri" adlı doktora tezini verdi. Avrupa'yı dolaştı. Daha çok Slav ve Roman dilleri üzerinde durdu. 1871'de üniversiteye girdi, 1875'te profesör oldu. 1876'da Danimarka Bilimler Akademisi'ne üye seçildi.

Ömrünün son otuz beş yılını Türk diline ayırdı. Göktürk kitabelerindeki yazıyı çözdü (1893). Daha sonra bu kitabeleri Fransızcaya çevirdi. Uygurcanın ses düzeniyle ilgili Radloff

'un açıklamalarındaki hataları ortaya koydu.

Türkolojiyle ilgili eserleri: **Déchiffrement des Inscriptions de l'Orkhon et de L'Iénissei, Notice Préliminaire** (Orhun ve Yenisey Yazıtlarının Çözülmesi, Giriş Notları, 1893), **Inscriptions de L'Orkhon Déchiffrées** (Çözülmüş Orhun Yazıtları, 1896), **Une Lettre Méconnue des Inscriptions de l'Iénissei** (Yenisey Yazıtlarında Bilinmeyen Harfler, (1912), **Turcica** (Türkçe, 1916).

- (33) C.W. Hostler, **Turkism And the Soviets** (New York, 1957) adlı eserinin 49. sayfasında Türkiye'de iki milyon Kırımının yaşadığını söyler.

- (34) A.g.e. S. 44

- (35) R. Davison, 1855-1866 yılları arasında bir milyon Müslüman mültecinin bulunduğunu istatistiklere dayanarak verir, **Reform in the Ottoman Empire 1856-1876**, S. 151, N. 32 (Princeton, 1963).

- (36) Yakup Beğ (Muhammed, Atalık Gâzi) (1820-1877). Hokand Sarayı'nda bulundu (1847). Akmescid valiliği yaptı (1847-53). Akmescid'i Ruslara karşı müdafaa etti. Doğu Türkistan'ı Çinlilerden kurtardı. Kaşgar'da hükümdarlık kurdu ve kendisini Kaşgar Han'ı ilân etti. Atalık Gazi ve Bedevlet ünvanlarını aldı. Yeni Hisar, Yarkend, Hoten, Aksu, Kuça, Kara Şehir, Kurla ve Turfan'ı zaptederek hudutlarını genişletti, memleketin dahilî emniyetini sağladı. Çok kuvvetli siyasî şahsiyeti ile ün kazandı. Osmanlı İmparatorluğu, İngiltere ve Rusya ile diplomatik ilişkiler kurdu. Orta Asya'daki Rus-İngiliz rekabetinde Osmanlılara bağlanarak durumunu kuvvetlendirdi. İstanbul'a elçi gönderdi (1870). Top tüfek ve diğer harp malzemesi ile piyade, süvari ve topçu subayları gönderildi. Yakup Beğ, hutbeleri Sultan Abdülâziz adına okuttu, sikkeleri onun adına bastırdı (1870). İkinci bir yardım isteğinde silâh ve askerî personel verildi. 40.000 kişilik kuvvetli bir ordu meydana getirdi. Çinliler hariç bütün komşuları ile dostça münasebetler kurdu. Bir sefer sırasında Kurla'da âni olarak vefat etti (16 Cemaziyelevvel 1294/1877).

Âdil, dindar ve cesurdu. Yorulmadan çalıştı ve Çinlilerin bıraktığı harabeler içinden bir imparatorluk çıkardı. (Bkz: Boulger, **The Life of Jakooß Beg Atalık Ghazi and Badaulet Ameer of Kashgar**, London, 1878).

- (37) Bu münasebetler için bkz: R. Davison, **Reform in the Ottoman Empire** S. 272.
- (38) Rusya'daki Türkçü ve Pan-Türkçü hareketler için bakınız: C.W. Hostler, **Turkism and the Soviets**, S. 120-137.
- (39) İsmail Gaspıralı. Gazeteci, yazar ,fikir adamıdır (1851-1914). Bahçeşarayı'daki ilk öğreniminden sonra Moskova Askerî Lisesi'nde okudu. Pan-Islavizm akımına tepki duyarak Türkçülük fikrine bağlandı. Okuldan çıkarıldığı için bir süre öğretmenlik yaptı. Paris'e gitti (1872). İstanbul'a geldi (1874), tekrar Kırım'a döndü (1875). "**Tonguç**" adlı bir dergi (1881) ve iki yıl sonra da "**Tercüman-ı Ahvâl-i Zaman**" gazetesini çıkardı (1883). Rusya Müslümanlarının tek gazetesi olan **Tercüman**'ın **İ. Gaspıralı**'nın 'dil birliği davası'na büyük hizmetleri oldu. Gazete Türkiye'de de okundu ve bazı makaleleri iktibas edildi. Rusya Türklerinin kolayca okuma-yazma öğrenmeleri için **Usûl-ı Cedid** adıyla bir metot geliştirdi. Türkistan'a, Mısır'a, Hindistan'a gitti. Tekrar İstanbul'a geldi ve büyük ilgi gördü (1909).
- İ. Gaspıralı, Namık Kemal, Şinasi ve Ziya Paşa'nın fikirlerini benimsedi ve Cemâleddin Afgani'den faydalandı. "**Dilde, fikirde, işte birlik**" şeklinde ifade ettiği temel görüşü, Rusya Türklerinin varlıklarını koruyabilmeleri için ortak bir yazı diline sahip olmaları tezi ile pekiştirildi.
- Eserleri: **Rusya Müslümanları** (1881), **Mir'at-ı Cedid** (1882), **Hâce-i Sıbyân** (1893), **Atlaslı Cihânnüma** (1894), **Mektep ve Usûl-ı Cedid Nedir?** (1894), **Dârü'r-râhat Müslümanları-Yahut-Acâib-i Diyâr-ı İslâm** (1909).
- (40) Fethali Ahundov (Ahundzâde), Azerî yazar ve fikir adamıdır (1812-1878). Öğrenime Gence'de başladı, Rus-İran Savaşı yüzünden yarım bıraktı (1826). Rus dili ve edebiyatı üzerinde çalıştı. Sürgündeki Rus ihtilâlcileriyle tanıştı. Puşkin'in ölümü üzerine yazdığı mersiye Rus edebiyatçılarının dikkatini çekti. 1850'den sonra yazdığı eserlerle Azerbaycan tiyatrosunun kurucusu oldu. Arap alfabesini ıslah ederek halkın kolayca öğrenmesini sağlamak için çalışmaya başladı. Bu görüşünü benimsetmek için İstanbul'a geldi ve Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'ye teklifini sundu, fakat cemiyet bu görüşü uygun bulmadı. İrkdaşlarına yardım ettiği için maaşının çoğu kesildi, ağır bir hastalıktan sonra

öldü.

Yazdığı tiyatro eserleri Rusçaya, Fransızcaya, İngilizceye, Almancaya ve Farsçaya çevrildi. Eserleri: **Hikâyet-i Molla İbrahim Halil Kimyager** (1850), **Hikâyet-i Mösyö Jurdan Hekim-i Nebatât ve Derviş Mest Ali Şâh-ı Meşhûr Câdüger** (1850), **Hikâyet-i Hırs-ı Guldun Basan** (1851), **Sergüzeşt-i Vezir-i Han-ı Serab -Yahut- Lenkerân Veziri** (1850) **Sergüzeşt-i Merd-i Hasis Veya Hacı Kara** (1852), **Muraffa Vekillerinin Hikâyeti** (1855), **Hikâyât-ı Şah Yusuf** (1856). Sosyoloji ve metafizikten bahseden **Hakku'l-Yakin** adlı bir felsefî eseri de vardır.

(41) B. Lewis, **The Emergence of Modern Turkey**, S. 427.

(42) Hüseyinzâde Ali Bey (Dr. Ali Hüseyin Turan, 1864-1942). Dedesi Kafkasya şeyhülislâmı Hüseyinzâde Ahmed Ceylanî ve Fethali Ahunzâde'nin tesiriyle Türk dili ve Türkçülükle ilgilendi. Petersburg Üniversitesi'nin Fizik-Matematik Bölümü'nü bitirdi (1889). Türklük ve Türkçülük konusunu incelemek üzere İstanbul'a geldi. Askerî Tıbbiye'ye girdi (1890). Aynı yerde hocalık yaptı (1900) İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin üyesi olarak Kafkasya'ya kaçınca (1903) buradaki Türklerin bağımsızlık hareketlerine katıldı. Ahmed Ağaoğlu ile birlikte günlük "**Hayat**" gazetesini ve "**Füyûzât**" dergisini çıkardı (1906). Türklerin bağımsızlığı ve Türkçülük düşüncesi üzerine yazılar yazdı. Askerî Tıbbiye'ye öğretmen olarak geri döndü (1910). İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Genel Merkez üyeliğine getirildi. Ziya Gökalp'le birlikte çalıştı. I. Dünya Savaşı'nda Kafkasya'ya gönderildi ve orada Azerbaycan Bağımsız Devleti'nin kurulmasına çalıştı. 1916'da Berlin Türk Kavimleri Kongresi'ne katıldı. Askerî Tıbbiye'den emekli oldu (1933).

Eserleri: **Veba ve Mikrobu**, **Kııflı Adam** (Çekof'tan terc.), **Garbın İki Destanında Türk** (1926), **Servet-i Millet** (A. Smith'ten terc.), **Kefalet-Yahut-Vefadar Dostlar** (Shiller'den terc., 1923), **Sifilis**, **Ansiklopedik Tıp Lügati**, **Güzellik ve Işık**.

(43) Ahmed Ağaoğlu. Fikir adamı (1869-1939). Petersburg Politeknik Enstitüsü'nde yarım kalan öğrenimini Paris Sorbonne Üniversitesi Tarih ve Filoloji Bölümü ile Hukuk Fakültesi'nde tamamladı (1894). Tiflis, Bakû ve Şusa'da öğretmenlik yaptı. "**İrşâd**", "**Hayat**", "**Terakki**" gazete ve dergilerini çıkardı. Hüseyinzâde Ali,

Topçubaşı Ali Merdan, Hasan Bey Zerdabi, Şahtatlı Mehmed Ağa gibi Türkçülerle birlikte Rusya'daki milletlerin ve Kafkas-yalıların bağımsızlığı için çalıştı. Türkiye'ye gelince (1909) Dârülfünûn'da Rusça, sonra Türk Tarihi müderrisliği yaptı. Ziya Gökalp, Yusuf Akçura ve Mehmed Emin ile birlikte Türk Ocağı çalışmalarında bulundu. "Hikmet" gazetesinde, "Sebilürreşâd" da, "Türk Yurdu"nda ve "Tercüman-ı Hakikat"te yazdı. İttihad ve Terakki Partisi üyeliğine (1912) ve Afyonkarahisar milletvekilliğine seçildi. 1917 Rus ihtilâlinde sonra Azerbaycan'ın istiklâl hareketlerine katıldı. İstanbul'a geldi (1919) ve Malta'ya sürüldü. Sürgünden sonra (1921) Matbuat Genel Müdürü, "Hâkimiyet-i Milliye" gazetesi başyazarı ve Kars milletvekili oldu (1923). Ankara ve İstanbul üniversitelerinde profesörlük yaptı. Siyasî hayattan çekildi (1931), üniversiteden ayrıldı.

A. Ağaoğlu, devrin fikir ceryanları içinde Batıcı sayılır. Kurtuluş için Batı medeniyetinin tam mânasıyla benimsenmesi gerektiğini ileri sürdü. "Üç Medeniyet" adlı eserinde bunu açıkladı. İktisadî ve içtimâî konularda ferdiyetçi ve liberaldi.

Eserleri: **Şii Mezhebi ve Menbaları** (1892), **İslâm ve Ahund** (1900), **İslâma Göre ve İslâm Âleminde Kadın** (1901), **Üç Medeniyet** (1920), **İngiltere ve Hindistan** (1929), **Serbest İnsanlar Ülkesinde** (1930), **Etrüsk Medeniyeti ve Bunun Roma Medeniyeti Üzerine Tesiri** (1933) **Ben Neyim** (1939), **Gönülsüz Olmaz** (1941), **İran ve İnkılâbı** (1941), **Türk Teşkilât-ı Esâsiyesi, Türk Hukuk Tarihi** (1941), **İhtilâl mi İnkılâb mı** (1942) v.s.

- (44) Ahmed Rıza, Gazeteci ve siyaset adamıdır (1859-1930). II. Meşrutiyet'i hazırlayanların başında gelir. İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne katıldı. Bursa Maarif Müdürü iken Fransa ihtilâlinin 100. yıldönümü sebebiyle Paris'te açılan sergide Bursa ipeklilerini teşhir etmek bahanesiyle Paris'e kaçtı. Bir ıslahat teklifi hazırlayarak Sultan II. Abdülhamid'e gönderdi. "Meşveret" gazetesini çıkardı. Bir müddet sonra da "Şûrâ-yı Ümmet"i yayımladı. Maddî sıkıntılar çekti, Türkçe dersler vererek ve II. Abdülhamid'den yardım alarak geçindi. Meşrutiyet'ten sonra Meclis-i Mebusan Reisi oldu. 31 Mart Olayı'ndan önce Pera Palas'taki bir ziyafette "İttihad ve Terakkiye muhalif olanların yok edileceği"ni bildirdi. 31 Mart Olayı'ndan ve Çırağan yangınından sonra itibarını

kaybetti. Sultan Vahdeddin tarafından Âyân Meclisi Başkanlığı'na getirildi. Siyasî faaliyetlerinden dolayı Paris'e gitmek zorunda kaldı. Kurtuluş Savaşı yıllarında yurda döndü.

Eserleri: **Tolérance Musulmane** (Paris, 1897), **La Faillite Morale de la Politique Occidentale en Orient** (Paris, 1922).

- (45) Yusuf Akçura, **Türk Yılı**, S. 322 (İstanbul, 1928).
- (46) Buharalı Şeyh Süleyman Efendi, dilci, ve siyaset adamıdır (1821-?). İstanbul'a geldi (1847). 1860-1870 yılları arasında Üsküdar'daki Özbekler Tekkesi şeyhliğini yaptı. İngilizlerin imparatorluk aleyhinde İslâm dünyasında propaganda yapmaları üzerine Sultan II. Abdülhamid tarafından Rusya ve Asya'daki Müslümanları halifenin etrafında birliğe çağırmak için görevlendirildi. Bu maksatla Fergana, Buhârâ, Hive, Türkmenistan, Afganistan ve Hindistan'ı dolaştı. Peşte'de toplanan Turan Kongresi'ne katıldı. Ayrı bölgelerde yaşayan Türkler arasında dil birliğini sağlamak maksadıyla sözlük hazırladı. Ona göre Çağatayca dünyada bulunan anadillerden biridir. Osmanlı Türkçesinin de kaynağıdır. Bilinen tek eseri "Lügat-ı Çağatay ve Türki-yi Osmanî"dir (I. C. İstanbul, 1882; II. C. basılmadı).
- (47) Eğer kısaltılmış tertibi ile birlikte Almanca olarak Ignas Kunoş tarafından 1902'de Budapeşte'de basıldı (Şeyh Süleyman Efendi's **Çagatai-Osmanisches Wörterbuch**). Daha sonra A. Vambery tarafından **Keleti Szemle** dergisinde yayımlandı.
- (48) Mehmed Sâdık (?-?) Hakkında fazla bilgi bulunamamıştır. Yalnız Üsküdar'daki Özbekler Dergâhı'nın şeyhliğini yaptığı ve Ravza-ı Terakki Mektebi'nde Farsça okuttuğu bilinmektedir. Eseri "**Üss-i Lisân-ı Türki**" (İstanbul, 1313) Almanca'ya çevrildi (Martin Hartmann, **Çagataisches die Grammatix Üss-i Lisân-ı Türki des Mehmed Sadiq**, Heidelberg 1902).
- (49) XVI. asırda Osmanlı İmparatorluğu ile Kazan Hanlığı arasındaki ilk temaslar için bakınız: C.W. Hostler, **Turkism and the Soviets**, S. 138.
- (50) Şihabeddin Mercanî, Kazanlı bilgin (1808-1889). Buhara'da öğrenim gördü, İstanbul'a geldi (1881), Cevdet Paşa ve Münif Paşa ile tanıştı. Dinden başka milliyetin de var olduğunu açıkça bildirdi. Siyasî ve tarihî milliyetçiliği onu "Bütün Türklük" fikrine götürdü. Rusça kelime kullanmaktan geri durmayı, öz dili

konuşmayı tavsiye etti. Rus-Tatar Dârümuallimin'de ilâhiyat dersleri verdi. Dostu W. Radloff'un vasıtasıyla Rus tarihçileri ile tanıştı. Otuz kadar eserinden bazıları: **El-Hikmetü'l-Bâliga, Vefiyâtü'l Eslâf, Müstefâdü'l-İhtiyâr, Kitâb-ı Müstefâdü'l-Ahbâr fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar.**

- (51) Ahmed Cevdet Paşa, Âlim, tarihçi, devlet adamıdır (1822-1895). Lofça'da başlattığı ve İstanbul'da sürdürdüğü öğrenimi sırasında hocalardan ilâhiyat, hikmet, Arap edebiyatı, jeoloji, astronomi ve Farsça öğrendi. Eski tarzda şiirler yazdı. Şeriatı iyi bilen kişi olarak Reşid Paşa'ya tavsiye edildi. Reşid Paşa'nın tesiriyle siyasi ve idarî görevler aldı. Fuad Paşa'yla Bükreş'e gitti (1848) yeni kurulan Dârümuallimin'in müdürü, Meclis-i Maârif ve İslâm Hukuku Encümeni, Meclis-i Âli-i Tanzimat üyesi oldu. İşkodra (1861) ve Kozan'da (1865) komiserlik, Bosna'da müfettişlik yaptı (1863). Divân-ı Ahkâm-ı Adliye başkanlığına getirildi (1868, 1872). Şer'i mahkemeler kurdu (1868). Mecelle'yi hazırlayan komisyonun başkanlığını yaptı. Bursa, Maraş, Yanya, Suriye valiliklerinde bulundu. Beş defa Adliye Nazırı, üç defa Maârif Nazırı, iki defa Evkâf-ı Hümâyun Nazırı, birer defa da Dahiliye ve Ticaret Nazırı oldu.

Şiirleri de olan Ahmed Cevdet Paşa, dil, tarih ve İslâm hukukuna âit eserleriyle tanınır. Paşa, dilin zamanla değişebileceği, herkesin okur yazar hale gelmesi için dilin sadeleştirilmesi görüşünü savunurdu. Eserlerini de bu son görüşün ışığında yazdı. Paşa'nın kendisine has bir tarih görüşü de vardır.

Eserlerinden bazıları: **Tarih-i Cevdet (1853-1883), Kısas-ı Enbiya (1874-1888), Medhal-i Kavâid (1851), Kavâid-i Türkî (1871), Belâgat-ı Osmaniye (1880), Kavâid-i Osmanî (Fuad Paşa ile, 1884), Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye (1889), Tezâkir (C. Baysun neşri, 1953, 1963, 1967).**

- (52) Münif Paşa, devlet adamıdır (1828-1910). Antep Nuruosmaniye Medresesi'nde başlattığı öğrenimini Kahire ve Şam'da tamamladı. Şam Eyâlet Meclisi Kalemî'ne memur oldu (1851). Sonra İstanbul Bâbıâli Tercüme Odası'na tayin edildi (1852). İkinci elçi olarak Berlin'e gitti (1855). Karadağ sınır tespiti için Hersek'e gönderildi (1858). Ticaret Mahkemesi II. Reisi (1861), Mütercim-i Evvel (1863), Zaptiye Müsteşarı (1867), Divân-ı Temyiz

Reisi (1868), Meclis-i Maârif Reisi (1869) oldu. Üç defa Maârif Nazırlığı (1877-1884), bir defa Ticaret Nazırlığı, Meclis-i Fevkalâde-i Sıhhiye Reisliği yaptı (1890). Sultan II. Abdülhamid tarafından Tahran'a elçi olarak gönderildi. (1896).

"**Ceride-i Havâdis**" gazetesine yazılar yazan Paşa, "**Ruznâme-i Ceride-i Havâdis**"i çıkardı. Kurduğu Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin yayın organı olan "**Mecmûa-ı Fünûn**" dergisini yayımladı (1865). Hukuk Mektebi'nde dersler verdi.

Eserleri: **Muhâverât-ı Hikemiye** (Voltaire, Fenelon ve Fontenel'den terc.), **Telhis-i Hikmet-i Hukuk**, **Medhal-i İlm-i Hukuk**, **İlm-i Servet**, **Hikmet-i Hukuk**, **Belâgat dersleri**, **Dâsitân-ı Âli Osman** (İstanbul 1299).

(53) Yusuf Akçura, **Türk Yılı**, S. 397 (İstanbul, 1928).

(54) **A.g.e.** S. 5.

(55) Yusuf Akçura'nın kurduğu dernekler ve çıkardığı dergiler ile beraber çalıştığı arkadaşları:

Türk Derneği: Yusuf Akçura'nın önderliğinde İstanbul'da kuruldu (1908). Y. Akçura, Ahmed Midhat, Bursalı Tahir, Necib Âsım, Veled Çelebi, Emrullah Efendi, Celâl Bey, Ârif Bey, Musa Bey, Fuad Raif Bey, Rıza Tevfik Bey, Ahmed Ferid Bey, derneğin kurucularıydı. "**Türk Derneği**" dergisi çıkarıldı (7 sayı). Dernek ve dergi daha sonra yerini **Türk Ocağı** ve "**Türk Yurdu**"na bıraktı.

Türk Yurdu Cemiyeti: İstanbul'da kuruldu (1911). Mehmed Emin Bey, Ahmed Ağaoğlu, Hüseyinzâde Ali Bey, Dr. Âkıl Muh-tar Bey ve Yusuf Akçura kurucularıdır. Aynı senenin sonlarında cemiyetin fikirlerini yaymak gayesiyle "**Türk Yurdu**" dergisi çıkarıldı. Dergiyi Y. Akçura yönetti. Cemiyet 2-3 yıl sonra dağıldı.

Türk Ocağı: 190 tıbbiyelinin teşebbüsüyle İstanbul'da kuruldu (1912). Mehmed Emin Bey, Ahmed Ferid Bey, Ahmed Ağaoğlu, Dr. Fuad Sâbit Bey kurucularındandı. Dernekte Y. Akçura II. Başkan olarak görev yaptı.

(56) Sultan II. Abdülhamid devri basını için bakınız: A. Emin, **The Development of Modern Turkey as Measured By Its Press**, New York, 1914; P. Fesch, **Constantinople aux Derniers Jours d'Abdul-Hamid** Paris, 1907; S. Nüzhet Gerçek, **Türk Gazeteciliği**

1831-1931 İstanbul, 1931; Enver Behnan Şapolyo, Türk Gazetecilik Tarihi Ve Her Yönü İle Basın Ankara, 1969.

- (57) P. Fesch, *A.g.e.* S. 54.
- (58) A. Emin, *A.g.e.* S. 77.
- (59) İ. Habîb Sevük, *Edebî Yeniliğimiz*, S. 419, İstanbul, 1937.
- (60) P. Fesch, *A.g.e.* S. 63.
- (61) Ş. Samî, Trablusgarb'a Vilâyet gazetesini idare etmek üzere yapılan talep üzerine Matbuat İdaresi'nin tensibi ile görevli gönderilmişti. Bkz. Ömer Faruk Akün, *İslâm Ansiklopedisi*, Şemseddin Samî maddesi.
- (62) Sava Paşa. Osmanlı devlet ve siyaset adamı (? - ?). Yanyalı Sava Efendi'nin oğludur. Salnâmelere göre Girit Mutasarrıfı tayin edildi. (1870). Galatasaray Sultanîsi Müdürlüğü yaptı (1875-1878). Orada Mekteb-i Hukuk'u açtı. Vezaret rütbesiyle Paşa oldu (1878). Cezayir-i Bahr-i Sefid Valisi (1879), Hariciye Müsteşarı (1880) ve sonra Hariciye Nazırı, Nafia Komisyonu Azası (1885), Girit Valisi, olarak görev yaptı (1887). 1901 senesi sonlarından itibaren Paşa'nın ismine rastlanmamıştır. Paris'te ölmüştür.
- Evlenmemiş, Müslüman olduktan sonra İslâm'a hizmet etmiş, doktor olmasına rağmen İslâmî ilimlerle uğraşmış bir devlet adamıydı. Sultan II. Abdülhamid devrinde kiliseler meselesinde ve İsmetpaşazâde Rıza Paşa'nın Adliye Nazırlığı döneminde devlete darıldı ve Paris'e çekildi. İslâm hukukuna dair *Met-hode du Droit Musulman* (İslâm Hukukunda Usûl) adlı eserini yazdı. Bu eser (tesadüfen bulunarak) Baha Arıkan tarafından tercüme edildi. (İslâm Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüt, Ankara, 1955). Ayrıca *Kânunnâme-i Âli Osman* adlı bir eseri daha olduğu söylenir.
- (63) "Lisân-ı Türki (Osmanî)", *Hafta*, Nu: 12, 10 Zilhicce 1298/1881.
- (64) Ş. Samî'nin eserleri için bakınız: Hikmet Turhan Dağlıoğlu, *Şemseddin Samî, Hayatı ve Eserleri*, S. 29-31, İstanbul, 1934; *İslâm Ansiklopedisi* Şemseddin Samî maddesi.
- (65) Geniş bilgi için bakınız: *İslâm Ansiklopedisi*, Şemseddin Samî maddesi.
- (66) P. Fesch, *A.g.e.* S. 63.
- (67) Ahmed Midhat Efendi için bakınız: S.E. Siyavuşgil, *Ahmed Midhat Efendi, İslâm Ansiklopedisi*; B. Lewis, *Encyclopedia of*

İslâm; M.S. Çapanoğlu, *İdeal Gazeteci Efendi Babamız Ahmed Midhat*, İstanbul, 1964; K. Yazgıç, *Ahmed Midhat Efendi, Hayatı Ve Eserleri*, İstanbul, 1940; A.H. Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, C. I İstanbul, 1956; *Türk Dili Ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, C.I, İstanbul, 1977.

- (68) Ahmed Cevdet Bey, Gazetecidir (1862-1935). Kaptanpaşa Rüşdiyesi'nden sonra Arapça, Farsça ve Fransızca öğrendi. Mülkiye ve Hukuk mekteplerini bitirdi. Reji'de ve Osmanlı Bankası'nda çalıştı. *Takvim-i Vekâyi*, *Sabah*, *Tarik* ve *Saadet*'te yazılar yazdı. "İkdam"'ı kurdu (1894) ve İkdamcı olarak tanındı. İttihad ve Terakki'ye karşı çıktı. 31 Mart Olayı'ndan sonra Avrupa'ya gitti (1909). Yazılarını oradan gönderdi. Cumhuriyet'ten sonra yurda döndü. Bir haberdan dolayı İstiklâl Mahkemesi'ne verildi ve beraat etti. Matbuat Kongresi'nde öldü.

A. Cevdet Bey, gazeteciliğimizi geliştirmede büyük rol oynadı. Bazı teknik yenilikleri ve rotatif baskıyı yurdumuza getirdi. Gazetesi devrin en önemli gazetelerinden biri olup Lâtin harflerinin kabulüne kadar çıktı (1928). Türkçülük fikrini benimseyen A. Cevdet Bey, kurduğu İkdam Kütüphanesi'ndeki yayınlarıyla Türk yayıncılığının gelişmesine yardımcı olmuştur.

- (69) P. Fesch, *A.g.e.*, S. 63.

- (70) Veled Çelebi (İzbudak), Türk dil bilginidir (1869-1950). Mevlânâ'nın soyundan geliyordu. Özel öğrenim görmüş, Türkçe, Arapça ve Farsça üzerinde incelemeler yapmış ve makaleler yazmıştır. II. Meşrutiyet'ten sonra Konya Mevlânâ Dergâhı Postnişinliği'ne getirilmiştir. I. Dünya Savaşı sırasında Mevlevilerden oluşan ve Mücâhidin-i Mevleviye adlı bir alay kurmuş ve 4. Ordu'ya katılmıştır. Daha sonra postnişinlikten uzaklaştırılmıştır. Millî Mücadele'ye katıldı. Kastamonu Milletvekili seçildi (1923).

Eserlerinden bazıları: *Türk Diline Medhal* (1923), *Ferhenk-nâme* (Kilisli M. Rifat ile, 1924), *Divân-ı Türkî-i Sultan Veled* (1935), *El-İdrâk Haşiyesi* (1936), *Atalar Sözü* (1936) vd.

- (71) Bursalı Mehmed Tahir, Türk yazarlarından (1861-1926). Harbiye'yi bitirdikten sonra (1879) askerî okullarda tarih ve coğrafya öğretmenliği yaptı. Üsküp, Manastır ve Selânik askerî rüşdiyelerine müdür oldu. II. Meşrutiyet'ten sonra Bursa'dan mebus seçildi. Makale, kitap, biyografya ve bibliyografya hazırladı.

Daha çok son iki dalda tanındı. Bir çok eseri içinde **Osmanlı Müellifleri** (III Cilt, 1914), **Türklerin Ulüm Ve Fünûna Hizmetleri** adlı eserleri en tanınmışlarıdır.

- (72) Rauf Yekta, Türk müzikologudur (1871-1935). Aksaray Mahmu-diye Rüşdiyesi'ni bitirdikten sonra Divân-ı Hümâyûn'a memur oldu. Yüksek Dil Okulu'nda Fransızca ve ayrıca Arapça ve Farsça da öğrendi. 16 yaşında Kulekapısı Mevlevîhanesi şeyhi Atâullah Efendi'den müzik dersleri aldı. Yenikapı Mevlevîhanesi şeyhi Celâleddin Efendi'den aldığı derslerle bilgisini derinleş-tirdi. Ney ve tambur çalmasını öğrendi. Zekâi Dede ve Bolâhenk Nuri Bey'den sözlü eserler meşketti. Bir çok eserin unutulma-ya, bir çoğunun bilenlerin zevklerine göre değiştirilmeye baş-landığını görünce eski eserleri bir düzene sokmak arzusuyla ça-lışmalara başladı. Tek sesli Türk müziğinin tarihini, nazariyatını ve ses sistemini araştırdı. Bulduklarını makale ve kitap halinde yayımladı. Arel-Ezgi sistemine esas olacak ilkeleri ortaya koy-du. 1923'te kurulan Dârülehân'ın Türk mûsıkîsi öğretmenliğine atandı. Dârülehân Külliyyatı adı altında yayımlanan 180 forma-lık notaların basılmasını sağladı. Güney Doğu Anadolu yöresine ait toplanan 250 parça türkânün notaya alınmasında ve basıl-masında büyük emeği geçmiştir.

Bir çok bestesi bu güne kadar gelmiştir.

- (73) Necib Âsım'ın diğer eserleri: **Ziya Ve Hararet** (1304), **Güvercin Postası** (1305), **Ferid** (Fransızcadan terc., 1306), **Yeni Tertip Muhtasar Osmanlı Sarfı** (1306, İlâveli 1308), **Ev Kızı** (1307), **Lügat-ı İlmiyye ve Fenniyye** (1308), **Sitler** (1310), **Lügat-ı Müşâhabet** (1311), **Kitap** (1311), **Pek Eski Türk Yazısı** (1327), **İlm-i Lisân** (1327), **Gök Bayrak** (Fransızcadan terc. 1327), **Millî Arûz** (1329), **Hibetü'l-Hakâyık** (1334), **Osmanlı Tarihi** (1335), **Eski Savlar** (1338), **Orhun Âbideleri** (1340), **Bektaşî İlmihali** (1343), **Ceâleddin Ha-rezmşah** (1934).

Geniş bilgi için bakınız: İ.A. Gövsa, **Türk Meşhurları Ansiklope-disi**; E.B. Şapolyo, '**Necib Âsım**' (Ülkü, C. II, Sayı: 35, 1936); H.N. Orkun, '**Necib Âsım**' (Ülkü, C. II, Sayı: 35, 1936); A.Y. '**Necib Âsım Bey**' (Türk Yurdu, C. II, Sayı: 85, 1328/1912); F.K. Ti-murtaş, '**Büyük Türkçü Necib Âsım Yazıksız**' Türk Yurdu, (C. II, Sayı: 9, 1960).

II. BÖLÜM

TERMİNOLOJİ (Terim Bilgisi)

- (1) W.M. Ramsay, **Impressions of Turkey**, S. 99, London, 1897.
- (2) Henry Charles Woods, **Washed by Four Seas**, S. 163, London, 1908.
- (3) L.M.J. Garnet, **The Turkish People**, S. XII, London, 1909.
- (4) "Gençlerimiz", **Basiret**, Nu: 1570, 4 Cemaziyelevvel 1292/1875.
- (5) "Türklük", **Basiret**, Nu: 40, 19 Zilhicce 1286/1870.
- (6) "Lisân-ı Türkî (Osmanî)", **Hafta**, Nu: 12, 10 Zilhicce 1298/1881.
- (7) **Kâmusu'l-A'lâm**, C. III. S. 1639.
- (8) Bir kaç örnek: Ahmed Midhat, **Paris'te Bir Türk**, İstanbul, 1293/1877; Mehmed Selâhaddin, **Bir Türk Diplomatının Evrâkı Siyâsiyesi**, İstanbul, 1306/1890; "Türk Ahmed" imzalı mektup **Basiret**, Nu: 47, 30 Zilhicce 1286/1870; "Bir Türk" imzalı "Bizde Mâarif" makalesi, **Mizan**, Nu: 138, 13 Mart 1890.
- (9) Sultan II. Abdülhamid, Sadrazam Hayreddin Paşa'ya: "Paşa! Paşa! Ben Türküm, Türk olarak kalacağım" dedi. İ.M.K. İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar**, C. VI, S. 923.

Arnavut taburları zabitlerinden biri, bir gün yanlışlıkla üzerine su sıçratan Anadolu çocuğu bir bahçivana haykırıyor: "Pis Türk!" Hakan o anda köşkün alt katında ve pencerededir. Ve kimse onun farkında değil... Bir ses duyuluyor:

"— Unutmayın ki ben de bir Türküm!" N.F. Kısakürek, **Ulu Hakan Abdülhamid Han**, S. 358, İstanbul, 1970.

İstanbul'daki askerî kumandanlardan bir kısmı Sultan Abdülhamid'in huzuruna çıkıp ayağına kapanarak Çatalca'ya gelen Hareket Ordusu'na askeri kuvvetle mukabele olunmasını istiham ettiler. Padişah:

"— Ben Türk padişahı ve İslâm halifesiyim. İslâm'ı birbirine kırdırtmam" dedi. M. Raif Ogan, **Sultan II. Abdülhamid Ve Bugünkü Muarızları**, S. 50, İstanbul 1965.

Vambéry'nin Abdülhamid'le olan dostluğu, sultanın şahsî görüşleri üzerinde kuvvetli tesir meydana getirmiş olmalıydı. E. Pears, **Forty Years in Constantinople**, S. 124-130 (London 1916).

- (10) "Tedbîr-i devâ için marazın teşhisi lâzım olduğundan bu illet-i inhitat bize ne zamandan beri ârız oldu ve niçin tedâvisine himmet olunmadı ve elyevm Türkistan'ın ilmi neden ibârettir, buralarını mevzu-ı bahs etmek iktizâ eder. "Namık Kemal; Türkistan'ın Esbâb-ı Tedennisi", **Hürriyet**, Nu: 5, 27 Temmuz 1868. Buna rağmen Osmanlı İmparatorluğu için Devlet-i Âliye, Memâlik-i Osmaniye veya Devlet-i Osmaniye isimleri daha çok kullanılmıştır.
- (11) Ali Suavi, **Türkiye**, Paris 1289/1873: "Mösyö Gladiston'un Türkiye ile Osmanlılar Muharebesi", **Osmanlı**, Nu: 41, 25 Ekim 1880
- (12) "Türklük", **Basiret**, Nu: 40, 19 Zilhicce 1286/1870; "Türklük" **İkdam**, Nu: 1648, 20 Mart 1899.
- (13) **Kâmusu'l-A'lâm** C. IV, S. 3129.
- (14) G.E. von Grunebaum, **Modern Islam**, S. 235, New York, 1964.
- (15) Şemseddin Sami tarafından gayrimüslimler için geniş ölçüde kullanılmıştır. Bkz. "Lisân-ı Türkî (Osmanî)", **Hafta**, Nu: 12, 10 Zilhicce 1298/1881. Pek nadir olarak da Osmanlı milleti için kullanılmıştır. "Hübb-i Padişah", **Mâlumât (Günlük)**, Nu: 428, 4 Ağustos 1898.
- (16) Modern Arap milliyetçileri tarafından kullanılan terimin ilk Müslüman topluluklarla Araplar arasında yakın ilgi sağladığı söylenebilir.
- (17) B. Lewis, **The Emergence of Modern Turkey**, S. 335.
- (18) Namık Kemal, şâir yazardır (1840-1888). Tekirdağ'da doğdu. İki yaşında annesini kaybedince mutasarrıflık yapan dedesi Abdülâtif Paşa'yla birlikte Kars'tan Sofya'ya kadar uzanan yerlerdeki kasabaları dolaştı. Devrin seçkin adamlarından ders aldı, yabancı dil öğrendi ve bilhassa tarihle ilgilendi. Şinasi ve Ziya Paşa'yı tanıdıktan sonra da edebiyat zevkini aldı. İlk şöhreti, Şinasi'nin **Tasvir-i Efkâr** gazetesindeki makalesiyle başladı. Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ne girdi, sonra Avrupa'ya kaçtı (1867). Önce Londra'da sonra İsviçre'de **Hürriyet** gazetesini çıkardı. Umumî af üye-

rine tekrar İstanbul'a geldi (1872). **Hadika** ve **İbret** gazetelerinde makaleler yayımladı. **Vatan-Yahut-Silistre**'nin oynanmasından sonra İstanbul'da kalması tehlikeli görüldüğünden Kıbrıs'a Magoşa'ya sürüldü (1873). Sultan Abdülaziz'in yerine geçen V. Murad zamanında İstanbul'a döndü. Sultan II. Abdülhamid devrinde de Midilli'ye sürüldü. Sakız Adası'nda mutasarrıf iken öldü.

Edebiyatı ideali için vasıta yapan, fikrî ve edebî eserlerini kalkınma için yazan ilk yazarımızdır. 'Vatan' kelimesini Türkçe'de ilk defa bugünkü mânâsında kullandı. 'Milliyet' ve 'hürriyet' kelimelerini Türkçeye kazandırdı. Yeni fikirlerin yayılması için devlete, yeni edebiyatın tutunması için de eski edebiyata hücum etti. Eserlerini halkın anlayabileceği bir dille yazdı. Avrupa edebiyatının her türünde eser verdi. Gazeteciliği edebî bir tür haline getirdi.

Sultan II. Abdülhamid devrinde Şûrâ-yı Devlet üyeliği de yapan N. Kemal, Kânun-ı Esâsî'nin hazırlanmasında çalıştı. Pa-dışaha bazı hakların verilmesini istediğinden Midhat Paşa'yla tartıştı. Ona göre en iyi sistem meşrutiyetti. İngiliz parlamento sistemini beğenirdi. Meşrutiyeti kurmak için dışardan kanun getirtmeğe gerek yoktu. Bu meşrutiyet İslâmî esaslara, fıkıha dayanmalıydı. Yine ona göre, mazi bağlarının mahkûmu olmadan Avrupalılaştırmanın çareleri aranmalıydı.

Tarih, dil, edebiyat, biyografi, tenkit, tiyatro, iktisat ve siyaset alanlarında makale ve eserler yazdı.

- (19) "Hübbü'l-Vatan", **Hürriyet**, Nu: 1, 29 Haziran 1868.
 - (20) "Gençlerimiz", **Basiret**, Nu: 1570, 4 Cemâziyelâhîr 1292/1875.
 - (21) **İkdam**, Nu: 2601, 19 Eylül 1901.
 - (22) Ahmed Midhat Efendi, **Üss-i İnkılâb**, C. II, S. 169, İstanbul 1295/1879.
 - (23) **A.g.e.**, S. 226. 1876 Anayasa (Kânun-ı Esâsî) taslağındaki bazı maddeler bu esere alınmıştır: "Tabiiyyet-i devlet-i Osmaniye" de bulunan efrâdın cümlesine bilâistisna Osmanlı tâbir olunur. Osmanlı sıfatı kânunen tâyin olunan husûsâta göre istih-sal ve ifâde edilir.
- Kâffe-i Osmaniyan, herhangi kavm ve mezhebden bulunur ise bulunsun, hürriyet-i şahsiyelerine mâlik ve memleketin hukuk ve tekâlifinde ve kânun nazarında cümlesi müsâvidir." A

Midhat Efendi, **Üss-i İnkılâb**, C. II, S. 329, 330.

(24) **A.g.e.**, S. 5, 183, 184.

(25) "Redd-i Tahlîl", **Vakit**, Nu: 2325, 28 Nisan 1882.

(26) İbni Rifat Sâmi (Sâmit Rifat), fikir adamı ve şâirdir (1874-1932). Askerî Rüşdiye'ye devam etti fakat bitiremedi. Bir müddet Dârü'ttedris'te okudu. Arapça, Farsça ve Fransızca öğrendi. Devlet dairelerinde memur olarak çalıştı. Konya (1912) ve Trabzon (1913) valilikleri yaptı. Kurtuluş Savaşı yıllarında Anadolu'ya geçti ve Kuvâ-yı Milliyecilere katıldı. Çanakkale milletvekili seçildi. Türk Dil Kurumu Başkanlığı yaptı.

Resimli Gazete, Hazine-i Fünûn, Maârif, Mekteb, İrtikâ, İkdâm, Sabah gibi gazete ve dergilerde şiir ve makaleler yazdı. Sade Türkçeyi savundu.

(27) "Vak'a-yı Edebiye", **İkdâm**, Nu: 1589, 11 Aralık 1898.

(28) "Şiir ve Edebiyat-ı Cedîdemiz", **Sabah**, Nu: 3261, 21 Aralık 1898.

(29) "Muharrir-i Şehir, Rüşen-i Zamîr Şemseddin Samî Bey Efendi Hazretlerine", **İkdâm**, Nu: 1635, 26 Ocak 1899.

(30) "Redd-i İtiraz", **Sabah**, Nu: 3294, 23 Ocak 1899. Şemseddin Samî bu konuda kararsız gibidir. Mehmed Emin (Yurdakul)'e gönderdiği bir mektupta "Efkâr ve hissiyât-ı millîyenin millî bir lisanla ifâdesi: İşte şiir, işte edebiyat... eşârınızı Türk lisânıyla ve Türk efkâr ve hissiyâtını hâvi olarak yazılmış gördüğümden..." diyerek şiirdeki dili över. Mehmed Emin, **Türkçe Şiirler**, S. 10, 11, İstanbul, 1316.

(31) "Terbiye", **İkdâm**, Nu: 727, 27 Temmuz 1896.

(32) **Mizan**, Nu: 143, 17 Nisan 1890.

(33) "Garîb İtiraz", **Sabah**, Nu: 235, 20 Nisan 1890.

(34) "Mizan Gazetesi Sahib-i İmtiyazına", **Saâdet**, Nu: 650, 23 Şubat 1887.

(35) "Mazeret", **Mizan**, Nu: 19, 24 Şubat 1887.

III. BÖLÜM

TARİHTE TÜRKLER

- (1) İlk Osmanlı tarihçileri için bakınız: B. Lewis-P.M. Holt'un neşrettikleri **Historians of the Middle East** (London, 1962) adlı eserinde H. İnalcık tarafından yazılan "The Rise of Ottoman Historiography"; P.L. Menge'in yazdığı "The Beginnings of Ottoman Historiography"; E. Kuran'ın "Ottoman Historiography of the Tanzimat Period" makalesi; M.H. Yınanç'ın 'Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Kadar Bizde Tarihçilik', **Tanzimat**, C.I, S. 573-595 (İstanbul, 1940). Ayrıca modern Türk tarihçiliği için bakınız: B. Lewis, "History Writing and National Revival in Turkey", **Middle Eastern Affairs**, C. IV, S. 218-227 (1953). Türkiye'de yayımlanan tarih kitapları için de bakınız: E. Koray, **Türkiye Tarih Yayınları Bibliyografyası 1729-1955**, İstanbul 1959.
- (2) Hayrullah Efendi, tarihçi, fikir adamı ve hekimdir (1820-1866). Tıbbiyede okudu. Medrese bilgilerini aldı. Maârif Meclisi Azası, Mekâtib-i Umûmiye Nazırı oldu. Maarif Müsteşarlığına (1857), bir yıl sonra da Nazır vekilliğine ve Tıbbiye nazırlığına getirildi. Meclis-i Vâlâ Azalığı'na tayin edildi (1864). Tahran Elçisi oldu ve orada öldü.

Uzun ve yorucu bir çalışmayla meydana getirdiği tarihi, o zamana kadar alışılmamış geniş bir plâna göre hazırlanmıştır. Devrinin tarihlerinin aksine Osmanlı tarihini umumî tarih çerçevesi içinde yani dünya tarihi ile mukayeseli bir şekilde ele almıştır. Türk ve Osmanlı kaynakları yanında yabancı kaynaklardan da faydalanmıştır.

Eserleri: **Tarih-i Devlet-i Âliye-i Osmaniye** (18 cilt, ölümüne yarım kalmıştır), **Makâlât-ı Tıbbiye, Mesâil-i Mısıriyye, Mesâil-i Hikme, Beyt-i Dihkâni, Avrupa Seyahatnâmesi**. Ayrıca **Tarih-i**

Umûmî adlı bir eseri daha olduğu söylenmektedir.

- (3) Hayrullah Efendi, **Tarih-i Devlet-i Âliyye-i Osmaniye**, C.I, Kıs. I, S. 5, İstanbul, 1273. Yeni baskı: Haz. Zuhuri Danişman, C. I, S. 10-19, İstanbul, 1971.
- (4) Namık Kemal, **Osmanlı Tarihi**, C. I, S. 38, İstanbul, 1326/1910.
- (5) Ahmed Vefik Paşa, yazar, devlet adamıdır (1823-1891). Mühendishâne-i Berr-i Hümâyûn'a kaydoldu. Öğrenimini Paris'te Saint-Louis Lisesi'nde tamamladı. Tercüme Odası'na girdi. Elçilik kâ-tibi olarak Londra'da (1840) sonraları Sırbistan, İzmir, Eflâk ve Boğdan'da bulundu. Encümen-i Dâniş üyeliği (1851), Tahran Büyükelçiliği, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye üyeliği (1855), Deâvi Nazırlığı yaptı (1857). Reşid Paşa sadrazamlıktan ayrılınca görevine son verildi. Paris Elçiliği, Evkâf Nazırlığı, Divân-ı Muhâsebat Başkanlığı, Dârülfünûn hocalığı, Meclis-i Vâlâ üyeliği, Anadolu Müfettişliği, Rüsumât Eminliği (1871), Sedaret Müsteşarlığı (1872), Maârif Nazırlığı ve Şurâ-yı Devlet üyeliği yaptı. Dahiliye Bakanı ve Başvekil oldu (1878).

Batıyı iyi bilen, dürüst, zeki ve kendisine has garip şahsiyetiyle meşhur bir insandı. Molière'den yaptığı tercüme ve adaptelerle tiyatromuza büyük emeği geçmiştir. Paşa'nın diğer yönü dilci ve tarihçi oluşuydu. Bu yönüyle ilk Türkçülerden sayılır.

Önemli eserleri: **Müntehabât-ı Durûb-ı Emsâl** (1852), **Hikmet-i Tarih** (1863), **Şecere-i Türkî** (1864), **Fezleke-i Tarih-i Osmanî** (1870), **Lehce-i Osmanî** (1876-1888).

- (6) Ahmed Vefik Paşa, **Fezleke-i Tarih-i Osmanî**, S.2, İstanbul 1286/1870.
- (7) Ahmed Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet**, C. I, S. 14, İstanbul, 1271/1855. **Tezâkir**'inde (C. Baysun neşri, C. I, S. 85, Ankara 1953) Sadrazam Fuad Paşa'nın da aynı görüşü paylaştığına işaret eder.
- (8) 'Heyet-i Umûmiye-i İslâmiye' başlığı altında yayımlanan şu makalelerde görülür: "Cinsiyet-i Ahâli-i İslâmiye", **Basiret**, Nu: 441, 25 Cemaziyevvel 1288/1871; "Vasf-ı Arab ve Türk", **Basiret**, Nu: 451, 8 Cemaziyelâhir 1288/1871; "Mülük-ı Memâlik-i Abbâsiye", **Basiret**, Nu: 466, 26 Cemaziyelâhir 1288/1871; "Devlet-i Osmaniye, Keyfiyet-i Zuhûru", **Basiret**, Nu: 479, 11 Receb 1288/1871.

- (9) Ebûlgazi Bahadır Han, Harzem hükümdarı ve aynı zamanda tarih yazarıdır (1605-1663). Cengiz Han'ın soyundandır. İyi tahsil gördü, vali oldu. Türk tarihini araştırdı Hive Hanı oldu. Hanlığı, kendi isteğiyle oğlu Enuşe Muhammed Bahadır Han'a bıraktı.

İki eseri vardır. 1. **Şecere-i Terâkime**. Türklerin soyu hakkında tarihi bilgi vermektedir. 2. **Evşâl-i Şecere-i Türkî**. Kendi soyunun tarihidir.

- (10) Ebûlgazi Bahadır Han, **Evşâl-i Şecere-i Türkî**, İstanbul 1864. Kitap önceleri **Tasvir-i Efkâr**'ın Nu: 131, 28 Eylül 1863 ve sonrakilerinde tefrika halinde yayımlandı. Sonraları Rıza Nur tarafından kitap halinde bastırıldı. **Türk Şeceresi** İstanbul 1343/1925.
- (11) Ahmed Hilmi (Efendi), Türk tarihçisidir (? - 1878). Bâbîâli Ter-cüme Odası'nda çalıştı. Mülkiye Okulu'nda hukuk, tarih ve coğrafya öğretmenliği yaptı. Tebriz Konsolosluğu'nda bulundu. İlk Mebusan Meclisi'nde İstanbul Milletvekili oldu (1877). İngiliz tarihçilerinden (William ve Robert) Chambers'in Chambers' Journal adlı 6 ciltlik genel tarihini 2 cilt halinde bazı eklerle dilimize çevirdi (**Tarih-i Umûmî**, İstanbul 1864). Daha sonra 6 cilt halinde genişletti. Almancadan (Otto Hubner) çevirdiği **İlm-i Tedbir-i Servet** (1869) ile Avrupa ekonomisi hakkında bilgi verdi.
- (12) Ahmed Hilmi, **Tarih-i Umûmî**, C. II, S. 244, İstanbul, 1280/1864.
- (13) Süleyman Paşa, devlet adamıdır (1838-1892). Harbiye'yi bitirdikten sonra (1859) Bosna, Hersek ve İşkodra'da subaylık yaptı. İstanbul'da çeşitli görevlerde bulundu. Girit İsyanı'nı bastırdığı için (1867) rütbesi yükseltildi. Harbiye'ye geçti. Mekâtib-i Harbiye Nazırı oldu ve askerî okul programlarında önemli yenilikler yaptı. Abdülâziz'in tahttan indirilmesini sağladı. Sultan II. Abdülhamid devrinde mareşal rütbesiyle Bosna-Hersek Kumandanı tayin edilerek İstanbul'dan uzaklaştırıldı (1876). Karadağ İsyanı'nı bastırdı. Rusları yendi ve Şıpkı kahramanı oldu. Plevne Savaşı'na katıldı. Savaş sonunda Sultan Abdülhamid tarafından Bağdat'a sürüldü ve orada öldü.

Tanzimat devrinin ilk Türkçülerinden olan Süleyman Paşa, edebiyat ve tarihle ilgilendi. Bu konularda eser verdi. İslâmiyet'ten önceki Türk devletlerinin tarihinin okul kitaplarında yer almasını sağladı. Dilimizin Osmanlı dili değil Türk dili olduğunu savundu.

Eserleri: **Mebâniül-İnşâ** (2 cilt, 1874), **Tarih-i Âlem** (1876), **İlm-i Sarf-ı Türkî** (1876).

(14) Süleyman Paşa, **Tarih-i Âlem**, C. I, S. 383, İstanbul, 1293/1876

(15) Ali Suavi, gazeteci ve fikir adamıdır (1839-1878). Genç yaşta vaazlar vermeye başladı. Maârif Nazırı Abdurrahman Sami Paşa'nın dikkatini çekti ve İstanbul'a getirildi. Medrese ve cami derslerine devam etti. Hacca gitti. Dönüşünde çeşitli yerlerde öğretmenlik yaptı. Başmuharrirliğini yaptığı **Muhbir** gazetesindeki siyasi yazılar yüzünden Kastamonu'ya sürüldü. Mısırlı Prens Mustafa Fazıl Paşa'nın davetiyle Avrupa'ya kaçtı. (1867). Londra'da **Muhbir**'i yayımladı (1867). Jön Türkler arasındaki ihtilâf ve Mustafa Fazıl Paşa'nın maddî desteğini çekmesi üzerine gazete kapandı (1868). Ali Suavi Paris'e geçti ve **Ulûm** gazetesini çıkardı (1869). Sultan II. Abdülhamid'in izniyle İstanbul'a döndü. Onun güvenini kazandı, müşavir oldu. Daha sonra Galatasaray Sultanîsi Müdürlüğü'ne getirildi. (1877). Sultan II. Abdülhamid'le arası açıldı ve görevine son verildi. Osmanlı-Rus Savaşı'nın en kritik safhasında etrafına topladığı Rumelili göçmenlerle Çırağan Sarayı'nı basarak V. Murad'ı tekrar tahta çıkarmak istedi. Beşiktaş muhafızı Hasan Paşa tarafından öldürüldü.

Haris, dengesiz, fevri bir mizaca sahipti. Fikirleri de dengesiz ve düzensizdi. Fıkıhçı, Osmanlıcı, Türkçü, meşrutiyetçi, halifeci, İslâmcı ve laikti. Türkiye'de laiklik fikrinin ilk savunucusu idi. Hilâfete karşı çıktı, namaz surelerinin Türkçeleştirilmesini, Lâtin harflerinin kabul edilmesini ve terimlerin Lâtineden olduğu gibi alınmasını istedi. Gobineau'dan ilhamla Türkçü fikirleri savundu. Dil konusundaki fikirleri şöyle özetlenebilir: Dünyada dil ayrılığı olmamalı, bütün milletler tek dil konuşmalı. Osmanlıca diye bir dil yoktur. Osmanlıca politik bir kelimedir. Türk dili bütün dillerden üstündür. Dil sade olmalıdır. Namaz sureleri Türkçeleştirilmeli ve hutbe Türkçe okunmalıdır. Arap harflerini okumak zordur. Islahat yapmak şartıyla imlâ işi halledilmelidir.

Sarıklı ihtilâlcı, Protestan Suavi adları verilen Ali Suavi'nin eserlerinden bazıları: **Âli Paşa'nın Siyaseti** (1909), **Hive** (1873), **Kâmusu'l-Ulûm ve'l-Maârif** (1870), **Montanegro** (1876).

- (16) Ali Suavi'nin fikirleri için bakınız: İ.H. Danişmend, **Ali Suavi'nin Türkçülüğü**, İstanbul, 1942. Ayrıca **Ulûm**'daki makaleleriyle ilk Türk tarih araştırmacıları olarak görülen Ali Suavi'nin bu makaleleri nedense kitap haline getirilmemiştir. A.H. Tanpınar, **XIX Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, C. I, S. 219.
- (17) Ahmed Midhat, **Mufasssal Tarih-i Kurûn-ı Cedide**, C. 1, S. 122, İstanbul, 1303. Kitap daha önce **Tercüman-ı Hakikat**'ın Nu: 2261 (Ocak 1886) ve sonrasında tefrika edilmiştir.
- (18) A.g.e. S. 152.
- (19) Sami, Aziz, Şevki, **Mir'at-ı Osmanî**, S. 4, İstanbul, 1293.
- (20) Meselâ: "Velinimetimiz padişahımız hazretlerinin cedd-i âlileri Türk aşiretlerinden Kayı Hân kabilesinin serdari Süleyman Şah'tır ki Horasan taraflarında temekkün etmiş iken oralarda zuhur eden Tatarlar'ın zulm ve cevrinden bîhuzûr olup 611 tarihinde kabilesiyle beraber Rum diyarına hicret buyurdular." Selim Sâbit, **Muhtasar Tarih-i Osmanî** S. 2, İstanbul, 1295/1879. Ayrıca bakınız: Abdurrahman Şeref, **Tarih-i Devlet-i Osmaniye**, C. I, S. 8, İstanbul, 1309/1893.
- (21) Oğuz Han (Mete), büyük Türk hükümdarıdır (Hük. M.Ö. 209-174). Japon denizinden Volga ırmağına kadar yayılan büyük bir Hun İmparatorluğu kurmuştur. Babası Teoman da Türk efsanelerinde Karahan adıyla anılır. 21 krallığı kendi bayrağı altında topladığı söylenir. Türk boyları arasında birlik meydana getiren Oğuz Hân, Çin İmparatoru'nu yendi, aman dilemeleri üzerine Çinlilerden her yıl vergi almak şartıyla anlaşma yaptı. 35 yıl tahtta kaldı.
- (22) Mehmed Tefvik, **Küçük Telhis-i Tarih-i Osmanî**, S. 11 vd., İstanbul, 1305/1889; Ahmed Rasim, **Küçük Tarih-i Osmanî**, S. 6 vd., İstanbul 1306/1890.
- (23) Mehmed Murad (Mizancı), gazetecidir (1853-1914). Dağıstanlı olması sebebiyle Yüksek öğrenimini Rusya'da yapmıştır. İstanbul'a gelerek (1873) Midhat Paşa'nın tavsiyesiyle Rüşdü Paşa'nın kâtipliğinde bulundu. Mekteb-i Mülkiye'de Tarih hocalığı, Dârülmualimin'de müdürlük yaptı (1880). **Mizan** gazetesini çıkardı (1886). İdareye karşı oluşundan gazete kapatıldı. Düyûn-ı Umûmiye Komiserliği'nde bulundu. Hürriyet fikirlerini yaydığı için buradan çıkarıldı. Mısır'a kaçtı (1895) ve oradan Avrupa'ya

geçti. Londra'da Lord Salisbury ile görüşüp **Mizan** gazetesini Mısır'da çıkarmak için izin aldı. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Cenevre kolunun lideri oldu. Ahmed Celâleddin Paşa'nın aracılığıyla İstanbul'a döndü (1897). 31 Mart Olayı'nı desteklediği gerekçesiyle Rodos'a sürüldü. Âsâr-ı Tevfik zırhlısı kumandanı Ali Kabuli'yi tahrikle öldüren askerlere "Gâzi" demiştir. İstanbul'a döndükten sonra öldü.

Zaman zaman Sultan II. Abdülhamid'in desteğini gören Mehmed Murad kendisine güvenen, güzelliğe aşırı düşkün olan biriydi. Tarihi alışılmışın dışında yorumladığı için kısa zamanda tanındı.

Eserlerinden bazıları: **Turfanda mı yoksa Turfa mı?** (1891), **Muhtasar Tarih-i Umûmî** (1889), **Tarih-i Ebû'l-Fâruk** (Osmanlı Tarihi, 7 C., 1909-1914).

- (24) Mehmed Murad, **Muhtasar Tarih-i Umûmî**, S. 21 vd.
- (25) Vecihî, **Mufasssal Tarih-i İslâm** S. 524-528 (İstanbul, 1316/1900).
- (26) Necib Âsım, **Türk Tarihi**, İstanbul, 1316/1900.
- (27) Meselâ: Necib Âsım "Avrupa'da Müsteşrikin", **İkdam**, Nu: 538, 21 Ocak 1896; Hüseyin Kadri, "Mösyö Leon Kahun ve Türk Tarihi", **İkdam**, Nu: 554, 6 Şubat 1890; "Mösyö Vambéry'nin Nutku," **Tercüman-ı Hakikat**, Nu: 5589, 22 Kasım 1896.
- (28) Hammer-Purgstall, Joseph Freiherr von, Avusturyalı şarkiyatçı ve tarihçidir (1774-1856). Viyana Doğu Dilleri Akademisi'ni bitirdi (1796). Papa'nın elçisi Herbert'in yanında tercüman olarak İstanbul'a geldi (1799). Mısır'a gönderildi. Orada ele geçirdiği Arapça el yazması eserleri ve bir çok hiyeroglif tabletleri Avusturya İmparatorluk Kütüphanesi'ne götürdü. Viyana arşivlerinde uzun yıllar şark yazmalarını inceledi. 30 yıl Türk tarihi ve edebiyatı üstünde çalıştı. Bu konudaki eserleri şunlardır: **Die Staatsverfassung und Staatsverwaltung des Osmanischen Reiches** (Osmanlı İmparatorluğu'nun Devlet Teşkilâtı ve Devlet İdaresi, 1814-1816), **Geschichte des Osmanischen Reiches** (Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, 1827-1832; Mehmed Ata tarafından 6 cilt olarak Türkçeye çevrildi, İstanbul, 1913-1921, 1947. En son Prof. Dr. Abdülkadir Karahan tarafından 2 cilt olarak özetlendi.), **Geschichte der Osmanischen Dichtkunst** (Osmanlı Şiir Sanatı Tarihi, 1836-1838).

(29) Lamartine, Alphonse de, Fransız şâir ve diplomatıdır. (1790-1869). Lyon ve Bailley'de öğrenim gördü. İtalya'ya gitti ((1811-1812). Muhafız Alayı'na girdiyse de (1814) ayrıldı (1815). Çeşitli aşk maceraları yaşayan Lamartine, okumayı ve yazmayı bırakmadı. Büyük başarı kazanan *Méditations Poétiques* (Şâirce Düşünceler)'i yayımladı (1820). Elçilik ateşesi olarak Napoli'ye gitti (1820). Floransa'da elçilik kâtipliği yaptı (1821). Bu arada arka arkaya kendisine ün kazandıran bir çok eserini yayımladı.

1823-33'te Marsilya'dan hareketle Yunanistan, Türkiye, Filistin ve Lübnan'a seyahat yaptı. Milletvekili seçildi (1833). Dışişleri Bakanı oldu (1848). 2 Aralık Hükümet Darbesi'nden sonra evine çekildi.

Hristiyanlığı terkettikten sonra dinî ihtiyaçlarını şiirle gidermeye çalıştığı söylenir. 1847'den sonra tarihî kitaplar yazdı. Bu arada *Histoire de la Turquie*'yi kaleme aldı. Burada Rusya'nın Türkiye ve Avrupa için nasıl bir tehlike olduğunu ve bunu da ancak Türklerin ortadan kaldırabileceğini belirtti. Türkiye'ye özel bir yakınlık duyan Lamartine, Türk dostu olarak tanınır. *Méditations*, *Raphael*, *Graziella* gibi eserleri R.M. Ekrem ve Abdülhak Hâmid gibi romantik şairlere tesir etmiştir. *Türkiye Tarihi* adlı eseri 7 cilt olarak Türkçe yayımlandı (Tercüman 1001 Temel Eser).

(30) "Hikmet-i Tarihiyeden bir Nebze", *İkdam*, Nu: 5769, 23 Mayıs 1897.

(31) Girit Olayı: Girit Adası, tarih boyunca Akdeniz hâkimiyetinde kilit noktalarından biri olarak görülür. 961 yılına kadar Müslümanların elinde olan ada, daha sonra Bizanslıların eline geçti, Venediklilere intikal etti. 1341'den sonra başlayan Türk akınları sonunda 1669'da tamamen Osmanlılara bağlandı. 1866'da vuku bulan bir isyan, adanın Rusya ve Fransa'nın isteği ile Yunanistan'a verilmesini zorladı. 1897'de de kesin olarak Yunanistan tarafından işgal edildi.

Girit halkı arasında baş gösteren milliyetçilik akımları ve istiklâl çabaları ihtilâlcî Etniki Eterya Cemiyeti ve dış güçler tarafından destekleniyordu. Girit Rumları ayaklandılar (1821). Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa, isyanı bastırmakla görevlendirildi. Yunanistan'ın ayrılıp bağımsız bir krallık oluşundan sonra

Girit Rumları ikinci defa ayaklandılar (1830). Mehmed Ali Paşa bunu da bastırdı (1831). Fakat Yunanlıların kıskırtmasıyla fesat bitmedi. 1840 Londra Antlaşması ile Girit'in idaresi Mısır'dan alınıp Osmanlılara verildi. 1841'de çıkan diğer bir isyan Girit Valisi Mustafa Naili Paşa tarafından bastırıldı.

Tanzimat Fermanı'nın hükümlerinin uygulanması Giritli Rumları memnun etmedi. Bundan faydalanan Yunanlılar, Yedi Ada'nın kendilerine verilmesi, Rumların bulunduğu yerlerin tamamen Yunanistan'a bırakılması istekleriyle Giritlileri kıskırttılar ve 1866'da büyük bir ayaklanma meydana getirdiler. Âsiler Yunanistan'a katıldıklarını bildirdiler. Sadrazam Âli Paşa işe el koydu. Üye çoğunluğunu Rumların teşkil ettiği bir meclisin kurulması kabul edildi. 1877-1878'de ada valisinin Rum, yardımcısının Türk olması, 80 üyelik meclise 50 Rum üyenin seçilmesi, resmî yazışmada dilin Rumca olması kabul edildi. Girit meselesi 1897'de yeniden alevlendi. Yunanlılar Girit'e 1500 kişilik bir askerî kuvvet çıkardılar. Osmanlı hükûmetinin ısrarlı tutumuyla Batılılar Girit'i abluka ettiler, Yunanlılar buna aldırmayınca Edhem Paşa komutasındaki Osmanlı Ordusu, Makedonya, Alasonya üzerinden hücumla geçti ve Yunan ordusu yenildi. Osmanlı ordusu Atina'ya doğru ilerledi. Batılı devletlerin işe karışmasıyla bu hareket durduruldu. Girit'te Rusya, İngiltere, Fransa ve İtalya himayesinde bir yönetim kuruldu, Yunan kralının oğlu Georgios komiser olarak tayin edildi. II. Meşrutiyet'ten sonra Girit Meclisi Yunanistan'a katıldığını resmen ilân etti. Balkan Savaşı'ndan sonra 1913'te yapılan Londra ve Bükreş antlaşmalarıyla Girit'in Yunanistan'a ilhakı Osmanlı Devleti tarafından da kabul edildi.

Girit meselesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun hatalarını şöyle sıralamak mümkündür:

1. Mehmed Ali Paşa'nın Girit'in stratejik önemini kavrayamaması, bu adada fazla kalmayarak Girit'ten çekilmek istemesi,
2. Girit Hristiyanlarına fazla imtiyaz tanınması,
3. Girit'e muhtariyet verilmesine taraftar olunması,
4. Adada yaşayanların vergiden muaf tutulması,
5. Girit'teki Hristiyan ahaliden askerî bedelin alınmaması,
6. Ada Rumlarına ruhsatlı silâh taşıma müsaadesi verilmesi,

7. Girit'e Rum valilerin tayin edilmesi,
 8. Üye çoğunluğunu Rumların teşkil ettiği bir meclisin kurulmasına izin verilmesi (80 üyeli meclise 50 Rum üyenin seçilmesi),
 9. Resmî dilin Rumca olmasının kabul edilmesi,
 10. Rum ahalinin her türlü isteğinin yerine getirmesi.
- Adanın Osmanlı hâkimiyetine geçişi, muhafazası, zaman zaman çıkan ayaklanmalar ve bunların bastırılması, uzun süren savaşları getirmiş, bu savaşlara katılan ordu şairleri yazdıkları destanlarla bunu dile getirmişlerdir. Sık sık Girit'e asker toplanması halinde askerî marş niteliğinde olan,

Girit bizim canımız

Feda olsun kanımız

türküsü meydana getirilmiştir.

- (32) "Hikmet-i Tarihiyeden Bir Nebze", **İkdam**, Nu: 5771, 25 Mayıs 1897.
- (33) "Hikmet-i Tarihiyeden Bir Nebze", **İkdam**, Nu: 5763, 16 Mayıs 1897.
- (34) "Musahabe, Üstâd-ı Fezâil Nejâdım Necib Âsım Bey Efendi Hazretlerine", **İkdam**, Nu: 1736, 7 Mayıs 1899.
- (35) Necib Âsım, **Türk Tarihi**, C. I, S. 3. "Bu eser 'etrâkı bîdrâk' falan diye koca milleti tezyif etmekten utanmayan ve müverrihlik nâmını fuzûlî gasbeden garazkârların müfteriyât-ı kâzibelerini red ile mefâhir-i milliyemizi yine onların eserleriyle isbat edebilecekler. İşte bu fâide de bizim için hayırlı bir netice demektir."
- (36) "Türkçenin Tarihçesi", **İkdam**, Nu: 751, 21 Ağustos 1896.
- (37) "Tarih-i Etrâk", **İkdam**, Nu: 572, 24 Şubat 1896.
- (38) Necib Âsım, **Türk Tarihi**, C. I, S. 32.
- (39) "Muhâkemetü'l-Lügatayn", **İkdam**, Nu: 1274, 30 Ocak 1897.
- (40) "Tarih-i Etrâk", **İkdam**, Nu: 572, 24 Şubat 1896.
- (41) Necib Âsım, **Türk Tarihi**, C.I, Başlangıç. Eserde bu konuda Ortaçağ İslâm yazarlarından Câhiz'in **Menâkıbu'l-Etrâk** adlı eserinden alınmış uzun iktibaslar vardır. Bkz. S. 50. Kitaptan alınan parçalar tercüme edilerek **Mâlumât** (Gazete)'ta yayımlanmıştır (Nu: 2,3 Haziran 1897). Bu eser ayrıca Van Vloten (Leiden, 1903),

Şerafeddin Yaltkaya (**Türk Yurdu**, 1329) ve Ramazan Şeşen tarafından yayımlanmıştır (Ankara, 1967).

- (42) "Tarih-i Etrâk", **İkdam**, Nu: 572, 24 Şubat 1896.
 - (43) "Muhâkemetü'l-Lügateyn", **İkdam**, Nu: 1274, 30 Ocak 1897.
 - (44) "Tarih-i Etrâk", **İkdam**, Nu: 572, 24 Şubat 1896; "Türkçenin Tarihçesi", **İkdam**, Nu: 751, 21 Ağustos 1896.
 - (45) Orhun âbideleri, Göktürk kitabeleri, Eski Türk Yazıtları adlarıyla bilinmektedir. Moğolistan'ın Orhun nehri kıyısında bulunan bu âbidelerden ilk defa XIII. asırda Moğol tarihçisi Cuveynî, **Tarih-i Cihân-güşây** adlı eserinde bahsetmişti. 1709-1722 yılları arasında esir olarak Rusya'da bulunan İsveç subayı Yuhann von Strahlenberg bu taşlara rastlamış ve İsveç'e dönüşünde 1730'da yayımladığı **Das Nord und Östliche Teil von Europa und Asia** adlı eserinde bunlardan bahsetmiştir. 1721 yılında Daniel Messerschmidt, 1818'de Spasskiy bu yazıtlardan söz etmişlerdir. Bu yayınlar üzerine ilim dünyasında bunlara karşı ilgi artmış ve araştırmalar başlamıştır. 1889'da Rus Yadrinstseff tarafından taşlar, yeniden bulunmuştur. Daha sonra Finler Heikel'in, Ruslar W. Radloff'un başkanlığında heyetler göndererek yazıların kalıp ve fotoğraflarını almışlardır. Uzun süre çözilemeyen bu "gizli yazılar" Danimarkalı bilgin Vilhelm Thomsen'in çalışmaları sonucu 25 Kasım 1893'te okunmuştur. Yine Thomsen 1922'de çalışmalarının neticelerini yayımlamıştır.
- M.S. 546-742 yılları arasında hüküm süren Göktürklerden kalan bu kitabeler içinde en önemlileri Kültiğin Kağan (732), Bilge Kağan (735) ve Bilge Tonyukuk (725) adına dikilen taşlardır. Bunlar, Türk dili ve tarihi bakımından büyük değer taşırırlar.
- Türkiye'de Şemseddin Sami, Necib Âsım, Hüseyin Namık Orkun, Nihal Atsız, Ragıp Hulûsi bu ilk yazılı metinler üzerinde çalışmışlardır.
- (46) Bu buluşlar Necib Âsım'ın **İkdam**'da yayımlanan şu makalelerinde ortaya konmuştur: "Hutût-ı Kadîme-i Türkiye", Nu: 200, 15 Mart 1895, "Orhun Âbideleri", Nu: 461, 5 Kasım 1895; "Türk Yazıları", Nu: 2453, 24 Nisan 1901.
 - (47) Necib Âsım, **En Eski Türk Yazısı**, S.2, İstanbul, 1315/1899.
 - (48) "Türk Yazıları", **İkdam**, Nu: 2453, 24 Nisan 1901.
 - (49) Necib Âsım, **Türk Tarihi**, C. I, S. 32.

- (50) "Muhâkemetü'l-Lügateyn", **İkdam**, Nu: 1274, 30 Ocak 1897.
- (51) "Türklerde Musâlah-ı Umûmiye Fikrinin Kıdemi", **İkdam**, Nu: 1765, 5 Haziran 1899.
- (52) Meselâ, Hayrullah Efendi, C. I, S.3,5.
- (53) Cengiz Han, Büyük Moğol hükümdarıdır. (1155-1227). Babası Bahadır (Batır) Yesukay öldüğü zaman 12 yaşında olan Cengiz, gençliğini kuvvetli bir ordu kurmakla geçirdi. 25 yıllık hanlığı sırasında bütün Moğolları hükmü altına aldı. Çin'i fethetti. Batıda Hârezmşâh devletiyle Orta Asya ve Anadolu'daki bütün beylikleri ortadan kaldırarak sınırlarını Çin'den Karadeniz'e kadar genişletti. Ayrıca orduları İran, Azerbaycan, Kafkasya, Don, Tuna'ya kadar yayıldı, Rusya'nın bir kısmını aldı ve buralardaki Türkleri bir bayrak altında topladı.
- Hülâgu, (1217-1266). Cengiz Han'ın torunlarından. İlhanlı Devleti'ni kurdu. İran ve Kafkasya'yı ele geçirdikten sonra İsmailiye Devleti'ni ortadan kaldırdı (1256). Bağdat'ı aldı. Halife Mustasım Billah'ı öldürttü. Bağdat'ı yakıp yıktı. (1258). Suriye'yi aldı. Mısır Türk sultanı Baybars tarafından Suriye'den çıkarıldı. Tarihin büyük kan döken hükümdarlarından olmakla beraber bilgiye merakı, âlimlere hürmeti, imar işlerine himmeti vardı.
- (54) "Muhâkemetü'l-Lügateyn", **İkdam**, Nu: 1274, 30 Ocak 1897.
- (55) Necib Âsım, **En Eski Türk Yazısı**, S. 34.. L. Cahun'dan çevirdiği "La Bauiere Bleue" (Gök Sancak)'nın giriş bölümünde Cengiz Han'ın geniş bölgeleri tahrip ve enkaz haline getirdiğini kabul etmekle beraber bütün dünya fâatihlerinin de aynı şekilde davrandığını iddia eder. Cengiz Han'ın günümüze kadar gelebilecek olan Türk İmparatorluğu'nu kurması ve Türk birliğini sağlaması için savaştığını belirtir. L. Cahun, **Gök Sancak**, S. 4.
- (56) Necib Âsım, **Türk Tarihi**, C. I, Başlangıç.
- (57) Necib Âsım, **Türk Tarihi**, C. I, Başlangıç.
- (58) "Vasf-ı Arab ve Türk", **Basiret**, Nu: 451, 8 Cemaziyelâhır 1288 /1871.
- (59) "Muharrir Efendi Hazretleri", **Tercüman-ı Hakikat**, Nu: 2241, 11 Aralık 1885.
- (60) Ebüzziya Tevfik, gazeteci, yayımcı ve siyaset adamıdır (1849-1913). Horasanlı bir aileye mensuptur. Maliye kalemlerinden

sonra Şûrâ-yı Devlet'te çalıştı. Gazetelerde yazı yazdı. Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ne katıldı (1866). Mustafa Fazıl Paşa'nın yardımıyla matbaa sahibi oldu. **İbret**'i çıkardı. **Hadika**'yı siyasi gazete haline getirdi. **Vatan-Yahut-Silistre**'nin oynanışından sonra Ahmed Midhat Efendi ile Rodos'a sürüldü. Afla İstanbul'a döndükten sonra A.M. Efendi ile Medre'se-i Süleymaniye'yi kurdu (1876). Çeşitli yerlerde memurluk ve gazetecilik yaptıktan sonra oğlu ile Konya'ya sürüldü (1900). II. Meşrutiyet'ten sonra affedilerek İstanbul'a döndü. İttihad ve Terakki Fırkası'na girdi. Antalya Mebusu seçildi.

Tarihçilik, gazetecilik, yayımcılık, matbaacılık gibi bir çok sahada memleketimize yenilik getirmesine rağmen muhafazakârdı. Osmanlıcılığı ve Hristiyan toplumunun karşısına çıkabilmek için din birliği, Müslümanlık kavramını savundu.

Derleme, oyun, hal tercümesi, inceleme, araştırma, tarih, hâtırat, roman, takvim ve nevsal gibi değişik konularda pek çok eser verdi.

(61) "Münevvia", **Tercüman-ı Hakikat**, Nu: 1251, 12 Ağustos 1882.

(62) Ahmed Midhat. **Mufasssal**. C. 1. S. 133.

(63) **A.g.e.** S. 135.

(64) İsmailîler. Karmatiye, Seb'iye, Mübarekiye, Bâbekiye gibi Bâtınî bir mezheptir. Câfer-i Sâdık'ın oğlu İsmail'i 7. İmam olarak kabul ettikleri için İsmailî denir. Kurucusu Muhammed b. Hüseyin'dir.

Bahreyn'de büyük bir güç haline gelen İsmailîler Mekke'ye hücum ederek Mekke'yi daha sonra Medine'yi tahrip ettiler, zemzem kuyusunu insan cesedleriyle doldurdular. Hacer-i Esved'i alıp 30 yıl merkezleri Hacer'de sakladılar.

Mezhebi, ed-Da'vetü'l-Cedide adıyla yeniden teşkilâtlandırılan Hasan Sabbah oldu. Hasan Sabbah, Tahrân-Kazvin yolu üzerinde bulunan Alamut Kalesi'ni 1090 yılında eline geçirdi ve burayı mezhebin merkezi haline getirdi. Haşhaş kullanarak 'yumuşak başlı, kendini feda etmeye hazır' Fedâiyyûn denilen tedhişçiler yetiştirdi. Bu fedâiler tarafından, ileri gelen devlet adamlarından Nizâmülmülk (1092), Trabluslu Raymond (1152) ve Conrad de Monferrat (1192) öldürüldü, Nasreddin-i Tûsî esir edildi. 170 yıl İslâm dünyasını korku içinde bırakan İsmailîler, Hasan

Sabbah'ın halefi Büzürg Ümmîd Rudbarî tarafından hanedanlık kurdular. Bu hanedan 1256 yılında Hülâgu'nun kaleyi alıp hükümdar Rükneddin'i öldürtmesiyle kaldırıldı. Günümüzde toplu halde Hindistan'da bulunan İsmailîlerin lideri Ağa Han'dır.

- (65) Ahmed Midhat, **Mufasssal**, C. I, S. 139-140.
- (66) A.e.g., S. 135. Necib Âsım, **İkdam**'daki makalesinde Selçuklular hakkında Avrupalıların yaptığı araştırmalara değinir: "El-Urâda fi Hikâyeti'l-Selçukiye", Nu: 543, 16 Ocak 1895. Ahmed Midhat Efendi'nin Selçuklular hakkındaki şahsî görüşleri ayrıca **Devlet-i Osmaniye** adlı eserinde (Kâinat Serisi, İstanbul 1298/1882, S. 116) yer alır.
- (67) Bkz. Şerif Mardin, **The Genesis of Young Ottoman Thought**, S. 328, Princeton, 1962.
- (68) Bursalı Mehmed Tahir, "Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri" S. 4; **İkdam**, Nu: 794, 3 Ekim 1896.
- (69) Bursalı Mehmed Tahir, A.g.e.
- (70) İbni Sina, Türk-İslâm filozofu ve hekimidir (980-1037). Batıda Avicenna olarak bilinir. Babasından ve devrin bilginlerinden ders aldı. Geometri, mantık okudu. Gramer ve fıkıh konularında çalıştı. Ayrıca Tıp öğrenimi gördü. Euclides'in geometrisi üzerinde durdu, Aristoteles'in metafiziğini ve felsefesini öğrendi. Babasının ölümünden sonra Hârezm ve Horasan'ı dolaştı. Cürcan'da Ebu Muhammed Şirazî, İbni Sina'ya destek oldu. İbni Sina **el-Kânûn-ı fi't-tıb** adlı eserini burada yazdı. Devrinde tanınan bütün Yunan filozoflarını, ilkçağ düşünürlerini inceledi. Fârâbî'nin akılcılığı ile Ebu Bekr Râzî'nin deneyciliğini birleştirdi. Akılla deneyin birbirlerini tamamlayan iki temel varlık olduğunu ileri sürdü. Çalışmalarında müzikte de yer verdi. Bu konudaki çalışmalarını **Kitâbü's-Şifa**'sında topladı. **Kitâbü'n-Necât, İşârât, el-Hikmetu'l-Meşrikiye, Hindîba, Tedbiru'l-Misâfirin, Dâniş-nâme** gibi risale ve kitapları vardır.
- (71) "Avrupa Medeniyetinin Esasına Bir Nazar", **Sabah**, Nu: 2954, 11 Şubat 1898.
- (72) "İslâmların ve Bilhassa Türk Millet-i Neçibesinin Tebabate Ettikleri Hizmetler", **İkdam**, Nu: 2601, 19 Eylül 1901.
- (73) "Zebân-ı Fârisi", **İkdam**, Nu: 2505, 15 Haziran 1901. Sebûktigin'in oğlu Mahmud, Gazne hükümdarı (999-1030) ve Hindistan fâtihî

idi. Sâdi (1213-1292) ve Câmî (1414-1492) meşhur iki İran şâiri-
dir. Ali Şîr Nevâî (1441-1501) de Türk-Çağatay edebiyatının en
büyük temsilcisi olarak kabul edilir.

- (74) "Muhâkemetü'l-Lügateyn", **İkdam**, Nu: 1274, 30 Ocak 1897 el-Mü-
tenebbî (915-955), Ortaçağın en büyük şâiri olarak kabul edil-
mesine rağmen Halep'in Arap Hamdânî yöneticisi Seyfûddeve'-
nin sarayında himâye gördü.
- (75) Hayrullah Efendi, **Tarih-i Devlet-i Âliye-i Osmaniye**, C. 1, S. 13-14.
- (76) Meselâ: "Mareşal Moltke'nin Şark Hakkında Olan Muharreratı",
Basîret, Nu: 1306, 12 Receb 1291 (1874); "Osmanlılar Hakkında
Bir İngiliz Kadınının Mektubu", **İkdam**, Nu: 534, 17 Ocak 1896.
- (77) 'Askerlik', **Terakki**, Nu: 24, 28 Cemaziyelevvel 1315/1897.
- (78) "Hikmet-i Tarihiyeden Bir Nebze", **Tercüman-ı Hakikat**, Nu: 5768,
23 Mayıs 1897.
- (79) "Türk Askeri", **İkdam**, Nu: 996, 28 Nisan 1897.
- (80) "Türklük", **Basîret**, Nu: 40, 19 Zilhicce 1286/1870.
- (81) "Âsâr-ı Hayriyye-i Osmaniye", **Mâlumât** (Günlük), Nu: 88, 29
Ağustos 1897.
- (82) "İstidâd-ı Osmaniyan", **Tercüman-ı Hakikat**, Nu: 109, 2 Kasım
1878.
- (83) Evrenos Bey, bir Türk komutanıdır (Öl. 1417). Asıl adının Adri-
nos ve kendisinin Rum olduğu söylenir. Süleyman Paşa komu-
tasında Rumeli'de girişilen ilk fütühata katılmıştır. Önce Geli-
bolu civarında Konurhisar'da uc beyi olan Evrenos Bey, daha
sonra Lüleburgaz'a yerleşti. Orhan Gazi'nin ölümünden sonra
Trakya'daki toprakları korudu. Daha sonra Edirne ve İpsala'yı
aldı. Daha ileri giderek Dimetoka ve Gümülcine'yi aldı ve Edir-
ne'yi Sırp tehlikesinden kurtardı. 1371'deki Çirmen Savaşı'ndan
sonra Ferecik, İskeçe, Kavala, Karaferye, Drama ve Zihne'yi Os-
manlı topraklarına kattı. Serez'i aldı. Drama ve Serez'e Türkle-
rin yerleştirilmesinde büyük hizmetleri görüldü.
- 1385'de vezir Çandarlı Halil Hayreddin Paşa'yla Makedon-
ya'da Vardar, Yenice, Üsküp, Manastır ve Arnavutluk'ta Ohri'yi
fethetti. Yıldırım Bayezid ile Eflâk ve Niğbolu savaşlarına katıl-
dı. Hacca gitti. Vardar Yenice'sinde öldü.
- (84) "Hikmet-i Tarihiyeden Bir Nebze", **Tercüman-ı Hakikat**, Nu: 5765,
19 Mayıs 1897.

- (85) "Hikmet-i Tarihiyeden Bir Nebze", **Tercüman-ı Hakikat** Nu: 5775, 29 Mayıs 1897.
- (86) "Medeniyet-i Osmanîye", **Mâlûmât** (Haftalık), Nu: 102, 25 Eylül 1313/1897.
- (87) 42. sayfaya bakınız.
- (88) **Kâmusu'l-A'lâm**, C. III. S. 1642.
- (89) "Makale-i Mahsûsa", **İkdam**, Nu: 2535, 14 Ocak 1901.
- (90) "Edebiyat-ı Şâhâne", **İkdam**, Nu: 1110, 20 Ağustos 1897.
- (91) "Dilimize Hizmet", **İkdam**, Nu: 2331, 23 Aralık 1900.
- (92) "Türklerin Râbta-ı Millîyesi Hükümdarlarıdır", **Mâlûmât** (Günlük), Nu: 89, 30 Ağustos 1897.
- (93) "Osmanlılığımızın Başka Milletlere Adem-i Müşahabeti", **Tercüman-ı Hakikat**, Nu: 5881, 13 Eylül 1897.

IV. BÖLÜM

OSMANLI İMPARATORLUĞU DIŞINDAKİ TÜRKLER

- (1) "Lisân-ı Türki (Osmanî)". **Hafta**. Nu: 12, 10 Zilhicce 1298/1881.
- (2) Ali Suavi, **Hive**, S. 128, Paris, 1290/1874.
- (3) "Mâveraünnehre dâir aldığımız bir varakadır", **Basiret**, Nu: 257, 17 Şevval 1287/1870.
- (4) "Dikkat", **Basiret**, Nu: 586, 22 Muharrem 1298/1872.
- (5) "Rusya ve Hive", **Basiret**, Nu: 764, 26 Şaban 1289/1872.
- (6) Bununla birlikte 1877-1878 Türk-Rus harbi sırasında duyguların kabarması devam etmiş ve Rusların Orta Asya ve Balkanlardaki ilerlemeleri arasında bazı tahminler yapılmıştır. Meselâ bkz. "İzâh-ı Hakikat", **Vakit**, Nu: 321, 17 Eylül 1876.
- (7) 91. sayfaya bakınız.
- (8) Mehmed Âtîf. Hakkında geniş bilgi bulunamamıştır. Kitabındaki bir nottan Tophane Muhasebe Kalemî'nde kâtiplik yaptığı anlaşılmaktadır. Adigeçen eserini beş senede binden fazla kitap karıştırarak yazmıştır.
- (9) Mehmed Emin, **İstanbul'dan Seyahat**, S. 20, İstanbul, 1295/1870; **Tercüman-ı Hakikat**, Nu: 139, 10 Ekim 1878.
- (10) "Tunganlar Yahut Dunkanlar", **İkdam**, Nu: 1649, 9 Şubat 1899; "Pekin'de Türkler", **İkdam**, Nu: 1665, 25 Şubat 1899; "Başkırlar" **İkdam**, Nu: 1787, 27 Haziran 1899; "Kırgızlar", **İkdam**, Nu: 2633 21 Ekim 1901.
- (11) Şah Muzafferüddin, İran şahıdır (1853-1907). Kaçar hanedanının 5. Şahı idi. Velihtlığı zamanında Azerbaycan valiliği yaptı. Babasının öldürülmesinden sonra tahta çıktı (1895). İngiliz ve Rus siyasetinin baskısına maruz kaldı. İstanbul'a geldi (1900). İran'ın ilk millet meclisini açtı (1906).

- (12) "Devlet-i Âliye-i Kacariye", **Sabah**, Nu: 3909, 30 Eylül 1900.
- (13) "Pekin'de Türkler", **İkdam**, Nu: 1665, 25 Şubat 1899.
- (14) "Türkistan-Rusistan", **İkdam**, Nu: 1473, 17 Ağustos 1898; 'Kazan'-da Maarif-i İslâmiye Ve Türkiye', **İkdam**, Nu: 2488, 29 Mayıs 1901; Hive'de Dârü'l-Ulûm, **İkdam** Nu: 1125, 4 Eylül 1897; 'Kafkasya ve Kafkasyalılar' **Mâlumât (Günlük)**, Nu: 32, 3 Temmuz 1897.
- (15) Meselâ: **İkdam**, Nu: 1338, 5 Nisan 1898. Ayrıca, Kazan'da bir muhabirin varlığı, Kırım gazetesindeki düzenli raporlardan anlaşılmaktadır. Bkz. **İkdam**, Nu: 186, 3 Ocak 1895.
- (16) "Devlet-i Osmaniye, Keyfiyet-i Zuhuru", **Basîret**, Nu: 479, 11 Receb 1288/1881.
- (17) "Elsine-i Turaniye", **İkdam**, Nu: 687, 18 Haziran 1896.
- (18) **Kâmusul-A'lâm**, C. III, S. 1683.
- (19) "Makale-i Mahsusa", **İkdam**, Nu: 2353, 14 Şubat 1901.
- (20) Polonyalı ve diğer milliyetçi mülteciler, Türkiye'ye sığınıyor ve Osmanlı Türkleri arasında milliyetçi fikirlerin yayılmasına yardım ediyorlardı. 9. sayfaya bakınız.
- (21) "Mekâtib-i Harbiye ve Tıbbiye Şâkirdanı tarafından Macarlı General Klapka'ya Geçen Gün Verilen Varakanın Tercümesi", **Vakit**, Nu: 372, 11 Kasım 1876.
- (22) "Memâlik-i Osmaniye ve Medeniyet-i Garbiye", **İkdam**, Nu: 848, 26 Kasım 1896. Bizzat Sultan, Vambéry ile samimi dostluğundan dolayı Macarlara karşı özel bir ilgi göstermişti. **The Times**, 29 Nisan 1889 tarihli sayısında 80 Macar turistin Sultan tarafından huzura kabul edildiğini yazar. Aynı gazetenin 5 Ekim 1889 tarihli sayısında da 70 Macar turisti için Sultan'ın ziyafet verdiği ve konuşmaların ırk akrabalığının verdiği bir samimiyet içinde geçtiği haberi verilmişti. Daha sonra Vambéry başkanlığında bir yazarlar heyetine de hediyeler verilmişti. **The Times**, 18 Ekim 1889.
- (23) **Tercüman-ı Hakikat**, Nu: 5218, 10 Kasım 1895.
- (24) **Kâmusul-A'lâm**, C. II, S. 1345. C.V, S. 3595. Kıbrıs için bkz. "Kıbrıs'tan Tahrîrât-ı Mahsûsa", **Tercüman-ı Ahvâl**, Nu: 386, 2 Rebiülâhîr 1250/1863; Bulgaristan için bkz. "Bulgaristan'ın İdare-i Mümtâzesi", **Vakit**, Nu: 871, 26 Mart 1878.
- (25) "Cinsiyet-i Ahâl-i İslâmiye", **Basîret**, Nu: 441, 25 Cemaziyevvel 1288/1871.

- (26) Bulgarcada Türkçe kelimeler: Kuzey Türkçesinin batı grubunda geçen Bulgar Türkçesinde rastlanan eski Türkçe kelimeler: Davanş (Tavşan), Dilom (Yılan), Toh (Tavuk), Veç (Üç), Tut (Dört), Beh (Beş), Alt (Altı), Eni (On), Kağan, Han, Tarkan, Bagatur, Tenri, Şişman vs.
- (27) "Devlet-i Âliyenin Kuvveti ve İstikbâli", **Basiret**, Nu: 285, 20 Zilkâde 1287/1871. Makale, tarihî gerçeklere aykırı olarak Girit Müslümanlarından dillerini unutmuş Türk olarak bahseder.
- (28) "İttihad", **Basiret**, Nu: 310, 23 Zilhicce 1287/1871. Ruslar, Ksanthoderm (Sarı grup) ırkındandırlar. Bu ırktaki Sibiryalılar, Moğollar, Eskimolar, Amerika Kızılderilileri, Endonezyalılar, Polinezyalılar, Ainular, Turanlılar ve Malezyalılar ayrı alt bölüm meydana getirirler. Bunlar çok eskiden birbirlerinden siyasî ve coğrafî sebeplerle ayrılmışlar ve her biri ayrı bir ırk hüviyetini alacak şekilde değişmişlerdir. Aynı grupta olmalarına rağmen bugün Ruslarla Türkler, birbirlerinden ayrı bir takım ırkî özellikler gösterirler.
- (29) "Osmanlılık Sıfatı", **Basiret**, Nu: 117, 12 Rebiülâhîr 1287/1870.
- (30) Bu husus Jön Türkler'i konu edinen bütün eserlerde ortaya konmaktadır. İ.H. Sevük, **Edebî Yeniliğimiz**, (S. 432, İstanbul, 1937)'de Askerî Tıp Mektebi öğrencileri arasında kurulan gizli cemiyetleri Osmanlı mı, Turanlı mı yoksa İslâmî mi diye adlandırmak konusunda münakaşalar yapıldığını belirtir. Bu, Hüseyinzâde Ali'nin tesirine bağlanabilir. 18. sayfaya bakınız. Rusya'daki Müslümanlarla ilgilenme özellikle 1905 inkılâbını takip eden yıllardan sonra güçlü olmuş ve bilhassa "Şurâ-yı Ümmet" gazetesi tarafından ele alınmıştır. Bkz. Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasî Fikirleri**, S. 203-207, Ankara, 1964. Rus İmparatorluğu'ndaki Müslümanlarla yapılan gizli yazışmalar Türk Birliği için güçlü ümitleri canlandırıyordu. Bkz. A.B. Kuran, **İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler**, S. 217, İstanbul, 1945; A.B. Kuran, **Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele**, S. 386, İstanbul, 1956; Y.H. Bayur, **Türk Tarihi**, S. 89, Ankara, 1952.
- (31) Ali Şîr Nevâî, Türk Çağatay edebiyatının en büyük şahsiyetidir (1441-1501). Herat'ta doğdu. Hüseyin Baykara'nın süt kardeşi ve okul arkadaşısıdır. Hüseyin Baykara Herat hükümdarı olunca onu yanına almıştır. Ali Şîr Nevâî, H. Baykara'nın toplantılarının

da bulunur, fikirlerini söylerdi, 32 yıl onun yardımcısı oldu. Ailesi zengin olduğu için devlet işlerinden para almazdı. Hatta devlete yardım ettiği bile söylenir. Şahsi servetiyle kendi adını taşıyan bir mahalle yaptırdı. Yaptırdığı eserlerinin sayısı 370'i bulur.

Yalnız Çağatay edebiyatında değil bütün Türk edebiyatı tarihinde ayrı bir yer işgal eder. Türkçeyi yükseltmek, onunla sanat değeri yüksek eserler meydana getirmek için çalıştı. Edebiyatın yanında mûsikîyle de ilgilendi. Resim, mimarî ve hat sanatlarıyla uğraştı.

Türk dil ve kültürüne değer kazandıran yazarın 30'a yakın eseri vardır. Belli başlıları şunlardır: **Türkçe Divân**, **Farsça Divân**, **Hamse** (1484), **Nesâimü'l-Muhabbe min Şemâime'l-Fütüvve** (1495), **Lisânü't-Tayr** (1498) **Muhakemetü'l-Lügateyn** (1498), **Mecâlisü'n-Nefâis** (1491), **Mizânü'l-Evzân**, **Mahbûbu'l-Kulûb** (1500).

- (32) "Hive'de Dârü'l-Ülûm", **İkdam**, Nu: 1125, 4 Eylül 1897.
- (33) Bkz. İ.H. Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C. IV, S. 343, İstanbul, 1955.
- (34) "Türkçenin Taammumu", **Sabah**, Nu: 3961, 21 Kasım 1900.
- (35) 111. sayfaya bakınız.
- (36) "Lisân-ı Türkî (Osmanî)", **Hafta**, Nu: 12, 10 Zilhicce 1298/1881.
- (37) Tevfik Fikret, Türk şâiridir (1867-1915). Aksaray Vâlide Rüşdiyyesi'nde okudu. Sonra Galatasaray Sultanisi'ne devam etti. Muallim Naci, Muallim Feyzi ve Recaizâde Ekrem Bey'den edebiyat zevkini aldı. Bâbîâli İstîşare Odası'na memur oldu. Hüseyin Kâzım ve Âli Ekrâm ile **Mâlûmât** dergisini çıkardı (1894). Galatasaray Sultanisi Türkçe Öğretmenliğine seçildi. Sonra Robert Koleji'ne geçti (1896). **Servet-i Fünûn** dergisini yönetti (1896) ve onu edebî bir akımın sembolü haline getirdi. Dergiden ayrıldı ve "Âşîyan"ı çekildi. 1908 Meşrutiyetinden sonra Hüseyin Cahid ve Hüseyin Kâzım ile **Tanin** gazetesini çıkardı. Galatasaray Sultanisi Müdürlüğü yaptı. Sonra buradan ayrılıp ölümüne kadar Robert Koleji'deki derslerine devam etti.

Şiirleri, teşbih, istiare ve mecazlarla doludur. Tablo gibi tasvirî şiirleri vardır. Şiirlerinde hitabet üslûbu görülür. Yeni benzetmeler, Fransızcadan tercüme edilen yeni terkipler ve ke-limeler kullanırdı. Kin, nefret, bedbahtlık; ümit, sevgi gibi bir-

birlerine zıt duyguları işledi. Şermin'le çocuk edebiyatının ilk ve güzel örneklerini vermiştir.

İstibdata karşı olan Sis şiiri elden ele dolaştı. Burada İstanbul'a lânetler yağdırmıştır. Sultan II. Abdülhamid'e karşı yapılan suikastte Ermeni suikastçileri "Şanlı avcı" diyerek övmüştür. Yine istibdat aleyhine Millet Şarkısı'm yazdı. 1908 inkılabını büyük bir sevinçle karşıladı. Galatasaray Lisesi Müdürlüğü verildiğinde Tanin ve Sabah gazetelerinde lehinde ve aleyhinde yazılar yazıldı. Hüseyin Cahid'e yazdığı bir mektupta "Bugün say ve irfanım tebdil-i tabiiyyet ediyor" demesi, din ve tarih aleyhinde sözler sarfetmesi, İttihad ve Terakki'ye karşı olması, oğlu Halûk'un din ve milliyet değiştirmesi aleyhinde pek çok yazının yazılmasına sebep oldu.

Tek eseri, bütün şiirlerini topladığı **Rübâb-ı Şikeste** (1897) dir. (38) "Tasfiye-i Lisân, Servet-i Fünûn, Nu: 422, 1 Nisan 1315/1899.

V. BÖLÜM

ANADOLU

- (1) B. Lewis, **The Emergence of Modern Turkey**, S. 333.
- (2) R. Davison, **Reform in the Ottoman Empire 1856-1876**, S. 301-306.
- (30) "İstimdâd", **Basire**, Nu: 1342, 24 Şaban 1290/1874.
- (4) Meselâ: "Teşebbüsât-ı Nâfia", **Mizan**, Nu: 47, 15 Mart 1888; "Anadolu'nun Müstakbelini Tahayyül", **Tercüman-ı Hakikat**, Nu: 3004, 24 Haziran 1888; "Anadolu Kızılbaşları", **Tercüman-ı Hakikat**, Nu: 3492, 28 Haziran 1890. Sürgündeki Jön-Türkler'in Anadolu'ya bakış tarzları için bkz. Ş. Mardin, **Jön Türkler'in Siyasi Fikirleri**, S. 201.
- (5) "İki Tercümanlar", **Tercüman-ı Hakikat**, Nu: 954, 24 Ağustos 1881.
- (6) "Asya-yı Sagirde Tebeddülât-ı Etnolojikiye", **Tercüman-ı Hakikat**, Nu: 958, 31 Ağustos 1881.
- (7) 70. sayfaya bakınız.
- (8) **Kâmusu'l-A'lâm**, C. I, S. 396.
- (9) **A.g.e.**, C. I S. 396-397.
- (10) "Türklük", **İkdam**, Nu: 1688, 20 Mart 1899.
- (11) 47. sayfaya bakınız.
- (12) "Anadolu ve Türklerin Kıdem-i Temekkünü", **İkdam**, Nu: 2145, 20 Haziran 1900.
- (13) II-VI. bölümlere bakınız.
- (14) "Kâmus-ı Türki", **İkdam**, Nu: 2348, 9 Ocak 1901.
- (15) B. Lewis, **The Emergence of Modern Turkey**, S. 154.
- (16) Mehmed Emin (Yurdakul), Türk şâiridir (1869-1944). Beşiktaş'ta Sıbyan Mektebi'nde, Askerî Rüşdiye'de, Mülkiye İdadisi'nde okudu. Son okulu bitiremeden ayrılıp memur oldu. Mekteb-i Hukuk'a

devam etti (1889). Ordan da ayrılarak, Rüşûmat Emaneti Tahrirat Kalemî'ne memur oldu. İttihad ve Terakki'ye girdikten sonra (1907) Erzurum, Trabzon, Hicaz ve Sivas'a memuriyetle gönderildi. **Türk Yurdu Cemiyeti** ve **Türk Ocağı'nın** kurucuları arasında bulundu. **Türk Yurdu** dergisini çıkardı Musul'dan milletvekili seçildi. Kurtuluş Savaşı yıllarında Anadolu'da çalıştı. Cumhuriyet'ten sonra Şebinkarahisar, Urfa ve İstanbul milletvekilliği yapmıştır.

Şeyh Cemâleddin Afgani'den din, milliyetçilik ve medeniyet sevgisini almıştır. Bunları Anadolu halkının dertleriyle birleştirmiş ve şiirinin felsefesi yapmıştır. Türk-Yunan Savaşı yıllarında yazdığı "Cenge Giderken" adlı şiiri ve daha sonra yayımladığı "**Türkçe Şiirler**"i yurt içinde ve dışında büyük yankılar uyandırdı. Şiirimize milliyetçiliği, hece vezniyle sade Türkçeyi getirdi.

Eserleri: **Türkçe Şiirler** (1899), **Türk Sazı** (1914), **Ey Türk Uyan** (1914), **Tan Sesleri** (1915), **Ordunun Destanı** (1915), **Zafer Yolunda** (1918), **Aydın Kızları** (1919), **Mustafa Kemal** (1928), **Ankara** (1939).

- (17) Mehmed Emin için bkz. Varlık Yayınları, Türk Klâsikleri Serisi, Nu: 16, İstanbul, 1953.
- (18) Mehmed Emin; "Anadolu'dan Bir Ses-Yahut-Cenge Giderken", **Türkçe Şiirler**, S. 37, İstanbul, 1316/1900.
- (19) Abdülhâk Hâmid Tarhan, Türk şâir ve edibidir (1851-1937). Münnevver bir aileden gelen Hâmid, mahalle mektebinden sonra İstanbul Ruusuna tayin edildi (1856). Rüşdiyeye devam etti. Paris'te Ecole Nationale'de okudu (1862). Dönüşünde Robert Kolej'e devam etti. Tercüme Odası'na girdi (1864). Tahran elçisi olan babası ile İran'a gitti (1866). Babasının ölümü üzerine İstanbul'a dönerek (1868), devlet dairelerinde çalıştı.

Paris Sefareti II. Kâtipliği (1876), Poti (1881), Golos (1882), ve Bombay şenbenderlikleri yaptı (1883). Karısı Fatma Hanım'ın hastalanması üzerine İstanbul'a dönerken karısı yolda (Lübnan'da) öldü. Londra Sefareti Başkâtipliği (1883), Lahay Sefareti (1895, 1897), Londra Sefareti Müsteşarlığı (1897), Brüksel sefirliği (1908) görevlerinde bulundu. İkinci karısı Nelly Hanım'ın vefatı üzerine Lûsyen Hanım'la evlendi. Sefareten azledildi

(1912). Âyan Reis vekilliği yaptı. T. Büyük Millet Meclisine İstanbul'dan milletvekili seçildi (1928).

15 yaşında edebiyata merak duyan Abdülhâk Hâmid, şiiri iç ve dış geleneklerden kurtarmıştır. Aşk, tabiat, vatan sevgisi, ölüm, metafizik, sevinç, ümit, feryat ve isyanlardan kuvvet alan lirik, epik, felsefî şiirler yazdı. Eserlerinin çoğu tiyatro şeklindedir. Piyeslerinin konusunu Asur, Arap, Türk-Moğol, Yunan, Endülüs ve Osmanlı tarihinden almıştır. Bunları nazım-nesir karışık yazmış, fakat sahne dil ve tekniğine yabancı kalmıştır. Tanzimattan sonraki edebî ekollerden birine arkadaşlarıyla birlikte ismini verdi (Ekrem-Hâmid-Sezâî).

Eserlerinden bazıları: **Nesteren** (1876), **Târık** (1879), **Sahra** (1879), **Esber** (1881), **Makber** (1885), **Ölü** (1885), **İlhan** (1913), **Liberte** (1913), **Turhan** (1916), **Finten** (1918) **Garam** (1923), **Hâkân** (1935).

(20) Mehmed Emin, "Anadolu'dan Bir Ses-Yahut-Cenge Giderken" **Türkçe Şiirler**, S. 9.

VI. BÖLÜM

TÜRK DİLİ VE REFORMU

- (1) XIX. yüzyılda dil reformu hakkında yapılan ve dil münazaralarına geniş yer veren münakaşalar için bakınız: A.S. Levend, **Türk Dilinde Gelişme Ve Sadeleşme Evreleri** Ankara, 1949. Gerçekleşen reformlar için de bakınız: U. Heyd, **Language Reform in Modern Turkey**, Jerusalem 1954.
- (2) Âkif Paşa, şair ve devlet adamıdır. (1787 - 1845). Özel öğreniminden sonra çeşitli yerlerde memurluk yapmış ve daha sonra Hacıye Nâzırı olmuştur. Churchill meselesinde İngiliz sefirinin baskısıyla azledildi (1836) ve bir yıl sonra da Mülkiye Nâzırı oldu (1837). Hastalığı bahane edilerek görevine son verildi. Sultan Abdülmecid'in tahta çıkmasından sonra Kocaeli mutasarrıflığına tayin edildi (1839) ve halkın şikâyeti üzerine azledilerek Edirne'ye sürüldü (1840). İki senelik sürgün cezasından sonra Bursa ve Yozgat'ta oturmasına izin verildi. Şehzâde Abdülhamid'in doğumu münasebetiyle Sultan Abdülmecid'e sunduğu tarih üzerine İstanbul'a dönmesine izin verildi. (1842). Hacca gitti ve dönüşünde İskenderiye'de öldü.

Kindar, kavgacı, makam düşkünü, bedbin ve geçimsiz bir şahsiyete sahipti. Bunun yanında görgülü bir devlet adamı idi. Kuvvetli kalemi vardı. Devrin sayılı bilgin ve şairlerinden sayılır. Resmî dili sadeleştirmek için ilk adımı atmış ve bu çalışmasından dolayı N. Kemal onu "Kalemimize Türkçe yazmayı öğretenlerin en büyüklerinden" diye tanıtır. Tanzimat döneminde Divan edebiyatının bir takipçisiydi. Onda Divan edebiyatının bütün özelliklerini bulmak mümkündür. Yenilik düşüncesi yoktur. Âdem kasidesi ve torunu için yazdığı merslye meşhurdur.

Eserleri: **Münşeat-ı Elhac Âkif Efendi Ve Divânçe** (1843). **Tab-**

sıra (1882), *Muharrerât-ı Hususiye-i Âkif Paşa* (1883), *Eşâr-ı Âkif Paşa* (1873). *Risâletü'l-Firâsiye ve'l-Siyâsiye* adlı basılmamış bir tercümesi de vardır.

- (3) R.H.Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856 - 1876*, S. 178.
- (4) A.S.Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, S. 156.
- (5) Sultan II. Mahmud 1254 (1839)'te Galatasaray'da verdiği nutukta şöyle diyordu: "Fenn-i tıbbî kâmileñ lisânımıza alıp kütüb-i lâzimeyi Türkçe tedvine say ve ikdam etmeliyiz. Sizlere Fransızca okutmaktan benim murâdım Fransız lisânını tahsil ettirmek değildir. Ancak fenn-i tıbbî öğretip refte refte kendi lisânımıza almaktır ve ondan sonra Memâlik-i Mahrûse-i Şâhânemin her tarafına Türkçe olmak üzere neşreylemektir. Hocalarınız, ilm-i tababeti tahsile çalışın ve tedricen Türkçeye alıp lisânımız üzre tedâvülüne say eyleyin." Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, C.II, S. 293, İstanbul, 1939.
- (6) Türkçe, aynı yıl açılan Sivil tıp Mektebi'nde öğretim dili olarak kullanılmaya başlanmış ve Askerî Tıp Mektebi'nde de 1869'da kabul edilmiştir. R.H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, S.250. Askerî okullar için bakınız: A.S.Levend, *Türk Dilinde Gelişme Ve Sadeleşme Evreleri*, S.102-106; O. Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, C.II, S.294-297.
- (7) Encümen-i Dâniş (1851), Tanzimattan sonra eğitim ve öğretim hayatının ihtiyacı olan kitapları hazırlamak üzere kurulan ilk Türk ilimler akademisidir. Ahmed Cevdet Paşa'nın hazırladığı dilekçeyi Sultan Abdülmecid'in imzalaması üzerine hazırlıklara başlanmış ve 28 Temmuz 1851'de padişahın da bulunduğu bir törenle M. Reşid Paşa tarafından Dârülmaârif Mektebi'nde açılmıştır.
Sadrızam Mustafa Reşid Paşa, A. Cevdet Paşa, A. Vefik Paşa, Mütercim Rüsdü Paşa, Sami Paşa, Rifat Paşa, Âli Paşa, Suphi Paşa, İsmail Paşa, Müşir Emin Paşa, Yusuf Kâmil Paşa, Y. İz-zet Efendi, Behcet Molla, Abdülhak Molla, Hayrullah Efendi, Ârif Efendi, Tahsin Efendi, Şeref Efendi, Fuad Efendi, Ziver Efendi, Lebib Efendi, Recâi Efendi, Hasan Efendi, Ârif Hikmet Bey gibi Türk ve Aleko Efendi, Agop Efendi, İstirifak Efendi, Sahak Efendi, Vasilaki Efendi, Bogos Efendi, David Efendi, Aleksandrî Efendi gibi azınlıklarla, Hammer, Redhouse, Bianchi gibi devrin Türk ve

yabancı ilim adamlarını toplayan Encümen-i Dâniş, telif ve tercüme pek çok eser hazırladı. 1862'de çalışmalarına son verildi.

- (8) M. Fuad Paşa (Keçecizâde Mehmed Fuad Paşa), Osmanlı sadrazamı, şâir ve yazardır (1815-1869). Tıbbiyyeyi bitirdi. İç ve dışta bir çok resmî görevlerde bulundu. Macaristan ve Lehistan'daki ayaklanmalar sebebiyle Osmanlılara sığınan âsilerin geri verilip verilmemesi konusunda çıkan anlaşmazlığı halletmek için Rus Çarı'na gönderildi. Başarısından dolayı sedaret müsteşarlığına tayin edildi. Encümen-i Dâniş üyeliği yaptı. Mısır'ın vergisini arttırdığı için Hâriciye Nazırı oldu. Meclis-i Âli-i Tanzimat Reisliği yaptı. İkinci defa Sadrazam oldu. Kalpten Nice'de öldü.

Tanzimat devrinde yetişmiş devlet adamlarının en ünlülerinden. Batı medeniyetini bütün incelikleriyle kavramış ve bunları yerli unsurlarla birleştirmeyi başarmıştır. Sade dille yazardı. Gazelleri vardır. Dış siyasette bazan İngiliz ve bazan da Fransız taraflısı görünürse de kaynaklar onun Fransa'ya daha meyilli olduğunu söylerler. Ahmed Cevdet Paşa ile birlikte **Kavâid-i Osmaniye** adlı gramer kitabını yazdı (1852).

- (9) Ahmed Cevdet Paşa ve M. Fuad Paşa, **Kavâid-i Osmaniye** İstanbul, 1268.
- (10) R.H. Davison, **Reform in the Ottoman Empire 1856-1876**, S.177-178.
- (11) İbrahim Şinasi, Tanzimat devrinin şâir, gazeteci ve yazardır (1826-1871). Paris'te maliye tahsili yapmıştır. Meclis-i Maârif azası oldu. Sadrazam Mustafa Reşid Paşa tarafından korundu. Önce Âgâh Efendi'yle **Tercüman-ı Ahvâl** gazetesini çıkarmış (1860) ve daha sonra tek başına **Tasvir-i Efkâr**'ı yayımlamıştır (1862). Paris'e gitti ve dönüşünden bir süre sonra öldü.

Türk edebiyatının Avrupalı bir şekil alması için çalışmıştır. İlk Fransızca şiir tercümeleri yaptı. Dilde sadeleşmeye önem verirdi. Türkçe ilk gazete (**Tercüman-ı Ahvâl**)'ye yazdığı makede dilin açık ve halkın anlayabileceği biçimde olacağını belirtti. Gazeteyi halkın ifade vasıtası haline getirdi. "**Durûb-ı Emsâl-i Osmaniye**"yi derledi. Sözlük hazırlamaya başladıysa da bitiremedi. Edebiyatımıza tiyatro türünü getirdi. Şiire yeni buluş ve imajları sokmuştur.

Eserleri: **Tercüme-i Manzume** (1859), **Şâir Evlenmesi** (1860)

Müntehebât-ı Eşâr (1860), **Durûb-ı Emsâl-i Osmaniye** (1863), **Mün-tehebat-Tasvir-i Efkâr** (3 C. 1885 - 1895).

- (12) A.S. Levend, **Türk Dilinde Gelişme Ve Sadeleşme Evreleri**, S.164.
 (13) Ziya Paşa, Tanzimat devri şâir ve yazarıdır (1825-1880). Seda-ret Kalemî'nde memur iken Mustafa Reşid Paşa'nın yardımıyla saraya kâtip olarak alındı. Fransızca öğrendi Kıbrıs ve Amasya'da mutasarrıflık yaptı. Jön Türkler'in üyesi olduğu için Paris'e kaç-tı ve oradan Londra'ya gitti. Namık Kemal'le **Hürriyet** gazetesini çıkardı (1868). Bir müddet sonra Cenevre'ye gitti. Âli Paşa'nın vefatından sonra İstanbul'a döndü. Kânun-ı Esasî Encümeni'nde çalıştı. Suriye, Konya ve Adana'da valilik yaptı ve Adana'da öldü.

Haris ve hesabını bilen bir adamdır. Sadrazam olmak için uğ-raştı. İstanbul milietvekili olmak için imza toplattı. Mizacı ile ih-tirasları ve fikirleri arasında perişan olan Paşa'nın bütün hayatı tezatlar içinde geçmişti. Bu hal, eserlerinde de görülür. Diğer Tanzimatçılar gibi hak, adalet, medeniyet gibi siyasî konularda cesaretle kalem oynattı. Dilin sadeleşmesini istedi. "Şiir ve İn-şa" adlı makalesi bu bakımdan önemlidir. Fakat yine kendisi bu-na ters düşen bir tutum içine girdi ve "**Harâbât**"ı hazırladı. Nef'i ile Nâbi'yi izafetleri çoğaltmakla Türkçeyi güzelleştiren ki-şiler olarak tanımlar. Şiirleri genellikle eski anlayıştadır. Onda yeni olan şey felsefî huzursuzluktur. Bunu da "Tercî-i Bend"inde işlemiştir.

Eserleri: **Zafernâme** (1868), **Harâbât** (1874), **Eşâr-ı Ziya** (1881) **Veraset Mektupları**, **Avrupa Mektupları**, **Rüya**, **Endülüs Tarihi**, **Engizisyon Tarihi**, **Emil**, **Tartüf**, **Defter-i Âmal**, **Telemaque Tercü-mesi**.

- (14) "Şiir Ve İnşa", **Hürriyet**, Nu:11, 7 Eylül 1868. Bu makale, Ziya Pa-şa Varlık Türk Klâsikleri, Nu:25 (İstanbul, 1953) te ve A.S. Le-vend, **Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri**, S.117 - 122 adlı eserlerde de yayımlanmıştır.
 (15) A.S. Levend, **Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri**, S. 138 - 139, Ankara, 1949.
 (16) 18. sayfaya bakınız.
 (17) İ.H. Danışmend, **Ali Suavi'nin Türkçülüğü**, İstanbul, 1942; H. Diz-daroğlu, "Ali Suavi'de Dil Anlayışı", **Türk Dili**, C.VII, S.374 - 380, Ankara 1959.

- (18) 42. sayfaya bakınız.
- (19) A.Vefik Paşa, **Lehce-i Osmanî** İstanbul, 1293.
- (20) A.Cevdet, **Kavâid-i Türkiye**, İstanbul, 1291/1875.
- (21) Süleyman Paşa, **İlm-i Sarf-ı Türkî**, İstanbul, 1290/1874.
- (22) N.S. Banarlı, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, S. 334 İstanbul, tarihsiz.
- (23) A. Cevdet, **Belâgat-ı Osmaniye** S. 3, İstanbul, 1297.
- (24) Gramer ve sözlük listeleri için bakınız: A.Dilâçar, "Türkiye Türkçesi Gramerlerinden Seçme Eserler", **Türk Dili**, C. II, S. 603-604 (1953); "Türkiye Türkçesi Sözlüklerinden Seçme Eserler", **Türk Dili**, C.11, S.677-668 (1953).
- (25) Meselâ, Ebüzziya Tevfik, **Lügat-ı Ebüzziya**, S.9-10, İstanbul, 1306/1890.
- (26) Meselâ, Mehmed Rifat, **Külliyât-ı Kavâid-i Osmaniye**, S.3, İstanbul, 1303/1887.
- (27) Ş. Sami, **Kâmus-i Türkî**, İstanbul, 1317.
- (28) 19. sayfaya bakınız.
- (29) Mehmed Sâdık, **Üss-i Lisân-ı Türkî**, S.7, İstanbul, 1313/1897. Eserin takdimi **Tercüman-ı Hakikat**, Nu: 5601, 12 Nisan 1896 ve Nu: 5602, 13 Nisan 1896'da yayımlandı.
- (30) N. Âsım, **Ural Ve Altay Lisanları**, S. 15, İstanbul, 1311/1895
- (31) Meselâ, Salih İhsan, **Osmanlı Lisânı**, S.5, İstanbul, 1319/1903.
- (32) Meselâ: "Elsine-i Turaniye", **İkdam**, Nu: 687, 18 Haziran 1896; Elsine-i Türkiye Hakkında Mâlumât-ı Lisâniye" **İkdam**, Nu: 733, 4 Ağustos 1896; "Türkçenin Tarihçesi", **İkdam**, Nu: 751, 21 Ağustos 1896; "Edvâr-ı Lügaviye", **İkdam**, Nu: 1354, 21 Nisan 1898; "Türklük", **İkdam**, Nu: 1688, 20 Mart 1899.
- (33) Ebu Hayyân, **Kitâbü'l-İdrâk Lilisânî'l - Etrâk**, İstanbul, 1310/1893.
- (34) Ali Şir Nevâî, **Muhâkemetü'l - Lügateyn**, İstanbul, 1315/1899.
- (35) F.A. Belin, Fransız şarkiyatçısıdır (1817-1877). Arapça, Farsça ve Türkçe öğrenmiş ve Erzurum Konsolosluğu'nda tercümanlık yapmıştır (1849). Aynı görevle Kahire'de bulundu. İstanbul'daki Fransız elçiliğine tayin edildi. 1839'dan itibaren **Journal Asiatique'de** Osmanlı tarihi, İslâm hukuku ile ilgili araştırmalar yayımladı. Türkiye ile ilgili eserler yazdı. 'Notice Biographique et Littéraire sur Mir Ali Chir Névai, Suivie d' Extraits des Oeuvres du même Auteur' (Ali Şir Nevâî Hakkında Biyografik Ve Edebî Not-

- lar Ve Bu Yazarın Eserlerinden Seçmeler) adlı bir araştırması da vardır. (J.A. 5. Seri, XVII, 175-256, 281-357). Türkçe tercümesi: Necib Âsım, "Mukaddime", **Muhâkemetü'l-Lügatayn**.
- (36) Meselâ, Mehmed Rifat, **Külliyât-ı Kavâid-i Osmaniye**, S.3; Salih İhsan, **Osmanlı Lisânı**, S. 5-6; "Terakkiyât-ı Lisâniye", **İkdam**, Nu:48, 18 Eylül 1894.
- (37) M. Müller (Friedrich Max Müller), Alman dilbilimcisi ve şarkîyatçısıdır. (1823 - 1900). Leipzig ve Berlin Üniversitelerinde okudu. Sanskritçe öğrendi. Rig-Veda'yı yayımladı. Oxford'a yerleşti (1850) ve Oxford Üniversitesi'nde modern diller ve edebiyatları profesörü ve karşılaştırmalı gramer kürsüsü başkanı oldu.
- Eserleri : **Lectures On The Science Of Language** (1861-1863); **Essai On Comparative Mithologie** (1856); **The Origin And Growth Of Religion** (1889) vd.
- (38) N. Âsım, **Ural Ve Altay Lisânları**, S.14, İstanbul, 1311/1895.
- (39) 21. sayfaya bakınız.
- (40) Meselâ, A. Cevdet, **Belâgat-ı Osmaniye**, İstanbul, 1297/1881; Re-caizâde Ekrem, **Tâlim-i Edebiyat**, İstanbul, 1294/1878.
- (41) "Lisân Ve Edebiyatımız", **Sabah**, Nu:3132, 8 Ağustos 1898
- (42) Meselâ, "Bend-i Mahsûs: Lisân-ı Osmanî'nin Edebiyatı Hakkında", **Tasvir-i Efkâr**, Nu:416, 16 Rebiülâhîr 1283/1866; **Tasvir-i Efkâr**, Nu:417, 19 Rebiülhâir 1283/1866.
- (43) Said Bey (Kemâlpâşazâde - Lâstik Said), yazar ve gazetecidir (Öl. 1921). İyi bir tahsil görmüş ve Arapça, Farsça, Almanca, Farnsızca öğrenmiştir. Sultan II. Abdülhamid devrinde Şûrâ-yı Devlet Bidâyet Mahkemesi Reisi oldu. Yemen'e sürüldü. Dönüşünde Şûrâ-yı Devlet Tanzimat Dairesi Reisliği'ne getirildi. Siyaset, dil ve edebiyat konularında pek çok yazı yazdı. Öz Türkçe taraftarıydı. Yarım kalmış bir Fransızcadan Türkçeye Büyük Lûgat'ı ve pek çok eseri vardır.
- (44) İ.A. Gövsa, **Türk Meşhurları Ansiklopedisi**, S. 339, İstanbul, tarihsiz.
- (45) Hacı İbrahim Efendi, Yeni usulde Arapça öğretmek üzere açtığı okulla tanınan ilim adamıdır (1826-1891). İstanbul'ludur. İlk öğreniminden sonra Bayezid Camii'nde Arapça okudu. Babasıyla Hicaz'a gitti ve Arap gramerini iyice öğrendi. Sedaret Mektubî Kalemî'ne devam etti. Divan Kâtipliği ile Erzurum'a gönderildi.

Evkaf Nezareti Vâridat Müdürlüğü'ne getirildi. Emekli olduktan sonra Osmanlıca'yı iyi bilmek için Arapçanın öğrenilmesi gerektiğine inanarak Horhor'da Edib Efendi Konağı'nda Dârü-l-ilm ve't-Tâlim adlı özel okulu açtı (1882). 15 yılda öğretilen Arapçayı 5 yılda öğretmeye muvaffak oldu. Edebiyatta yenilik konusunda Namık Kemal'le tartışmaları vardır.

Eserleri : **Şerh-i Belâgat-ı Osmaniye** (1301), **Edebiyat-ı Osmaniye** (1305), **Hikemât-ı Arabiye**.

- (46) O. Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi**, C.III, S.786.
- (47) "Taaccüb", **Tercüman-ı Hakikat**, Nu:1246, 7 Ağustos 1882.
- (48) "İbret", **Tercüman-ı Hakikat**, Nu:1256, 22 Ağustos 1882.
- (49) "Taaccüb", **Tercüman-ı Hakikat**, Nu:1246, 7 Ağustos 1882.
- (50) "İbret", **Tercüman-ı Hakikat**, Nu: 1256, 22 Ağustos 1882.
- (51) "Teessüf", **Tercüman-ı Hakikat**, Nu:1247, 8 Ağustos 1882.
- (52) **A.g.e.**
- (53) "Mütenevvia", **Tercüman-ı Hakikat**, Nu:1251, 12 Ağustos 1882.
- (54) **A.g.e.**
- (55) "Belâgat-ı Osmaniye", **Tercüman-ı Hakikat**, Nu:1123, 15 Mart 1882.
- (56) "Mevâd-ı Lisâniye", **Tercüman-ı Hakikat**, Nu:1138, 11 Nisan 1882.
- (57) "İkinci Makale", **Tercüman-ı Hakikat**, Nu: 1119, 10 Mart 1882
- (58) "Tekmile", **Tercüman-ı Hakikat**, Nu:1243, 13 Ağustos 1882.
- (59) "Aynen Varakadır", **Ceride-i Havâdis**, Nu:4893, 4 Mart 1882.
- (60) "İhtar", **Tercüman-ı Hakikat**, Nu:1123, 15 Mart 1882.
- (61) "Lisânımız", **Ceride-i Havâdis**, Nu:4876, 16 Şubat 1882.
- (62) "İbret", **Tercüman-ı Hakikat**, Nu:1256, 22 Ağustos 1882.
- (63) "Belâgat-ı Osmaniye", **Tercüman-ı Hakikat**, Nu:1131, 24 Mart 1882.
- (64) "Sabıka Bir Nazar", **Ceride-i Havâdis**, Nu:4896, 8 Mart 1882.
- (65) "Edebiyat", **Ceride-i Havâdis**, Nu:5120, 17 Ekim 1882.
- (66) "Lisân-ı Türkî (Osmanî)", **Hafta**, Nu:12, 10 Zilhicce 1298/1881.
- (67) **A.g.e.**
- (68) "İhtârât", **Tercüman-ı Hakikat**, Nu:1236, 26 Temmuz 1882.
- (69) "Arz-ı Nedâmete Cevab", **Tercüman-ı Hakikat**, Nu: 1305, 18 Ekim 1882.
- (70) "Mevâd-ı Lisâniye", **Tercüman-ı Hakikat**, Nu:1138, 30 Mart 1882.
- (71) "İhtârât", **Tercüman-ı Hakikat**, Nu:1236, 26 Temmuz 1882.
- (72) "Taassub Ve Garba Meftuniyet", **Tercüman-ı Hakikat**, Nu:1305, 18 Ekim 1882.

- (73) "Osmanlı Belâgatı", **Tercüman-ı Hakikat**, Nu:1139, 3 Nisan 1882.
- (74) "Belâgat-ı Osmaniye", **Tercüman-ı Hakikat**, Nu:1115, 6 Mart 1882.
- (75) "Hacı İbrahim Cevab", **Tercüman-ı Hakikat**, Nu: 1238, 28 Temmuz 1882.
- Hacı İbrahim Efendi'nin cevabı için bakınız: **Tercüman-ı Hakikat**, Nu:1240, 31 Temmuz 1882. Hacı İbrahim Efendi, dinin Tanrı tarafından gönderildiğini ve bunun da Arap olan Hz. Muhammed vasıtasıyla geldiğini ve Türklere dinlerini öğretenlerin de Araplar olduğunu kabul eder. Arapçanın kutsal bir dil olması konusundaki bir başka münakaşa için bakınız: A. S. Levend, **Şemseddin Sami**, S.121 - 126, Ankara 1969.
- (76) "Edebiyat", **Ceride-i Havâdis**, Nu:5119, 19 Ekim 1882.
- (77) "Mevâd-ı Lisâniye", **Tercüman-ı Hakikat**, Nu:1241, 1 Ağustos 1882.
- (78) "Edebiyat", **Ceride-i Havâdis**, Nu:5119, 19 Ekim 1882.
- (79) "Muharrir Efendi Hazretleri", **Tercüman-ı Hakikat**, Nu:2241, 11 Aralık 1885.
- (80) "Mevâd-ı Lisâniye", **Tercüman-ı Hakikat**, Nu:1241, 1 Ağustos 1882. Burada Fransa tarafından Cezayir'in alınmasına (1830), Tunus'ta Fransız himâyesinin kurulmasına (1881) ve Mısır'ın İngilizler tarafından işgaline (1882) işaret edilir.
- (81) "Taassub Ve Garba Meftûniyet", **Tercüman-ı Hakikat**, Nu:1305, 18 Ekim 1882.
- (82) "Lisâna Dair Bir Sual Ve Cevabı", **Tercüman-ı Hakikat**, Nu:4040, 29 Aralık 1891.
- (83) "Edebiyat-ı Müstakbelimiz", **Sabah**, Nu:3343, 13 Mart 1899.
- (84) "Dilimize Hizmet", **İkdam**, Nu:2331, 23 Aralık 1900.
- (85) "Lisânımızın Tashihi", **Sabah**, Nu:3233, 21 Kasım 1898.
- (86) "Lisân Ve Edebiyatımız", **Sabah**, Nu:231, 17 Nisan 1890.
- (87) "Müsteşrikin Ve Elsine-i Şarkiye", **Sabah**, Nu:3125, 1 Ağustos 1898.
- (88) Şemseddin Sami, Farsçanın bir istisna olduğunu, ancak İranlıların sadece Arapça gibi bir dilden ödünç aldıklarını, kendi dillerini Türkler gibi asla hakir görmediklerini yazmaktadır. "Lisânımızın Tashihi", **Sabah**, Nu:3233, 21 Kasım 1898.
- (89) **A.g.e.**
- (90) "Dilimize Hizmet", **İkdam**, Nu:2331, 23 Aralık 1900.

- (91) Meselâ, "Türkçe Bir Mektub", **İkdam**, Nu:89, 29 Ekim 1894; Türkçenin İlerisi", **İkdam**, Nu:1683, 15 Mart 1899; **İkdam**, Nu:1694, 26 Mart 1899. Bu grubun lideri Fuad Köseraif idi. Bkz. Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları** (Ankara, 1961); A. S. Levend, **Türk Dilinde Gelişme Ve Sadeleşme Evreleri**, S.219; N. S. Banarlı, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, S.201.
- (92) Şemseddin Sami'nin Türkçeleştirmeyi savunurken bir çok Arapça kelime ve terimleri kullanmak zorunda kalışı mânâlıdır. "Edebiyat-ı Müstakbelimiz", **Sabah**, Nu:3343, 13 Mart 1899.
- (93) "Tasfiye-i Lisân", **Servet-i Fünûn**, Nu:422, 1 Nisan 1315/1899.
- (94) 93. sayfaya bakınız.
- (95) "Tarık-ı Islah", **Sabah**, Nu:3139, 15 Ağustos 1898.
- (96) "Lisânımızın Sadeleştirilmesi", **Tarik**, Nu:207-4820, 27 Muharrem 1317/1899.
- (97) "Lisânımızın Tashihi", **Sabah**, Nu:3233, 21 Kasım 1898.
- (98) "Lisân Bahsi", **İkdam**, Nu:1090, 30 Temmuz 1897.
- (99) Bu ikinci ölçü, çoğu defa özellikle Şemseddin Sami tarafından bütün "gereksiz" kelimeleri, yani Türkçe karşılığı bulunabilecek olan kelimeleri dahil etmek şeklinde genişletilmiştir. "Lisânımızın Tahdidi", **Sabah**, Nu:3188, 3 Aralık 1898.
- (100) "Kâmus-ı Türkî", **İkdam**, Nu:2358, 19 Ocak 1901.
- (101) "Lisânımızın Tahdidi", **Sabah**, Nu:3188, 3 Ekim 1898. Necîb Âsım, "Edebiyat-ı Şâhâne", **İkdam**, Nu: 1110, 20 Ağustos 1897'de eski Osmanlıcanın tipik uzun yapısından çeken Sultani över.
- (102) "Tarık-ı Islah", **Sabah**, Nu:3139, 15 Ağustos 1898.
- (103) "Dilimize Hizmet", **İkdam**, Nu:2331, 23 Aralık 1900.
- (104) "Lisân-ı Edebimizin İntihâbı", **Sabah**, Nu: 3146, 22 Ağustos 1898.
- (105) "Tarık-ı Islâh", **Sabah**, Nu:3139, 15 Ağustos 1898.
- (106) "Türkçemizin Envar", **Sabah**, Nu:3322, 20 Şubat 1899; "İzâh-ı Meram", **Sabah**, Nu:3160, 5 Eylül 1898.
- (107) "Lisân Ve Edebiyatımız", **Sabah**, Nu:231, 17 Nisan 1890.
- (108) "Tarık-ı Islâh", **Sabah**, Nu:3139, 15 Ağustos 1898.
- (109) "Lisân-ı Edebimizin İntihâbı", **Sabah**, Nu: 3146, 22 Ağustos 1898.
- (110) **A.g.e.**
- (111) Meselâ bkz. "Bir Lisân Nasıl Zengin Edilir", **Sabah**, Nu:4007, 6 Ocak 1901.

- (112) "Yine Lisân Ve İmlâmız", **Sabah**, Nu: 3202, 17 Ekim 1898.
- (113) "Lisân-ı Türki (Osmanî)", **Hafta**, Nu:12, 10 Zilhicce 1298/1881
- (114) "Dilimize Hizmet", **İkdam**, Nu: 2331, 2 Aralık 1900.
- (115) Bkz. A. S. Levend, **Türk Dilinde Gelişme Ve Sadeleşme Evreleri**, S. 162 - 168; 246 - 250.
- (116) Redhouse, (Sir James William), İngiliz dilbilgini, sözlükçü, mütercimdir (1811 - 1892). İstanbul'a geldi (1826), teknik ressam olarak çalıştı ve 8 yıl kaldı. Türkçeyi öğrendi. 1830'da hazırlamağa başladığı Türkçe - İngilizce - Fransızca sözlüğü yayımlamak üzere İngiltere'ye döndü (1834). Binachi sözlüğünün yayımlanması üzerine vâzgeçti. Tekrar İstanbul'a geldi (1838). Sadrazam'a, Hariciye Nezareti'ne (1840) ve Bahriye'ye tercüman oldu. Encümen-i Dâniş'te bulundu. 1853'e kadar Bâbîâli ile İngiliz Sefareti arasındaki yazılı ve sözlü anlaşmaları yürüttü. Bir ara Erzurum ve Suriye'de bulundu. Londra'ya döndü (1853). İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nda, Doğu Dilleri tercümanlığı yaptı. Royal Asiatic Society'ye üye seçildi.
- Eserleri : **Grammaire Raisonnée de la Langue Ottomane** (1846), **Vade Mecum of the Ottoman Colloquial Language** (1855), **Turkish Vade Mecum** (1877), **A Simplified Grammar of the Ottoman - Turkish Language** (1884), **A Dictionary of Arabic and Persian Words Used in Turkish** (1853) İngilizce - Türkçe Sözlük (1856), **Türkçe - İngilizce Sözlük** (1857), **Lexico of English and Turkish** (1861), **A Turkish and English Lexicon Shewing the English Significations of the Turkish Terms** (1890). Ayrıca Mevlânâ ve Eflâki'den bazı tercümeleri de vardır.
- (117) "Edebiyatımız", **Sabah**, Nu:248, 4 Mayıs 1890.
- (118) "Sarf Ve Nahv-ı Osmanî", **Mâlumât** (Haftalık), Nu:109, 29 Cemâziyelâhir 1314/1896.
- (119) "Lügat Bahsi", **Mâlumât** (Haftalık), Nu:112, 21 Receb 1315 (1897).
- (120) 92. sayfaya bakınız.
- (121) "Lisânımızın Tahdidi", **Sabah**, Nu: 3188, 3 Ekim 1898.
- (122) "Kâmus-ı Türki", **Sabah**, Nu: 2346, 7 Ocak, 1901; **İkdam** Nu: 2348 9 Ocak 1901; **İkdam**, Nu:2358, 19 Ocak 1901. Şemseddin Samî, **İkdam**'da yayımlanan aşağıdaki makalelerinde bunu belirtir: "Kâmus-ı Türki", Nu:2195, 9 Ağustos 1900; Nu:2215, 29 Ağustos 1900, Nu:2688, 15 Aralık 1901; Nu:2720, 16 Ocak 1902.

- (123) "Kâmus-ı Türki", **İkdam**, Nu:2358, 19 Ocak 1901.
- (124) "Kâmus-ı Türki", **İkdam**, Nu: 2384, 9 Ocak 1901. Ayrıca 83. sayfaya bakınız. Necib Âsım'ın teklif ettiği çizgiler paralelinde hükümet gerçekten de bazı teşvik edici adımlar atmıştır. Maârif Nazırlığı'nın aracılığıyla Bâbiâli 1894 yılında Anadolu vilâyetlerine bu bölgelerde kullanılan ve "başka yerlerde bilinmeyen" saf Türkçe kelimeleri derlemek ve İstanbul'a getirmek için öğretmenler ve memurlar göndermiştir. Padişahın da bizzat kendisi bu işle ilgilenmiş olmasına rağmen çok az teşvik görmüştür. Maârif Nazırı tarafından imzalanmış olup kullanılan metotları açıklayan ve Saray Kâtipliği'ne yollanan bir mektup için bakınız "Bir Belge" **Türk Dili**, C. IV, S. 657 - 659 (1955) de, ayrıca. A.S. Levend, **Türk Dilinde Gelişme Ve Sadeleşme Evreleri**, S. 145 - 147. Necib Âsım bu harekete "Lügat Bahsi", **Mâlûmât**, Nu:112, 21 Receb 1315 /1897'de değinir. Hazırlanan listelerden birini gördüğünü ancak diğerlerinin bulunamadığını belirtir.
- (125) Meselâ, "İslâh Ve Tebdil-i Hurûf", **İkdam**, Nu:513, 27 Aralık 1896. Ayrıca bakınız: A. S. Levend, **Türk Dilinde Gelişme Ve Sadeleşme Evreleri**, S. 153 - 162.
- (126) Eski Türk yazılarının yeniden canlandırılması ihtimali, Veled Çelebi tarafından mümkün görülmez. Bkz.. "İmlâ", **İkdam**, Nu:1557, 9 Kasım 1898.
- (127) "Elifba Bahsi", **Mâlûmât** (Haftalık), Nu: 109, 29 Cemâziyelâhîr 1314/1896.
- (128) "İmlâmız", **Sabah**, Nu:3153, 29 Ağustos 1898.
- (129) Emrullah Efendi, eğitimci ve yazardır. (1858-1914). Yanya (1882, Selânik (1884), Halep (1887) ve İzmir (1891) maarif müdürlüklerinde bulundu. İsviçre'ye kaçtı. Sultan II. Abdülhamid, onu affedererek Meclis-i Maârif Azalığı'na getirdi (1900). Aynı zamanda Konya Hukuk Mektebi Müdürlüğü yaptı (1906). **Servet-i Fünûn** da yazılar yazdı, **Muhitülmaârif** adlı büyük bir ansiklopedi hazırladı ((1911). Meşrutiyette Kırklareli milletvekili seçildi. İki defa Maârif Nâzirliğine getirildi (1910,1911).

Maarif konularına önem veren, köklü, esaslı değişiklikler yapan bir kişi idi. Devamlı eğitim ve ilimle uğraştı. Liselerin Teşkilatını ve programını değiştirdi, liselere felsefe derslerini koy-

du. "Şu mektepler olmasa maarifi ne güzel idare ederim" sözü meşhurdur.

(130) A. S. Levend, **Şemseddin Sami**, S. 127 - 135.

(131) Ali Kemal (Ali Rıza), gazeteci ve yazardır (1867 - 1922). İstanbul'da, Paris'te ve Cenevre'de okudu. Siyasi faaliyetlerinden dolayı Halep'e sürüldü (1889). Avrupa'ya kaçtı. 1908'de İstanbul'a geldi. Avrupa'da bulunduğu sıralarda **İkdam** gazetesinde yazılar yayımladı. 1908'de Hürriyet ve İtilaf Partisi'ne girerken İttihad ve Terakki'ye hücum etti. **Peyâm** adında bir gazete çıkardı. Sonra **Sabah** gazetesıyla birleşti ve **Peyâm-ı Sabah** adıyla çıktı. Damad Ferid Paşa Kabinesi'nde Millî Eğitim ve İçişleri bakanlıkları yaptı. Millî Mücadele aleyhinde bulunduğu için yargılanmak üzere Ankara'ya götürülürken İzmit'te linç edildi.

Tarih ve edebiyat üzerine tercümeleri vardır. Rıza Tevfik ve Hüseyin Dâniş, Ahmed Refik, Yahya Kemal, Yakup Kadri gibi yazarları gazetesinde topladı. Türkçülere karşı idi.

Eserleri : **Bir safha-yı Tarih** (1913), **Ricâl-i İhtilâl** (1913), **Çöl-de Bir Sergüzeşt** (1913), **Fetret** (1915), **Paris Musahabeleri** (1913), **Tarih-i Siyasi** (1918), **Râşid Müverrih mi Şair mi?** (1918). **Sorbon Dârülfünununda Edebiyat-ı Hakikiye Dersleri** (1914). Ömrünün sonlarında bir Türkçe lügat hazırlamaya başladığı söylenir.

(132) A. S. Levend, **Şemseddin Sami**, S. 244.

(133) "Lisân-ı Edebimizin İntihabı", **Sabah**, Nu:3146, 22 Ağustos 1898.

(134) "Elsine ve Ulûm ve Fünûn", **Sabah**, Nu:3301, 30 Ocak 1899.

(135) "Tarik-ı Islâh", **Sabah**, Nu:3139, 15 Ağustos 1898.

(136) "Elsine Ve Ulûm ve Fünûn", **Sabah**, Nu:3301, 30 Ocak 1899.

(137) Meselâ, "Lisân Tedrisâtı", **ikdam**, Nu:76, 16 Ekim 1894; 'Türkçe Tedrisâtı', **ikdam**, Nu: 4156, 1 Ocak 1906.

(138) Lâtince, Rumca, Fransızca; Arabî, Farisî, Türkî", **ikdam**, Nu: 1309, 9 Mart 1898.

(139) Sade dil öğretimi için Manastır İdadisi'ne gönderilen bir genelge için bakınız: M, F, Köprülü, **Millî Edebiyat Ceryanının İlk Mübeşşirleri**, S. 46, İstanbul, 1928; A. S. Levend, **Türk Dilinde Gelişme Ve Sadeleşme Evreleri**, S. 143 - 145.

(140) "Terakkiyât-ı Osmaniye", **ikdam**, Nu:78, 18 Ekim 1894.

(141) M. Emin **Türkçe Şiirler**, S. 10, İstanbul, 1316/1900.

(142) "Edebiyat-ı Müstakbelimiz", **Sabah** Nu:3343, 13 Mart 1899.

VII. BÖLÜM

TÜRK KÜLTÜRÜ

- (1) En fazla bilinenler arasında Arapça, Farsça ve Türkçe (Çağatayca da dahil olmak üzere) şiirleri ihtiva eden Ziya Paşa'nın **Harâbât'ı** (3 cilt, İstanbul, 1291, 1292) ve Osmanlı nesrinden seçmeleri ihtiva eden Ebüzziya Tevfik'in **Nümûne-i Edebiyat-ı Osmaniye** (İstanbul, 1296/1880) si vardır.
- (2) 94. sayfaya bakınız.
- (3) Meselâ, Tekezâde M. Said, **Durûb-ı Emsâl-i Türkiye -Yahut-Atalar Sözü**, İstanbul, 1311/1895; A. Midhat, **Türki Durûb-ı Emsâl**, İstanbul, Tarihsiz.
- (4) Halid Ziya (Uşaklıgil). Servet-i Fünûn devri romancısıdır (1865-1945). Mahalle Mektebi'nden sonra Askerî Rüşdiye'ye devam etti. İzmir'de avukat Auguste de Jaba'dan Fransızca öğrendi. Katolik rahiplerinin idare ettiği Mechitariste Mektebi'nde okudu. Bu arada Fransızcadan tercümeler yaptı. Arkadaşlarıyla **Nevruz** isimli bir dergi çıkardı (1884). Osmanlı Bankası'nda ve İzmir İdadisi'nde çalıştı. Yine arkadaşlarıyla **Hizmet** adlı gazete yayımladı (1886). XIX. asrın meşhur hikâye muharrirlerinden tercüme ettiği hikâyeleri **Nakil'de** (4 cilt) topladı. Tütün Rejisi Müdürlüğü göreviyle İstanbul'a geldi. Recaizâde'nin teşvikiyle **Servet-i Fünûn'da** yazmağa başladı. Sultan V. Mehmed'in Başkâtipliği'ni yaptı. Üniversite'de Batı edebiyatı dersleri okuttu. Millî edebiyat ceryanının doğması üzerine Yeşilköy'de köşküne çekildi ve hâtıralarını yazdı.

Gazete ve dergi sayfalarında kalmış makalelerinden başka 50'ye yakın kitap bırakan H. Ziya, tercüme, edebiyat tarihleri ve hâtıraları bir yana bırakılırsa, bilhassa roman ve hikâyeleri ile Türk edebiyatı tarihinde önemli bir yer işgal eder.

Kahramanlarının ihtiras ve duygularını tahlil etmeyi, onları muhitleri içinde göstermeyi esas gaye bilerek sanatkârane bir üslûp ile Türk dilinde hakiki batılı romanı yarattı. Duyguların gelişmelerinin bütün incelikleriyle tahlili, ressam gözü ile dekor, eşya ve tabiat tasvirleri, romanlarının başlıca özelliğini teşkil eder.

Eserlerinden bazıları: **Mal Ve Sıyah** (1897). **Aşk-ı Memnû** (1900), **Kırık Hayatlar** (1924), **Bir yazın Tarihi** (1900), **Kırk Yıl** (1936), **Saray ve Ötesi** (1942) vd.

- (5) Cenab Şahabeddin, şâir ve yazardır (1870-1934). Askerî Tıbbiye'yi bitirdikten sonra Paris'te ihtisas yaptı. Çeşitli yerlerde resmî görevlerde bulundu. Emekliye ayrıldı (1914) ve Edebiyat Fakültesi'nde yabancı dil hocalığı yaptı. Bir müddet sonra Osmanlı edebiyatı tarihi müderrisi oldu (1919). **Peyâm-ı Sabah** gazetesindeki yazılarıyla Millî mücadelenin aleyhinde bulundu. Cumhuriyet'ten sonra lehte yazılar yazdıysa da kendisini kabul ettiremedi ve siyasetten uzakta yaşamak zorunda kaldı.

Avrupa'da Batı edebiyatı üzerinde incelemeler yaptı. İstanbul'a döndükten sonra kendine has bir şiir tarzı otuşturmaya çalıştı. Şiirleri ruh, şekil ve üslûp bakımından yeniydi. Edebiyat-ı Cedide'nin doğmasına zemin hazırladı. Bu edebî ekol, toplum meselelerinden uzakta, siyasete karışmadan, ferdi yaşayışın, içedönük duygularıyla uğraştı. "Sanat sanat içindir" prensibine uygun eserler verdi. Resim ve mûsikiyi şiire uyguladı. "Elhân'ı Şitâ" adlı manzumesi bu bakımdan meşhurdur. **Genç Kalemler** dergisinde görülen "Yeni Lisan" taraftarları ile Türkçe yazarlara çattı.

Eserlerinden bazıları: **Tamat** (1887), **Hac Yolunda** (1909), **Evrâk-ı Eyyâm** (1915), **Nesr-i Harb**, **Nesr-i Sulh** ve **Tıryaki Sözleri** (1918), **Yalan** (1911), **Körebe** (1917), **Küçük Şeyler** (1922) vd.

- (6) Hüseyin Cahid (Yalçın), Türk fikir ve siyaset adamıdır (1874-1957). Mekteb-i Mülkiye'den mezun olduktan sonra (1896) Maârif Nezareti'nde çalıştı. Vefa ve Mercan idadilerinde hocalık yaptı. **Servet-i Fünûn** yazarları arasına katıldı. Tevfik Fikret ve H. Kâzım'la **Tanin** gazetesini kurdu (1908). İstanbul mebusu, Meclis-i Mebusan Reisi, Düyûn-ı Umûmiye Dâyinler Vekili oldu. İstan-

bul'un İngilizler tarafından işgalinden sonra Malta'ya sürüldü (1919-1922). Dönüşünde **Tanin**'i tekrar çıkardı (1922-1925). Çorum'a sürüldü (1925-1926). İstanbul'da **Fikir Hareketleri** adlı bir dergi çıkardı. İstanbul ve Kars Milletvekili oldu. **Ulus** gazetesi başyazarlığı yaptı. Cumhuriyet devrinin başlarında bir kaç defa İstiklâl Mahkemesi'ne verildiyse de hepsinde beraat etti.

Servet-i Fünûn dergisinde yayımladığı hikâye, roman ve tenkit yazılarıyla ün kazandı. Eski edebiyata karşı yeni edebiyatı, Doğu kültürüne karşı Batı kültürünü savundu. Ateşli yazılarıyla önceleri savunduğu İttihad ve Terakki'yi 1908'den sonra yermeye başladı.

Eserleri: **Nadide** (1892), **Hayat-ı Muhayyel** (1897), **Hayat-ı Hakikiye Sahneleri** (1910), **Kavgalarım** (1910), **Edebî Hâtıralar** (1935), **Talât Paşa** (1943), **Seçme Makaleler** (1951). Ayrıca İngilizce, Fransızca ve İtalyancadan pek çok eser çevirmiştir.

- (7) "Lisân Ve Edebiyatımız", **Sabah**, Nu: 3132, 8 Ağustos 1898.
- (8) "Dekadanlar", **Sabah**, 13 Mart 1897. Bunu takip eden edebî tartışmalar için bakınız: A.S. Levend, **Türk Dilinde Gelişme Ve Sadeleşme Evreleri**, S. 194-198, 208-212. Hüseyin Cahid makalelerden bazılarını **Kavgalarım**'ın 119-180. sayfalarında zikretmektedir.
- (9) A.S. Levend, **Türk Dilinde Gelişme Ve Sadeleşme Evreleri**, S. 169-173.
- (10) Meselâ, Manastırlı Fâik, **Türkçe Aruz**, S. 8, İstanbul, 1313/1897.
- (11) "Fenn-i Mûsikî", **Mâlumât** (Haftalık), Nu: 43, 20 Haziran 1312/1896.
- (12) M. Emin, **Türkçe Şiirler**, S. 11.
- (13) "Edebiyat Hakkında Bir Kaç Söz", **İkdam**, Nu: 1302, 28 Şubat 1897.
- (14) "Edeb-i Millî Ne Zaman Vücut Edecektir", **Mâlumât** (Haftalık), Nu: 94, 31 Temmuz 1313/1897.
- (15) "Arabdan İstifade Edeceğimiz Ulûm", **Tarik**, Nu: 4630, 11 Kasım 1898. Makale, yazarın **Kavgalarım** adlı eserinin 25-108 sayfalarında da vardır.
- (16) "İkrâm-ı Aklâm", **Tercüman-ı Hakikat**, Nu: 5873, 5 Eylül 1897; **Mâlumât** (Haftalık) Nu: 99, 4 Eylül, 1313/1897.

- (17) "İkrâm-ı Aklâm", **İkdam**, Nu: 1127, 6 Eylül 1897. Süleyman Çelebi (1351-1422), Nef'i (1572-1635) ve Bâkî (1526-1600) en büyük Osmanlı klâsik şâirlerindendir. Sinan Paşa (1440-1486) Sultan II. Mehmed'in veziri ve usta bir yazar idi. Naîma (1655-1716) tarihçi, Muallim Naci (1850-1893) ise yazar, şâir ve büyük tesiri olan bir tenkitçi idi.
- (18) "Klâsikler", **Mâlumât** (Günlük), Nu: 100, 10 Eylül 1897; **Mâlumât** (Haftalık), Nu: 99, 4 Eylül 1313/1897.
- (19) "Enâfis-i Âsâr-ı Edebiye", **İkdam**, Nu: 838, 16 Kasım 1896. **Kutadgu Bilig**, Türk Jili ve edebiyatının en değerli eserlerinden biridir. Balasagunlu Yusuf Has Hacıb tarafından yazıldı (1069-1070) ve Tabgaç Buğra Karahan'a sunuldu. Eserin ismi "Saadet veren, saadet yolunu gösteren, idare etme sanatını öğreten bilgi" demektir. Mesnevî şeklinde aruz ölçüsünde yazılmıştır. Tamamı 6645 beyittir.

Mahbûbu'l-Kulûb. Ali Şir Nevâî'nin ömrünün sonlarında 1500'de yazdığı didaktik ve ahlâkî eserdir. Nevâî bu eserinde her çeşit meslek ve halk tabakalarını inceler ve hayat felsefelerinden sözeder. Folkloru, atasözlerine dayanan tenbihlerle bir takım ahlâkî ilkeler ortaya koymak ister. Zamanının küçük bir **Kutadgu Bilig**'i sayılabilir.

Sultan Veled (1226-1312) Mevlânâ'nın büyük oğlu idi. Babasının ölümünden sonra en büyük Mevlevî sayıldı. Mevlevî tarikatının ilk kurucusu ve şeyhi oldu (1273-1312). Ömrünü babasının fikirlerini yaymak ve açıklamakla geçirdi. Şiirlerinin çoğunu Farsça yazmasına rağmen Türkçe şiirlerinde Yunus Emre'ye yaklaşan güzel söyleyişleri de vardır. Üslubu, muhayyilesi, şâirliği zayıftır. Nesir olan "**Maârif**"teki üslubu ise sağlamdır.

Eseri **Rebabnâme**, tasavvuf konularını işleyen Farsça bir eserdir (1301). Sultan Veled, babasının ölümünden sonra tarikat haline getirdiği Mevleviliğin kurallarını, ilkelerini, törenlerini belli bir düzene bağladı ve bunları **Rebabnâme**'de topladı. 162'si Türkçe 26'sı Rumca olan 8.000 beyitlik ve aruz vezniyle yazılmış bir eserdir.

- (20) "Bizde Klâsiker Yok mu?", **Mâlumât** (Günlük), Nu: 103, 13 Eylül 1897; **Mâlumât** (Haftalık), Nu: 99, 4 Eylül 1313/1897. Âkif Paşa için VI. Bölüm'ün 2 numaralı notuna bakınız. Âkif Paşa'nın

şirleri içinde en önemlisi küçük yaşta ölen torunu için yazdığı 4 kıtalık manzumudur. Hece vezniyle, sade ve samimî bir dille yazılmıştır.

Tıfl-ı nazeninim unutmam seni
Aylar, günler değil geçse de yıllar
Telhâm eyledi firâkın benî
Çıkar mı hâtırdan o tatlı diller?

Kıyılmaz iken öpmeğe tenin
Şimdi ne haldedir nâzik bedenin
Andıkça gülşende gonca-dehenin
Yansın âhım ile kül olsun güller.

Tagayyürler gelip cism-i semine
Sırma saçlar yayıldı mı cebine?
Döküldü mü siyah ebrû zemine?
Dağıldı mı kokladığım sümbüller?

Feleğin kinesi yerin buldu mu?
Gül yanağın reng-i rûyu soldu mu?
Acaba çürüdü, toprak oldu mu?
Öpüp okşadığım o pamuk eller?

Bâki'nin, Kanunî'nin ölümü üzerine 1566'da yazdığı mersiye, Divan edebiyatının bir şaheseri sayılır. Osmanlı İmparatorluğu'nun haşmeti, Kanunî'nin büyüklüğü, yaptıkları, Bâki'nin dil ve üslubu hep bu şiirde gizlidir. Mersiye 8'er beyitlik bentlerden oluşan terkib-i bend şeklinde yazılmıştır. Tamamı 66 beyittir.

- (21) "Klâsikler Meselesi", **Mâlumât** (Haftalık), Nu: 102, 25 Eylül 1313/1897.
- (22) "Yine Klâsikler", **Mâlumât** (Günlük), Nu: 107, 17 Eylül, 1897; **Mâlumât** (Haftalık), Nu: 100, 11 Eylül 1313/1897.
- (23) "Klâsikler", **Mâlumât** (Günlük), Nu: 100, 10 Eylül 1897.
- (24) Salih Zeki, Türk matematikçisidir (1864-1921). Dârüşşafaka'daki öğreniminden sonra Posta ve Telgraf dairesi Fen şubesinde çalışmıştır. Paris'e gönderilerek elektrik mühendisliği tahsili yaptı. Rasathane Müdürü, Maârif Meclisi Üyesi, Galatasaray Sul-

tanisi Müdürü, Maârif Müsteşarı, Dârülfünûn Müdürü oldu (1913). Dârülfünûn, Mülkiye ve Mühendis mekteplerinde fizik, matematik dersleri okuttu. Fizik ve matematiğe âit pek çok eser yazmıştır. Müzikle de ilgilendi. Ahmed Midhat Efendi ile müzik konusunda bazı tartışmaları vardır.

- (25) "Makale-i Mahsûsa", **İkdam**, Nu: 1627, 18 Ocak 1899.
- (26) "Türk Mûsikîsi", **Mâlumât** (Haftalık), Nu: 103, 2 Ekim 1313/1897.
- (27) "Fenn-i Mûsikî", **Mâlumât** (Haftalık), 20 Haziran 1312/1896.
- (28) "Türk Mûsikîsi", **Mâlumât** (Haftalık), Nu: 103, 2 Ekim 1313/1897.
- (29) "Klâsikler ve Bahsin Bencesi", **Mâlumât** (Haftalık), Nu: 103, 2 Ekim 1313/1897.
- (30) "Mûsikî-yi Osmanî Nazariyatı", **İkdam**, Nu: 2044, 11 Mart 1900.
- (31) "Mûsikî Hakkında Bir Kaç Söz", **İkdam**, Nu: 1341, 6 Nisan 1898.
- (32) Osman Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi**, C. III, S. 919-929.
- (33) Celâl Esat (Arseven), Türk ilim adamıdır (1876-1971). Sanâyi-i Nefise Mektebi'nde, Mülkiye'de ve Harbiye'de okudu, teğmen rütbesiyle mezun oldu (1893) ve daha sonra askerlikten istifa etti (1906). Güzel Sanatlar Akademisi'nde profesörlük yaptı Milletvekili seçildi. Sanat tarihi ve Türk sanatlarına âit pek çok eser yazmıştır. Yeni anlayıştaki suluboya tablolarıyla dikkati çeker. Tiyatroyla da ilgilenmiş ve piyesler yazmıştır.
- (34) "Osmanlı Sanâyi-i Nefisesi", **İkdam**, Nu: 4502, 13 Aralık 1906; "Osmanlı Mimarisi", **İkdam**, Nu: 4523, 3 Ocak 1907. Sultan II Abdülhamid devri sonlarında sansürün en katı biçimde uygulandığı zamanda yazılan bir iki makale "Türk" sanatından çok "Osmanlı" sanatından bahsetmektedir.
- (35) "Nukûş-ı Milliye", **Mâlumât** (Haftalık), Nu: 108, 6 Kasım 1313/1897.
- (36) "Arabdan İstifade Edeceğimiz Ulûm", **Tarık**, Nu: 4630, 11 Kasım 1898.
- (37) "Gençlerimiz", **Basiret**, Nu: 1570, 4 Cemâziyelâhîr 1292/1875.
- (38) "Türklük", **Basiret**, Nu: 40, 19 Zilhicce 1286/1870.
- (39) "Türklük", **İkdam**, Nu: 1688, 20 Mart 1899.
- (40) 30. sayfaya bakınız.
- (41) "Eski Türk Adları", **İkdam**, Nu: 2319, 11 Aralık 1900.
- (42) "İsm-i Haslar", **İkdam**, Nu: 1033, 5 Haziran 1897. Ahmed Bedevi Kuran, Jön Türkler'in gizli teşkilâtlarının birinde üyelerin giz-

li adları olarak orijinal Türk isimlerini aldıklarını zikreder; **Harbiye Mektebi'nde Hürriyet Mücadeleleri**, S. 30, İstanbul, tarihsiz. Basındaki bir çok makale ve mektup orijinal Türk isimleriyle imzalanmıştı. Meselâ, **Tercüman-ı Hakikat**, 9 Mayıs 1898.

(43) "Ahlâk Ve Âdât", **Sabah**, Nu: 211, 28 Mart 1880.

(44) **A.g.e.**

(45) A. Midhat, **Avrupa Âdab-ı Muâşeret-i Yahut- Alafranga**, S. 4-11, İstanbul 1312/1896.

(46) "Avrupalılaşmaktaki Tehlike", **Tercüman-ı Hakikat**, Nu: 4616, 10 Kasım 1898.

VIII. BÖLÜM

TÜRKÇENİN İMPARATORLUK İÇİNDEKİ DURUMU

- (1) Son devir bilgileri Türkçenin resmî dil olarak kabul edilmesinde -Hiç olmazsa Anadolu için- Karamanlıları överler. "Türkçenin Devlet Dili Olarak İlanının 684. Yıldönümü", *Türk Dili*, C. X, S. 587 (1961).
- (2) Özellikle bkz. R.H. Davison, *Reform In the Ottoman Empire* 1856-1876 S. 244-250.
- (3) Âli Paşa, Türkçe vasıtasıyla Türklerin İmparatorluğu kontrol edebileceği ümidinde olduğunu bir memorandumda belirtmiştir. *The Times*, 9 Nisan 1877.
- (4) A. Galanti, *Vatandaş Türkçe Konuş*, S. 62, İstanbul, 1928.
- (5) "Maârif-i Umûmiye Hakkında", *Basiret*, Nu: 352, 11 Sefer 1288/1871.
- (6) "İttihad", *Basiret*, Nu: 309, 22 Zilhicce 1287/1971.
- (7) 88. sayfaya bakınız.
- (8) "Havâdis-i Dâhiliye", *Tasvir-i Efkâr*, Nu: 437, 12 Receb 1283/1866.
- (9) "Tıb Ve Tababet", *Sabah*, Nu: 297, 13 Haziran 1306/1877.
- (10) "Terakkiyât-ı Tıbbiye", *Sabah*, Nu: 304, 20 Haziran 1306/1877.
- (11) "Havâdis-i Dâhiliye", *Tasvir-i Efkâr*, Nu: 437, 12 Receb 1867.
- (12) "Muhtaç Olduğumuz Şeylerden Birincisi", *Basiret* Nu: 752, 12 Şaban 1289/1872.
- (13) "Tıb ve Tababet", *Sabah*, Nu: 297, 13 Haziran 1306/1877.
- (14) R. Devereux, *The First Ottoman Constitutional Period*, S. 56, Baltimore, 1963; Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılâb*, S. 368, 385. Midhat Paşa'nın taslağı Türkçenin resmî dil olma durumunu daha açık olarak ortaya koyuyordu: "Devlet tarafından işe alınacak olan Osmanlı vatandaşlarının devletin resmî dili olan Türkçeyi bilmeleri şarttır". *A.g.e.*, S. 330. Türkçe ile ilgili tartışmalar için

- bakınız: "Türkçenin Devlet Dili Oluşu", **Türk Dili**, C. X, S. 605-607 (1961). E. Z. Karal, sultanın bir ara Arapçanın resmî dil olması taraftarı olduğundan bahseder; **Osmanlı Tarihi**, C. VIII S. 403, Ankara, 1962.
- (15) Parlametoda Türkçe ile ilgili büyük münakaşalar koptu. Diğer dillerin hakkını savunan bir Rum temsilci, Türkçenin diğer bütün dillerden üstün olduğu görüşünü belirten Ahmed Vefik Paşa tarafından susturuldu. **The Times**, 9 Nisan 1877.
- (16) VI. Bölüm'ün 124. numaralı notuna bakınız.
- (17) "Mekâtib-i Mahalliye Ve Ecnebiye", **Sabah**, Nu: 241, 27 Nisan 1306/1877.
- (18) "Bend-i Mahsûs-ı Lisânî", **Tercüman-ı Hakikat**, Nu: 3444, 3 Aralık 1889.
- (19) "Mekâtib-i Gayr-i Müslime Ve Islâhât-ı Âhire", **İkdam**, Nu: 84, 23 Ekim 1894.
- (20) Meselâ: "Musevîler Ve Türkçe Meselesi", **Tercüman-ı Hakikat**, Nu: 7125 24 Şubat 1901; Nu: 7126, 25 Şubat 1901; "Lisân-ı Osmanî Ve Devlet-i Âliye Musevîleri", **Sabah**, Nu: 4077, 17 Mart 1901; "Musevîlerin Lisân-ı Osmanîyi Tahsile İnhimakları", **İkdam**, Nu: 2038, 5 Mart 1900.
- (21) Alliance Française (Tam adı: Alliance Française Pour La Propagation de la Langue Française dans Les Colonies Et à l'Etranger) 1883'de Paris'te kuruldu. Amacı, Fransızca'yı sömürgelerde ve yabancı ülkelerde yaymak, buralarda okullar açmak, bunları devam ettirmek ve böylece Fransız ihracaatını kolaylaştırmaktır. 1893'de yabancıların Fransızca'yı öğrenmelerini, üniversite ve diğer yüksek okullara girmelerini kolaylaştırmak amacıyla özel kurslar da açılmıştır.
- (22) "Osmanlı Lisânı İntişarı", **Sabah**, Nu: 3134, 10 Ağustos 1898.
- (23) "Münasebât-ı Umûmiyede Lisân-ı Resmî", **Sabah**, Nu: 3170, 15 Eylül 1898.
- (24) "Lisân-ı Osmanînin Tamimi", **İkdam**, Nu: 785, 24 Eylül 1896.
- (25) "Türkük", **İkdam**, Nu: 1688, 26 Mart 1899.

IX. BÖLÜM

SONUÇ

- (1) Örnek için bkz. Şerif Mardin, **Jön Türkler'in Siyasî Fikirleri**, Ankara, 1964.
- (2) 21. sayfaya bakınız.
- (3) U. Heyd, **Foundations of Turkish Nationalism**, S. 108, N. 3, London, 1950.
- (4) B. Lewis, **The Emergence of Modern Turkey**, S. 360.
- (5) Ziya Gökalp, fikir adamı, şâir ve sosyologtur (1876-1924). İlk öğrenimini Diyarbakır'da yaptı. Sonra Askerî Rüşdiye (1886-1870) ile Mülki İdadî Mektebi'ne (1891-1894) devam etti. Amcasından Arapça, Farsça ve İslâm felsefesi öğrendi. Dr. Yorgi'den tabii ilimler dersi aldı. Babasından Namık Kemal'i öğrendi. Bu yıllarda kendisini intihara götüren inanç buhranı geçirdi. Yüksek tahsil için İstanbul'a gelerek Baytar Mektebi'ne girdi. Jön Türkler'le ilgilendi. Şüpheleri üzerine çektiği için 13 ay tutuklandı (1898) ve Diyarbakır'a sürüldü. Ticaret Odası Fahrî kâtipliği, Vilâyet İdare Meclisi Zabıt Kâtipliği görevlerinde bulundu. **Diyarbakır** gazetesinde yazılar yazdı.

II. Meşrutiyet'ten sonra İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Diyarbakır şubesini kurdu. **Peymân** gazetesini çıkardı. İttihad Ve Terakki'nin Selânik kongresine katıldı (1909). Orada çıkan **Genç Kalemler'e** yazı yazdı.

Ergani Sancağı Milletvekili seçildi (1912) ve İstanbul'a gitti. Politikayla, ilimle uğraştı. Üniversitede Sosyoloji Kürsüsü'nü kurdu ve dersler verdi. Milli edebiyatın kurucularından sayılır.

İstanbul'un işgalinden sonra İngilizler tarafından Malta Adasına sürüldü (1919). İki yıllık sürgün hayatından sonra Diyarbakır'a dönerek (1921), **Küçük Mecmua'yı** çıkardı. Atatürk'ün

kurduğu Telif Ve Tercüme Heyeti'ne alındı. Diyarbakır Milletvekili seçildi (1923). 48 yaşında öldü.

Son yıllarda Türkiye'nin yetiştirdiği en büyük fikir adamı, modern Türkiye'ye şekil veren temel müessese ve düşüncelerden çoğunun babası sayılır. Karışık unsurlardan meydana gelen Osmanlı İmparatorluğu'nun bir gün yıkılarak milliyetçilik esaslarına dayanan yeni bir devlet kurulacağını çok önceden seziyordu.

İlk şiir ve makalelerinde Osmanlı ve İslâmî idi. Selânik'te bulunduğu sıralarda Balkanların karışık durumunu gördü ve kurtuluşu Turancılıkta buldu. Fransız sosyologu Emile Durkheim'in tesirinde kalmıştır.

Türk tarih ve kültürünü çok yeni bir görüşle aydınlatan ilmi milliyetçiliğin temellerini atmış ve bir çok sosyal reformların tasarısını ve öncülüğünü yapmıştır. İstiklâl Harbi yıllarında Turancılıktan vazgeçti. Fikirleri daha kolay aktardığı için şiiri seçti. Halk edebiyatından faydalandı. Şiirlerinde ideolojiyi, mitolojiyi, Türklük-İslâmîlik-Garpçılık gibi üç ayrı temayı işledi. Millî kültüre çok önem vermiştir.

Eserleri: Şaki İbrahim Destanı (1908), Kızıl Elma (1915), Altın Işık (1923), Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak (1918), Yeni Hayat (1918), Türkçülüğün Esasları (1923), Türk Medeniyet Tarihi (1925), Malta Mektupları (1931).

- (6) Ziya Gökalp için bkz: U. Heyd, *Foundations Of Turkish Nationalism*; Ziya Gökalp, *Turkish Nationalism And Western Civilization* (Çev. ve Yay. Niyazi Berkes), New York, 1959; Ziya Gökalp, *The Principles of Turkism* (Çev ve Notlarla Yay. R. Devereux), Leiden, 1969.
- (7) U. Heyd, *Language Reform in Modern Turkey*, S. 48, Jerusalem, 1954.

(Boş Sayfa)

BİBLİYOGRAFYA

(Boş Sayfa)

A N A K A Y N A K L A R

A. Gazete ve dergiler:

- Basiret** (Günlük). İstanbul 1286-1294 (1869-1877)
Ceride-i Havadis (Günlük). İstanbul 1277-1301 (1860-1884)
Hafta (Haftalık). İstanbul 1298-1299 (1880-1881)
Hürriyet (Haftalık). Londra 1868-1870
İkdam (Günlük). İstanbul 1894-1928
Mâlumât (Haftalık) İstanbul 1313-1321
Mâlumât (Günlük). İstanbul 1897
Mizan (Haftalık). İstanbul 1886-1890
Saadet (Günlük). İstanbul 1885-1922
Sabah (Günlük). İstanbul 1876-1922
Servet-i Fünûn (Haftalık). İstanbul 1891-1944
Tarîk (Günlük). İstanbul 1884-1899
Tasvir-i Efkâr (Haftada 5 sayı). İstanbul 1278-1287 (1862-1870)
Terakki (Haftada 2 sayı). İstanbul 1315 (1898)
Tercüman-ı Ahvâl (Günlük). İstanbul 1277-1282 (1860-1866)
Tercüman-ı Hakikat (Günlük). İstanbul 1877-1908
Vakit (Günlük). İstanbul 1875-1884

B. Kitaplar:

- Abdurrahman Şeref, **Tarih-i Devlet-i Osmaniye**, 2 C., İstanbul 1309 - 1312 (1893-1896)
Ahmed Cevdet Paşa, **Belâgat-ı Osmaniye**, İstanbul 1297 (1881)
———, **Kavâid-i Türkiye**, İstanbul 1291 (1875)
———, **Tarih-i Cevdet**, 12 C., İstanbul 1271-1292 (1855-1876)
——— ve M. Fuad Paşa, **Kavâid-i Osmaniye**, İstanbul 1268 (1852)
Ahmed Hilmi, **Tarih-i Umûmî**, 2 C., İstanbul 1280 (1864)
Ahmed Midhat, **Kâinat**, İstanbul, 1288-1298 (1872-1882)
———, **Mufasssal Tarih-i Kurûn-ı Cedîde**, 2 C., İstanbul 1303 (1887)
———, **Tarih-i Umûmî**, İstanbul 1295 (1879)

- , *Üss-i Inkılâb*, 2 C., İstanbul 1294-1295 (1878-1879)
- Ahmed Rasim, *Küçük Tarih-i Osmani*, İstanbul 1306 (1890)
- Ahmed Vefik Paşa, *Fezleke-i Tarih-i Osmani*, İstanbul 1286 (1870)
- , *Lehce-i Osmani*, 2 C., İstanbul 1293 (1877)
- Ali Suavi, *Hive*, Paris 1290 (1874)
- Ali Şir Nevaî, *Muhâkemetü'l-Lugateyn*, İstanbul 1315 (1899)
- Ali Tevfik, *Fezleke-i Tarih-i Umûmî*, İstanbul 1304 (1888)
- Bursalı Tahir, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, İstanbul 1314 (1898)
- Ebüzziya Tevfik, *Lûgat-ı Ebüzziya*, İstanbul 1306 (1890)
- Hayrullah Efendi, *Devlet-i Âliye-i Osmaniye*, 2 C., İstanbul 1273-1292 (1867-1876)
- Hüseyin Cahid, *Kavgalarım*, İstanbul 1326 (1910)
- Manastırlı Faik, *Türkçe Aruz*, İstanbul 1313 (1897)
- Mehmed Emin, *İstanbul'dan Asya'yı Vustaya Seyahat*, İstanbul 1295 (1879)
- , *Türkçe Şiirler*, İstanbul 1316 (1900)
- Mehmed Murad, *Muhtasar Tarih-i Umûmî*, İstanbul 1302 (1886)
- Mehmed Rifat, *Külliyât-ı Kavâid-i Osmaniye*, İstanbul 1303 (1887)
- Mehmed Sadık, *Üss-i Lisân-ı Türki*, İstanbul 1313 (1897)
- Mehmed Tevfik, *Küçük Telhis-i Tarih-i Osmani*, İstanbul 1305 (1889)
- Mustafa Bey, *Kitâbü'l-İdrâk liLisâni'l-Etrâk*, İstanbul 1309 (1893)
- Namık Kemal, *Osmanlı Tarihi C. 1*, İstanbul 1326 (1910)
- Necib Âsım, *En Eski Türk Yazısı*, İstanbul 1315 (1899)
- , *Türk Tarihi, C. 1*, İstanbul 1316 (1900)
- , *Ural ve Altay Lisânları*, İstanbul 1311 (1895)
- Salih İhsan, *Osmanlı Lisânı*, İstanbul 1319 (1903)
- Sami -Aziz -Şevki, *Mir'at-ı Tarih-i Osmani*, İstanbul 1293 (1877)
- Selim Sabit, *Muhtasar Tarih-i Osmani*, İstanbul 1295 (1879)
- Süleyman Efendi (Şeyh), *Lûgat-ı Çağatay ve Türki-yi Osmani*, İstanbul 1298 (1882)
- Süleyman Paşa, *İlm-i Sarf-ı Türki*, İstanbul 1290 (1874)
- , *Tarih-i Âlem*, 2 c., İstanbul 1293 (1876)
- Şemseddin Sami, *Kâmus-ı Türki*, İstanbul 1317 (1901)
- , *Kâmusu'l-A'lam*, 6 C., İstanbul 1306-1316 (1890-1900)
- Vecihi, *Mufasssal Tarih-i İslâm*, İstanbul 1316 (1900)
- Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, İstanbul 1327 (1911)

D İ Ğ E R K A Y N A K L A R

- Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, C. I; Yayınlayan: Cavid Baysun, Ankara 1953
- Banarlı, Nihad Sâmi, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul (Tarih-siz)
- Bayur, Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. II, Ankara 1952
- Berkes, Niyazi, *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal 1964
- Cahun, Léon, *Introduction a l'Histoire de l'Asie*, Paris 1896
- Caferoğlu, Ahmed, "Ahmed Midhat ve Türkçemiz," *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. I., 1946, s. 2-8
- Çapanoğlu, Münir Süleyman, *İdeal Gazeteci Efendi Babamız Ahmed Midhat*, İstanbul 1964
- Dağlıoğlu, Hikmet Turhan, *Şemsettin Sami, Hayatı ve Eserleri*, İstanbul, 1934.
- Danişmend, İsmail Hami, *Ali Suavi'nin Türkçülüğü*, İstanbul 1942
- , *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. IV, İstanbul 1955
- Davids, Arthur Lumley, *A Grammar of the Turkish Language* Londra 1832
- Davison, Roderic H., *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, Princeton 1963
- Devereux, Robert, *The First Ottoman Constitutional Period*, Baltimore 1963.
- Dizdaroğlu, Hikmet, "Ali Suavi'de Dil Anlayışı", *Türk Dili*, C. VII (1958) S. 374-380
- , "Şemseddin Sami Bey ve Dil Anlayışı", *Türk Dili*, C. I (1952), S. 17-20
- Emin Ahmed, *The Development of Modern Turkey as Measured by its Press* New York, 1914
- Ergin, Osman *Türkiye Maarif Tarihi*, C. 1-V, İstanbul 1939-1945
- Fesch, Paul, *Constantinople aux derniers jours d'Abdul-Hamid*, Paris 1907

- Galante, Abram, **Vatandaş Türkçe Konuş**, İstanbul 1928
- Gerçek, Selim Nüzhet, **Türk Gazeteciliği 1831-1931**, İstanbul 1931
- Gökalp, Ziya, **The Principles of Turkism**, Çeviren ve notlarla yayınlayan: Robert Devereux, Leiden 1968
- , **Turkish Nationalism and Western Civilisatoin**, Çeviren ve yayınlayan: Niyazi Berkes, New York 1959
- Gövsal, İbrahim Alâettin, **Türk Meşhurları Ansiklopedisi**, İstanbul (Tarihsiz)
- Grunebaum, Gustav E. von, **Modern İslâm**, New York 1964
- Heyd, Uriel, **Foundations of Turkish Nationalism**, Londra 1950
- , **Language Reform in Modern Turkey**, Jerusalem 1954
- Hostler, Charles Warren, **Turkism and the Soviets**, New York 1957
- İnal, Mahmud Kemal, **Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar**, İstanbul 1940-1953.
- İnalcık, Halil, **The Rise of Ottoman Historiography**. B. Lewis, P. M. Holt, **Historians of the Middle East**, Londra 1962, S. 152-167.
- Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, Ankara 1962
- Karpat, Kemal, **Turkey's Politics, the Transition to a Multi-Party System**, Princeton 1959
- Köprülü, Mehmed Fuad, **Millî Edebiyat Ceryanının İlk Mübeşşirleri**, İstanbul 1928
- Kuran, Ahmed Bedevî, **Harbiye Mektebinde Hürriyet Mücadeleleri**, İstanbul (Tarihsiz)
- , **İnkılâp Tarihimiz ve İttihad ve Terakki**, İstanbul 1948
- , **İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler**, İstanbul, 1945.
- , **Osmanlı İmparatorluğu İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele**, İstanbul 1956
- Kuran, Ercümen, **The Impact of Nationalism on the Turkish Elite**. W.R. Polk, R.L. Chambers, **Beginning of Modernization in the Middle East, the Nineteenth Century**, Chicago ve Londra 1968, S. 109-117
- , **Ottoman Historiography of the Tanzimat Period**. B. Lewis, P.M. Holt, **Historians of the Middle East**, Londra 1962, S. 422-429

- Levend, Ağâh Sırrı, **Şemsettin Sami**, Ankara 1969
- , **Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri**, Ankara 1949.
- Lewis, Bernard, "Ahmad Midhat", **Encyclopedia of Islam** (Yeni Baskı)
- , "Ali Pasha on Nationalism, **Middle Eastern Studies**, C. X (1974) S. 77-79
- , **The Emergence of Modern Turkey**, 2. Baskı, Londra 1968.
- , **History-writing and National Revival in Turkey**, **Middle Eastern Affairs**, C. IV (1953) S. 218-227.
- Mardin, Şerif, **The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas**, Princeton 1962
- , **Jön Türklerin Siyasî Fikirleri**, Ankara 1964
- Menage, Victor L., **The Beginnings of Ottoman Historiography**. B. Lewis, P.M. Holt, **Historians of the Middle East**, Londra 1962, S. 152-167
- Mustafa Celâleddin Paşa, **Les Turcs Anciens et Modernes**, İstanbul, 1869
- Orkun, Hüseyin Namık, **Türkçülüğün Tarihi**, Ankara 1944
- Sevengil, Refik Ahmed, "Türkçenin Devlet Dili Oluşu", **Türk Dili**, C. X. (1961) S. 605-607.
- Sevük, İsmail Habîb, **Edebî Yeniliğimiz** (2. Baskı), İstanbul 1937.
- Siyavuşgil, Sabri E., "Ahmed Midhat Efendi", **İslâm Ansiklopedisi Şapolyo**, Enver Behnan, **Türk Gazetecilik Tarihi ve Her Yönü İle Basın**, Ankara, 1969.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, **XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi** (2. Baskı), İstanbul, 1956.
- Yazgıç, K., **Ahmet Midhat Efendi, Hayatı ve Eserleri**, İstanbul 1940
- Yınanç, Mükrimin Halil, "Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik." **Tanzimat**, C. 1, İstanbul 1940, S. 573-595.
- Yusuf Akçura, "Türkçülük", **Türk Yılı**, C. 1, İstanbul 1928, S. 289-455.

NOTLAR İÇİN KAYNAKLAR

A. KİTAPLAR

- Abdülhamid II, **Siyasî Hâtîrâtım**, İstanbul 1975
Akçura, Yusuf, **Türklük**, İstanbul 1978
Başoğlu, Dr. Muzaffer Şerif, **İrk Psikolojisi**, İstanbul 1943
Bozdağ, İsmet, **Abdülhamid'in Hâtıra Defteri**, İstanbul 1975
Caferoğlu, Ahmed, **İsmail Gaspıralı**, İstanbul (Tarihsiz)
_____, **Türk Dili Tarihi**, C. I, İstanbul 1970
Danışman, Zuhuri, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, C. XIII, İstanbul 1966
Ecer, Mehmet Naci, **Gobino**, İstanbul 1940
Ergin, Osman, **Türk Maarif Tarihi**, İstanbul 1977
Necatigil, Behcet, **Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü**, İstanbul 1968
Ogan, M. Rauf, **Sultan 2. Abdülhamid ve Bugünkü Muarızları**, İstanbul 1965
Osmanoğlu, Şadiye, **Hayatımın Acı Tatlı günleri**, İstanbul, 1966.
Sava Paşa (Çev. Baha Arıkan), **İslâm Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüt**, Ankara 1955
Sevük, İsmail Hâbib, **Tanzimat Devri Edebiyatı** (Tarihsiz)
Şeyh Süleyman Efendi, **Lügat-ı Çağatay ve Türki-i Osmanî**, İstanbul 1298
Tanpınar, Ahmet Hamdi, **XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul 1956.

B. ANSİKLOPEDİLER

İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1940

Meydan-Larousse, İstanbul 1969-1973

Türk Ansiklopedisi, Ankara 1943

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, İstanbul 1977

Türk Meşhurları Ansiklopedisi (Tarihsiz)

Türkiye 1923-1973 Ansiklopedisi, İstanbul 1973-1974

C. Makaleler:

"Ali Suavi'de Dil Anlayışı", Türk Dili, C. VII (1958)

"Armin Vambery", Türk Kültürü, C. III (1964-1965)

"Şihabeddin Mercanî", Mâlumât (Haftalık) Nu: 69